

साङ्ख्यसूत्रम् ।

अनिश्चयकृतवृत्तिसहितम् ।

महामहोपाध्याय-
श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणकृतटीकासहितञ्च ।

पण्डितकुलपति वि, ए, उपाधिधारि-
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यात्मजाभ्यां
पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

सुद्धितम् ।

इं १८३५ ।

स्वत्वं संरक्षितम् ।

सपादराजतमुद्रार्घम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार झीट, आगरा-
झीट, पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार झीट, कलिकाता ।

भूमिका ।

साङ्ख्यसूत्राणां महर्षिकपिलाचार्येण विरचितत्वेन प्रसिद्धानां व्याख्याग्रन्थेषु साम्प्रतं त्रीण्येव पुस्तकानि समुपलभ्यन्ते ; अनिरुद्ध-
वृत्तिः, विज्ञानभिन्नुक्तप्रवचनभाष्यं, वेदान्तिमहादेवकृतटीका
चेति । तत्रानिरुद्धवृत्तिरेव प्राचीनतमा इति प्रब्रतस्वविदः प्रायेण
मन्यन्ते । ते किल एतस्य मतस्य व्यवस्थापनाय यानि प्रामाणानि
प्रदर्शितवन्तः, प्रयत्यते चाधुना मया तेषां स्वरूपप्रदर्शनाय ।—

“दृष्ट्वाऽनिरुद्धवृत्तिं बुद्ध्वा साङ्ख्यीयसिद्धान्तम् ।

विरचयति वृत्तिसारं वेदान्त्यादिर्महादेवः” ॥

इति वेदान्तिमहादेवस्य स्ववचमेवतावत् अनिरुद्धवृत्तेः तत्कृत-
टीकाग्रन्थतः प्राचीनतत्वं निःसन्दिग्धं प्रतिपाद्यते इति नात्रा-
धिकं वक्तव्यमपेक्षितमस्ति ।

यदि च प्रवचनभाष्यकारेण विज्ञानभिन्नुषा स्वकृतौ अनि-
रुद्धस्य नाम मोदलेखि, तथाऽपि तेन स्वरचितभाष्ये “प्रकृति-
निबन्धना चेदिति पाठे” (१।१६१) इति “अक्षसम्बन्धात् साक्षित्वम्
इति पाठे” (५।८२) इति “इतरवियोगवदिति पाठे” (६।५०)
इति च तत्र तत्र वदता आत्मनोऽनिरुद्धवृत्तिज्ञानपरिचयः
प्रकटीकृत इति अनुमीयते ; यतस्तथाविधानामेव पाठानाम्
अनिरुद्धेन वृत्तौ व्याख्यानं दृश्यते । अन्यच्च, प्रवचनभाष्ये प्रथमा-
ध्यायस्य एकोनविंशसूत्रस्य, द्वितीयाध्यायस्य षट्चत्वारिंशत्तम-
सूत्रस्य, तथा पञ्चमाध्यायस्य शततमसूत्रस्य च व्याख्यानावसरे
‘कश्चित्’ इत्यनेन यस्य सूत्रव्याख्याकृतः समुक्तेषुः कृतः विज्ञान-
भिन्नुषा, स खलु अनिरुद्ध एवेति तत्कृततत्तत्सूत्रव्याख्यानं

पर्यालोचनेन सुस्पष्टमवगम्यते एवेति । अपरञ्च—“न वाङ्म-
बुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्-सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्य इत्यमेव
व्याख्येयं, सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयात्” इति पञ्चमाध्यायस्य एक-
विंशत्यधिकशततमसूत्रव्याख्यानावसरे वदता प्रवचनभाष्य-
कृता अनिरुद्धकृतव्याख्यासूचिततत्सूत्रद्वयम् एव मनसि
आरोपितमित्यपि सुधीभिर्निपुणमूहनीयमिति ।

अयं चानिरुद्धः तत्त्वकौमुदीकारात् वाचस्पतिमिश्रात् सर्व-
दर्शनसङ्ग्रहकृतः सायणमाधवाचार्याञ्च अर्वाचीन इत्यपि
तद्वैकाद्युक्ततत्त्वकौमुदी-सर्वदर्शनसङ्ग्रहपङ्क्तिविशेषदर्शनेन अनु-
मीयते । तथा हि—“दृष्टञ्च अभिव्यक्तिः पीडनेन तिलेषु
तेलस्य” इत्यादि सन्दर्भः तत्त्वकौमुदीस्थः प्रथमाध्यायस्य विंशत्य-
धिकशततमसूत्रव्याख्यानावसरे अनिरुद्धेन समुद्धृतः, एवं प्रथमा-
ध्यायस्य चतुस्त्रिंशदधिकशततमसूत्रव्याख्यानावसरे तेन “न
चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य” इति
“तच्चार्यक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तम्” इति च माधवीय-
सर्वदर्शनसङ्ग्रहस्य बौद्धदर्शनलेख एव अविकलमुद्धृत इति
विस्पष्टमवसीयते । इत्येवं निर्णीयते खलु अस्य अर्वाचीनत्वं
वाचस्पतिमिश्रात् माधवाचार्याञ्च । तदेवं स्थिते विज्ञानभिक्षु-
माधवाचार्ययोरन्तरालकालवर्ती अयम् अनिरुद्धः सम्भाव्यते
स्त्रीष्टीयपञ्चदशशताब्दीयांशविशेषे स्वजन्मना समलङ्कृतवान्
भारतवर्षस्य कमपि प्रदेशमिति प्रब्रतत्त्वविदाम् अनुमानरौतिः
सर्वथैव समुपैष्यति विद्वज्जनसम्प्रतिमिति नात्र बहु वक्तव्य-
मस्ति ।

अनिरुद्धः परिणामवादं विवर्त्तवादम् आरम्भवादं वा अव-
लम्ब्य साङ्ख्यदर्शनस्यास्य व्याख्यां कर्त्तुं प्रवहते इति प्रयतमाने-
नापि मया न सम्यगवधारयितुम् अपारि । परिणामवादे

चास्यासीत् अद्वाऽतिशय इति तु निरणाय्येव, इति तत्र तत्र आरम्भ-
 विवर्त्तवाद्पक्षपातिनीम् अपि तदुक्तिं वृत्तिव्याख्यानावसरे
 परिणामवादाविरोधित्वेन सङ्गमयितुं कृतो मया यथामति
 प्रयासः, तस्य च प्रयासस्य सार्थक्यं वैयर्थ्यं वेति परिषां दोष-
 भारावन्नाशीला गुणलेशग्रहणपक्षपाताः सुधियः सन्त एव
 विचारयन्तु, क्षाम्यन्तु च ते एतादृशदुरूहग्रन्थव्याख्यानप्रसङ्गे
 सम्भाव्यमानां ममानेकशः त्वटिपरम्परां करुणयेति सविनयं
 विनिवेदनम् ।

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणशर्मणः ।

साङ्ख्यसूत्रवृत्तिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विनायकं नमस्कृत्य विष्णुं सूर्यं सरस्वतीम् ।

लक्ष्मीं गङ्गां महेशानं वृत्तिं कर्तुं समारभे ॥

पुरुषः खलु वैराग्यात् मोक्षशास्त्रे प्रवर्त्तते । वैराग्यं च द्वेषा
स्यात्, शोकादिना, जन्मान्तरीयदुरितक्षयात् वा । तथा च
श्रुतिः,—“यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इति [जावाल०

टीकासङ्गलक्षणम् ।

विश्वोद्विष्यति लये कानिदानभृतं

सर्वेश्वरं सकलदुःखविनाशहेतुम् ।

मायामयं विगतमायममायसर्वं

सर्वात्मना शिवमहं शरणं प्रपद्ये ॥

श्रिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं प्रारिणितपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकोभूतदुरदृष्टप्रशमनाय कृतं
मङ्गलं यस्यादौ निबध्नाति—विनायकमित्यादि ।

शास्त्रारम्भप्रयोजनं प्रकटीकृतमाह, पुरुष इति—खलु—निश्चये । मोक्ष-
शास्त्रे प्रवर्त्तते इति—प्रवृत्तिरव तत्पाठे तदर्थानुष्ठाने च ज्ञेया । वैराग्यस्य
हेतुत्वं प्रकटयन्माह, वैराग्यस्य द्वेषा इति—तत्र द्वितीयः प्रकारः प्रकृते
उपपद्यते, शोकादिजन्यस्य वैराग्यस्य कालवशीन पुनरुद्वेगमानभोगानन्त्यादिना
च प्रायशो निवृत्तिदशांसात् । अत्र दुरिते “जन्मान्तरीय” इति विशेषणं
सञ्चितदुरितपरिमिति श्रेयं, प्रारब्धस्य भोगमन्तरं च यथार्थमात् । तानि च
दुरितानि प्रायश्चित्तेन तीव्रदुर्जनादिना भगवदाराधनेन वा नश्यन्ति इत्यन्वय
उक्तम् । पुनरपि तदहरे ग्यं द्वेषा विभक्तौ, परमपरश्चेति । अपरस्य वैराग्यस्य
हेतुत्वं प्रदर्श्य तस्य प्रव्रज्यःद्वारेण परवैराग्यहेतुत्वं प्रकटयितुमाह, तथा चेति—
श्रुतिः,—जावालश्रुतिः ; मोक्षशास्त्रे प्रवृत्तिं प्रति वैराग्यस्य उपयोगित्वम् अनया

उप० ४ मन्त्रः] । शास्त्रे प्रवृत्तश्च परवैराग्यात् मुच्यते ; तथा चाह पतञ्जलिः,—“दृष्टानुश्रविकविषयविवृणस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” [समा० पा० १५ सूत्रम्] “तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैवृणाम्” [समा० पा० १६ सूत्रम्] इति । एतदेव परवैराग्यं वक्तुं परमकारुणिकः महामुनिः जगद्गृह्णीषुः कपिलो मोक्षशास्त्रमारभमाणः प्रथमं सूत्रं चकार,—

श्रुत्या प्रतिपादितं भवतीति ज्ञेयम् । शास्त्रे प्रवृत्त इति ।—अपरवैराग्ये च शास्त्रार्थमधिगम्य तद्गमनं सत्यासाधनप्रतिषेध इति तात्पर्यम् । पुरुषः खलु अपरवैराग्येण प्रथमतः त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिहेतुभूतं शास्त्रं साङ्ख्ययोगात्मकम् अख्येत् प्रवृत्तं ; ततः तदर्थमधिगम्य चित्तशुद्धिमन्तरेण मोक्षसाक्षात्हेतुभूतायाः विवेकख्यातेः उदयासम्भवं पर्यालोच्य तदर्थं पत्रज्या प्रममञ्जीकरोति । पत्रज्याप्रममस्य च रागद्वेषात्मिकायाः अगुह्येः विश्वजनद्वारा चित्तशुद्धौ उपयोगः इत्यनया रीत्या मोक्षं प्रति अपरवैराग्यव्यापि अस्ति उपधागः, एतदेव च प्रपञ्चितं वृत्तिक्रता “शास्त्रे प्रवृत्तश्च परवैराग्यात् मुच्यते” इति वदता । परवैराग्यस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं भगवतः पतञ्जलिः लक्षणद्वयम् उदाहरति, दृष्टेति ।—दृष्टाः,—पेडिकाः, स्वप्नपानादिरूपा इत्यर्थः, आनुश्रविकाः,—श्रुतिमात्रसमधिगम्याः, स्वर्गादिकक्षणाः ये विषयाः, तेभ्यः विवृणस्य खदेराग्यं भवति तस्य वशीकारमंज्ञेति नाम । तस्यैतस्य च वैराग्यस्य फलभूतं चित्तप्रनादमावसमधिगम्य परं वैराग्यं तृचयन्नाह, तत्परमिति ।—तत्परं—तस्मात्, वशीकारसंज्ञाऽपरनाम्नः वैराग्यात्, परमं चमन्तरं, पुरुषख्यातेः,—पुरुषदर्शनाभ्यासादित्यर्थः, गुणवैवृणाम्—गुणैभ्यः यत् वैवृणाम् तदेष फलभूतं वैराग्यमिति विज्ञेयम् । गुणपटेनाम सर्वं एव व्यक्ताव्यक्तधर्माः तद्पाधिकाश्च सत्स्वरजस्तमोनामानः साङ्ख्यनक्षप्रमिद्धाः गुणाः गृह्यन्ते । एतदेव परवैराग्यमिति ।—वैराग्यस्य हेतुभूतं यद्विज्ञानं तस्य विषयाः ये अव्यक्तादिमहाभूतानाः तेषां स्वरूपप्रकटनद्वारेण परवैराग्यस्य निर्वचनं सुकरमिति मन्वानः अतिकारुणिकः महामुनिः कपिलः शास्त्रमिदं प्रथोत्त्वान् ; अथवा,—परं वैराग्यं यस्मादिति बहुव्रीहिसमाश्रित्य परवैराग्यपदस्य विवेकज्ञानमेव तात्पर्यार्थः इति कल्पनीयम् ; तथा च अस्मिन् शास्त्रे प्राधान्येन व्यक्ताव्यक्तात्मिकायाः प्रकृतेरेव स्वरूपं प्रपञ्चितम् ; प्रकृतिस्वरूपज्ञानेन तद्दोषदर्शनपरः पुरुषः तां प्रति विरज्यते, विरक्तश्च तस्याः संसारहेतुभूतस्वाभाविकाविवेकनिवृत्तिद्वारेण

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथेत्ययं मङ्गलाद्यर्थः, न तु कर्मानन्तर्यायः, "यदहरिव" इत्यादिश्रुतेरानन्तर्यस्य अप्रयोजनत्वात् । कर्मारम्भे च मङ्गलकरणं न्याय्यम् ; अथशब्दस्य मङ्गलवाचको दृश्यते,—

"श्रीङ्कारश्चाथशब्दश्च हावेती ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिक्ष्वा विनिर्याती तस्मात् माङ्गलिकावुभौ" ॥ इति ।

त्रिविधदुःखेति ।—शारीरमानसिकयोः आध्यात्मिकत्वेन सङ्ग्रहणादेकत्वम् । आधिभौतिकं—पशुपत्यादिजनितम् । आधि-

सुख्यः स्वल्पमापद्यते, अनानिभ्रमं वा साकल्येन विजहाति इत्यप्यतो यथाऽवसरं व्यक्तीभविष्यति ।

सूचयतीभूतमद्यशब्दं व्याकुर्वन्नाह, मङ्गलाद्ये इति ।—मङ्गलप्रयोजनक इत्यर्थः । कर्मानन्तर्यायः,—कर्मानन्तर्यप्रतिपादक इत्यर्थः । अनन्तर्यत्व—कर्मानन्तर्यस्य, अप्रयोजनत्वात्—अनपेक्षितत्वादित्यर्थः, तथा च श्रुतौ प्रज्ञयायुष्ये वेराग्यमेव हेतु- तथा उपदिष्टम् ; न चास्यां श्रुतौ लेशतोऽपि कर्मानन्तर्यस्य प्रज्ञयां प्रति उप- योगित्वं सूचितमिति ; तथा च "मोक्षं प्रति ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चिन्य कारणत्वम्" इति- वादिनां मतमनेन यथ्येन निराकरोति हतिका इति विज्ञेयम् । मङ्गलकरण- मिति ।—कर्मादौ प्रारम्भितपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकौभूतदृष्टद्वयाय मङ्गलकरणं, न्यायं—त्रिष्टाचारपरम्परासम्प्राप्तम् । अथ च "अथ" शब्दस्य उच्चारणेनेव विघ्न- ध्वमरूपं तत् भवतीति निष्कर्षः । यद्यपि हतिकाता अथशब्दस्य मङ्गलवाचकत्वं ब्रह्मकण्ठरवेणोक्तं, तथाऽपि विघ्नध्वं प्रति अथशब्दोच्चारणस्यैव प्रयोजकत्वेन अयं हतिकात्वस्यतः वाच्यवाचकभावः प्रकृते नापेक्षितः इति द्रष्टव्यम् ; वाचकपदं वा अत्र प्रयोजकपरमित्यवधारणीयम् ।

तस्मात्—ब्रह्मकण्ठदेशविनिर्गमनादित्यर्थः, उभौ—'श्रीङ्कारः' 'अथशब्दः' इत्येतौ, माङ्गलिकौ—उच्चारणमात्रेणैव अशुभपरिहार-शुभोत्पत्तिकल्पमङ्गलप्रयोजनकौ इति निष्कर्षः ।

शारीरमानसिकयोः,—शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वेदस्थानिसिक्तं, मानसिकं काम- क्रीडादिजनितम् । दुःखनिवृत्तेः स्वतो भाविन्याः ज्ञानमाग्नत्वात्सम्भवं शक्यते,

दैविकं—ग्रहभूतादिजनितम् । नन्वेवं तेषां निवृत्तिः स्वत एव भविष्यति, सुखदुःखानां द्विवक्षणावस्थायित्वात् ; अत आह, अत्यन्तेति । न दुःखविशेषाणां निवृत्तिरभिमता, किन्तु दुःखजातीयानाम् । भविष्यतामपि हि निवृत्तिरत्यन्तशब्दार्थः । धर्माद्येकाममोक्षाणां पुरुषार्थत्वं, न तु त्रयाणामत्यन्तत्वं, क्षयित्वात् विषयजसुखत्वाद्वा । मोक्षस्य तु न तथा, नित्यत्वात् प्रकाशरूपत्वाच्च । अत उक्तम् “अत्यन्तपुरुषार्थः” इति ॥ १ ॥

नन्विति ।—“द्विवक्षणावस्थायित्वात्” इत्यत्र “द्विवक्षणावस्थायित्वात्” इत्यथमेव पाठः साधोश्चान् ; वेति सन्पातायातम् । परिहरति, अत आहिति ।—अत्र दुःखनिवृत्तौ आत्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणदुःखभागभावाकाशीनत्वम् ; तच्च परमदुःखत्वेऽपि प्राविष्टम् । यद्यपि साङ्ख्यग्रन्थे प्रागभावादेः तत्त्वमध्ये अपरिगणनेन अधिकरणात्मकत्वमेव इति केषाञ्चित् मतं, तथाऽपि तत्त्वपटने भावत्वाभिमतानामेव च बलूनाम् आचार्येण निर्दिष्टत्वात्, निदान्ते अभावस्वीकारेऽपि नास्ति काऽप्यनुपपत्तिरिति मनोनाः बहन्ति । साङ्ख्यरभावः नाङ्गीक्रियते इति मतरक्षणाय आयाद्वतान्तु निवृत्तिपटने अतीतावस्था एव यास्या ; तस्याः खलु अतीतावस्थायाः आत्यन्तिकत्वं न खलु स्वसमानाधिकरणदुःखभागभावाकाशीनत्वं, किन्तु मुक्तात्मनि यावत् दुःखस्यक्तयः जाताः तामां सर्वासामेव व्यक्तौनां या खलु नाम अतीतावस्था तर्ह्यग्रथ्य वेदितव्यमिति । दुःखजातीयानामिति—दुःखसामान्यत्वमित्यर्थः । भविष्यतामिति ।—अत्र निवृत्तिपटने अनुत्पत्तिर्गच्छा, तस्याः स्वतः सिद्धत्वेऽपि तत्प्रतियोगिजातीयस्वरूपयोग्यकारणस्य संस्कारादेः विघटकं यत् तत्त्वज्ञानं तत्र तादृशानुत्पत्तिजनकत्वं योगक्षेमसाधारणं कथञ्चित् योजनम् । तथा च भविष्यतामित्यस्य उपपत्तियोग्यानामित्यर्थः, योग्यता च दुःखस्वरूपानामन्यधर्माप्रथमत्वमित्यस्यैतत् । अतर्वर्गेषु मोक्षश्च परमपुरुषार्थत्वं स्थापयितुमाह, धर्मैवेति ।—पुरुषार्थत्वम्—द्वैतत्वम्, इष्टत्वमित्यर्थः । त्रयाणां—धर्माद्येकानामाम् । अत्यन्तत्वं—परमपुरुषार्थत्वम् । क्षयित्वादिति धर्माद्येकामेषु द्विविधान्वेति । विषयजसुखत्वःइति ।—अत्र “वा” शब्दः समुच्चयद्योतकः । न तथा—न क्षयित्वमित्यर्थः । नित्यत्वात्—स्वतः सिद्धत्वात् । प्रकाशरूपत्वादिति ।—तथा च साङ्ख्यग्रन्थे दुःखनिवृत्त्युपपत्तिपरिहाराभावत्वमेव मोक्षश्च इति फलितार्थः ॥ १ ॥

भवतु दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः, तथाऽपि दृष्टादेव सुकरो-
पायात् तस्मिन्नेः शास्त्रमध्ये दुष्करोपाये अनेकजन्मपरम्परा-
ऽऽयासमस्याद्ये चित्तनिरोधादौ कः स्वस्थात्मा प्रवर्तते ?
तथा च.—

“अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

दृष्ट्यर्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ?” ॥

तथा हि, शारीरदुःखनिवृत्तये औषधादयः सन्ति, मानस-
दुःखनिवृत्तये प्रवरस्त्रीमिष्टान्नादयः सन्ति, आधिभौतिक-
दुःखनिवृत्तये च नीतिशास्त्रार्थवादिभिः प्रोक्ताः नानाप्रकाराः
उपायाः सन्ति, आधिदेविकदुःखनिवृत्तये च शान्तिमणि-
मन्त्रादयः सन्तीति । अत्रोत्तरसूत्रम्,—

न दृष्टात् तस्मिद्धि, निवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

न वयं निवृत्तिमात्रं पुरुषार्थं इति व्रूमः, किन्तुत्पत्ति-
निवृत्तिः । औषधादिना च नावश्यं दुःखं निवर्तते ; यदि
वा कथञ्चिन्निवर्तते, पुनरन्येन न भवितव्यमिति नास्ति
नियमः ॥ २ ॥

दुःखनिवृत्तेः परमपुरुषार्थत्वेऽपि तदर्थं मोक्षशास्त्रीयोपायानुष्ठानस्य अनुपयोगित्वं
शङ्कते—सर्वत्रिति । चित्तनिरोधादौ इति—अत्र आदिपदेन परवैराग्यादेर्युद्धरणम् ।
पूर्वपक्षं प्रपञ्चयन्नाह, तथा चेति ।

अत्र श्लोकं केचित् “अर्के” इत्यत्र “अर्के” इति पाठं कल्पयित्वा “गृहभोगे” इति
तदर्थमाहुः, वस्तुनस्तु “अर्के” इत्यत्र पाठः समीचीनः, भीमांसाभाष्य भाष्यज्ञता
शबरस्वामिनः तथैव लिखितत्वात् ।

शङ्कानिर्मां निराकर्तुमुत्तरसूत्रमवतारयति, अत्रोत्तरसूत्रमिति ।

निवृत्तिमात्रं—यथाकथञ्चित् निवृत्तिमित्यर्थः । उत्पत्तिनिवृत्तिरिति—आत्य-
न्तिकानागतत्वस्यप्रतिपादनमिति भावः ; प्रतिपाद्येन च आत्यन्तिकत्वं सजातीयं
दुःखवर्धमानावच्छयाऽसमानकालीनत्वम् ॥ २ ॥

भवतु दृःखनिवृत्तिस्तथाऽपि न तथा पुरुषार्थः, पुनःपुनस्तथा-
विधप्रतीकारकरणादित्यत आह,—

प्रात्यङ्गिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात्
पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

यथा प्रत्यङ्गं क्षुत्प्रतीकाराय वरान्नभक्षणादिना तृप्तस्य
पुरुषार्थता, तथा दृःखनिवृत्तये श्रौषधादिना पुनःपुनः प्रती-
कारात् पुरुषार्थतति ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमाह.—

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्भेदः
प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

न हि सर्वदेशे सर्वकाले वा वैद्यादयः सम्भवन्ति ।
सम्भवेऽपि वा नात्यन्तत्रिविधदृःखनिवृत्तिः स्यात् । अवश्यं
हि देहनिबन्धनात् रागादीनां सम्भवः, देही सुखीति न

तथाविधप्रतीकारकरणादिति—तस्मिन्नातीयदृःखान्तरनिवृत्तौ उपायानुष्ठाना-
दित्यर्थः ।

तथा च तादृशोपायानुष्ठानेनैव भाविदृःखत्वज्ञानासिद्धिः सुकरा
इति शास्त्रोपायानुष्ठानेनैव शक्यते, प्रात्यङ्गिकक्षुत्प्रतीकारवदिति—अथच
पूर्वपक्षः आर्वाकमतानुसारेण कृतः इति श्रेयम् । ते हि दृष्टोपायसाध्यायाः
दृःखनिवृत्तये परमपुरुषार्थत्वं मन्यन्ते ॥ ३ ॥

अत्र सिद्धान्तसूत्रमुक्त्यापश्यति, सिद्धान्तमाहति ।—सर्वासम्भवात्—दृष्टेनैवोपायेन
सर्वेषां दृःखानां निवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । सम्भवेऽपि—कदाचित् कस्यचित् प्राग्ववशिन
सकृत् वारदर्थं वारचयं वा दृष्टोपायकलेन सकलजातीयदृःखनिवृत्तिसम्भवेऽपि इत्यर्थः ।
सत्त्वासम्भवात्—आत्यन्तकत्वासम्भवात्, नियमेन पुनरनुत्पादासम्भवादित्यर्थः ।
इत्यः,—उपेक्ष्यः, दृष्टोपायः इति शेषः ।

सूत्रं विवक्ष्यति, न हीति ।—हि—यतः, तथा च यतः सर्वदेशे सर्वकाले
वैद्यादयः न सम्भवन्ति, अतः आत्यन्तिकदृःखनिवृत्तौ न तेषामुपयोगित्वमिति
फलितार्थः । प्रागुक्तसर्वासम्भवे सत्त्वासम्भवे च हेतुं विवक्ष्यति, अवश्यं हि इति ।—

दृष्टमिति । तस्मादेव पुरुषार्थः प्रामाणिकैः हेयः, शास्त्र-
गम्यस्योपादेयः ॥ ४ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

उत्कर्षादपि, मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

अथवा,—दुःखत्रयनिवृत्तेरन्योऽन्यमुत्कर्षो दृष्टः, मोक्षश्च
सर्वोत्कर्षः, नित्यत्वादेकत्वात् सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वाच्च ॥ ५ ॥

ननु नास्त्येव तद्दर्शनं, यत्र मोक्षो न पुरुषार्थः ; न चौषधा-
दिना दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । तस्मात् यस्तव सिद्धान्तः
सोऽस्माकं भविष्यतीत्यत आह,—

अविशेषश्लोभयोः ॥ ६ ॥

तथा च त्रिविधदुःखकारणभूतदेहात्माभिमानस्य यावत् सम्भवः, तावत् रागद्वेषादिवशील
दुःखोत्पत्तेरवश्यम्भाविताया दृष्टोपायजन्यायाः दुःखनिवृत्तेः आत्यन्तिकत्वमसम्भवदुक्तक-
मिति सावः । फलितमाह, तस्मादिति ।—एषः पुरुषार्थः,—दृष्टोपायजन्यदुःख-
निवृत्तिरूपपुरुषार्थ इति यावत् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तटाव्याय युक्त्यन्तरमवतारयन्नाह, युक्त्यन्तरमिति ।—न ब्रह्मो वयं दृष्टो-
पायजन्यायाः दुःखनिवृत्तेः नास्त्येवोत्कर्ष इति । सन्ति च बहवः दृष्टोपायाः
येषु उत्कर्षाद्यथा विवेकिनोऽपि कश्चित् प्रवर्तन्ते इति दृष्टं, तथाऽपि परम-
समुत्कर्षस्य तु शास्त्रीयोपायसाध्यायां परमपुरुषार्थभूतायां दुःखनिवृत्तावेव सम्भव
इति विवेकिभिः तदर्थमेव प्रयतनीयमिति निर्गलितार्थः । मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुते-
रिति ।—“न च पुनरावर्तते” [छान्दो० उप० ८ अध्या० १५ खण्ड० १ मन्त्रः]
इत्यादिश्रुतेः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दृष्टोपायसाध्यायाः दुःखनिवृत्तेः परमपुरुषार्थत्वं निराकृत्य साङ्गशास्त्रवत् न्याय-
वैशेषिकादिशास्त्रान्तराणां परमपुरुषार्थसाधनहेतुप्रतिपादनद्वारा अस्त्येव मोक्षं प्रति
महानुपयोगः इति तेष्वेव भुमुच्छूणां प्रवृत्तिसम्भवेन साङ्गशास्त्रस्य पाश्चात्तमप्रामाण्यं
पुनरापातितमिति शङ्कते, नन्विति ।

उभयोः,—साङ्ग-तदितरमतथोरित्यर्थः । अविशेषः,—मोक्षसाधनप्रतिपादकत्वम-
प्रामाण्यस्य तुल्यता इत्यर्थः । तथा च सन्तु नाम न्यायवैशेषिकादिदर्शनानि, साम्प्रतं

स्वपक्षतिद्वया परपक्ष उपालभ्यते, न त्वन्यथा । उक्तञ्च,—

“यत्रोभयोः समो दोषः परिहारागोऽपि तादृशः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे” ॥ ६ ॥

किं स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशोऽन्यथा वा ?

इत्यत्राह,—

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥७॥

स्वभावनाशात् स्वरूपनाशप्रसङ्गात् । उक्तञ्च,—

“वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति तदभावात् न सुकृता

विकल्पघटितावेतावुभावपि न किञ्चन” ॥ ७ ॥

न तेषां प्रामाण्यनिराकरणे बयं प्रयत्नमहं, स्वपक्षसिद्धेरनन्तरमेव परपक्षनिराकरणं कर्तव्यमिति हि तैद्यिकानां शैली ; यथाऽस्माभिरधुना स्वपक्षस्थापनमेव न सम्यक्तया कृतं, तथा न्यायवैशेषिकादिमतानुयायिभिरपि न प्रकटितः सम्यक्तया स्वपक्षः ; आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ दृष्टोपाधाभाष्यत्वन्तु अस्माकमिव तेषामपि सिद्धान्तः इत्यस्यैव तुल्यता तैः सह अस्माकमेतान् विषयैः ; यथाऽवसरन्तु स्वपक्षस्थापना-नन्तरं तन्मतानि निराकरिष्यन्ते इति साम्प्रतमेव तन्मतनिराकरणे नास्य स्माकमापहृष्टं इति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

मोक्षस्वरूपं निरूपयितुं तत्प्रतियोगिभूतस्य बन्धस्य स्वरूपनिर्णयप्रकारमुत्थापयति, किमित्यादि ।—स्वभावतो बद्धस्य—वैशेषिकादिमतसिद्धात्प्रवृत्त वास्तवदुःखाद्याश्रयस्य । अन्यथा वेति ।—ओपाधिकदुःखाश्रयस्य वैशेष्यः ।

सर्वे स्वभावतः पदस्य स्वरूपतः इत्यर्थांशः, इतो तथैव व्याख्यानात् । मोक्षसाधनोपदेशविधिरिति ।—मोक्षस्य साधनोपदेशः मोक्षसाधनोपदेशः, तेन विधिः अनुष्ठानं, प्रवृत्तिरिति यावत्, तथा च आत्मनः वास्तवबन्धधर्मयोगित्वे तन्निराकरणाय मोक्षशास्त्रवशेन सुसुक्ष्मां प्रवृत्तिः न स्यात् इति भावः ; एवञ्च तत्प्रत्यन्यथाऽनुपपत्त्या बन्धस्य ओपाधिकत्वमेव इति सिद्धान्तः इति सूचितम् । वस्तुस्थित्या—स्वरूपतः । तदभावात्—वास्तवबन्धाभावात् । न सुकृता—न मोक्षस्य जन्यत्वं, स्वतः सिद्धत्वादिति भावः । एतो उभौ—बन्धमोक्षावित्यर्थः । विकल्पघटितौ—अवैकोपाधिकौ । न किञ्चन—न वास्तवो इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एतदेव दृढयति,—

स्वभावस्यानपायित्वात् अननुष्ठानलक्षणम-
प्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

नित्यस्वभावस्य बन्धस्य अप्रच्यवात् तन्नाशार्थमनुष्ठानम्
अशक्यमिति ॥ ८ ॥

कश्चिद्विप्रलम्भायाशक्यमपि उपदिशेत्, यथा “अङ्गुल्यग्रे
करियूथशतम्” इति, अत आह,—

नाशस्योपदेशविधिः, उपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

अशक्यकार्याय उपदेशः न सम्भवति । उपदिष्टेऽपि न
उपदेशः, निष्फलीभवति इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते,—

शुक्लपटवद्वीजवच्चेत् ॥ १० ॥

स्वभावस्यापि नाशो दृश्यते, यथा पटे शुक्लत्वस्य रागा-
दिभिः, वीजस्य चाङ्कुरजननात् ॥ १० ॥

बन्धस्य स्वतः सिद्धत्वे लूचितं दीर्घं विवक्ष्यन् आह भगवान् सूत्रकारः, स्वभावस्येति ।
—अनपायित्वात्—शाश्वतत्वात् । अननुष्ठानलक्षणं—मोक्षसाधनोपायशास्त्रार्थेण
अननुष्ठानलक्षणमेव तच्छास्त्रस्याप्रामाण्यं, प्रसक्तमिति शेषः ।

अप्रच्यवात्—अविनाशात् । तन्नाशार्थं—बन्धनाशार्थम् । अनुष्ठानं—मोक्ष-
साधनोभूतज्ञानहेतूनां शसदमादीनाम् इत्यर्थः । अशक्यमिति, इत्साधनत्वज्ञाना-
भावात् इति शेषः ॥ ८ ॥

मोक्षसाधनोपदेशशास्त्रस्य केनचित् विप्रलम्भकेन प्रचीतत्वमाशङ्क्य तन्निराकरणात्
सूत्रमुत्थापयति, कश्चिदिति ॥ ९ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वं प्रकारान्तरेण समर्थयितुं सूत्रकारः शङ्कते इति योजना ।

अत्र सूत्रे वीजपटं वीजगताङ्कुरजननशक्तिपरं, तथा च वीजे या या अङ्कुरनिष्ठा
शक्तिः तस्याः अङ्कुरजननादनन्तरं यथा नाशो दृश्यते, तथा स्वाभाविकस्यापि आत्मनः
बन्धस्य तत्त्वज्ञानानन्तरं नाशो भविष्यति इति पूर्वापचाशयः ॥ १० ॥

सिद्धान्तमाह,—

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

सत्कार्यसिद्धेर्न पटस्य शौक्लं नष्टं, किन्तु रागादिना अभिभूतं, क्षालनात् पुनरुद्भूतम् । अङ्कुराजननाटपि बीजं न नष्टं, किन्त्वभिभूतं, तस्य च पुनरुद्भवो दृश्यते, वस्तुवैचित्र्यात् ; अथवा योगसङ्ख्यादिभिः तच्छक्तायावर्भावात् ॥ ११ ॥

नन्वात्मा स्वभावतो न बद्धः, किन्तु कालवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यत आह,—

न कालयोगतः, व्यापिनो नित्यस्य सर्व-
सम्बन्धात् ॥ १२ ॥

भवतु अयं, यदि तस्य कदाऽपि कालयोगः स्यात्, न स्याद्वा नित्यस्य व्यापिनः सर्वकालसम्बन्धोपाधित्वात् । नित्यस्येत्यनेन सर्वकालसम्बन्धे प्राप्ते “व्यापिनः” इत्युत्तरसूत्रपर्यालोचनया सम्यगायातम् ॥ १२ ॥

अथ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति, सिद्धान्तमाहति ।—शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यामिति,—शक्तेराविर्भावतिरोभावाभ्यामित्यर्थः ; तथा च यावत् पटो बीजं वा अवतिष्ठते, तावत् तद्गता युक्तता अङ्कुरजननशक्तिश्च अवतिष्ठते एव ; परन्तु पटो रक्तादिसमवधानेन युक्ततायाः तिरोभावेऽपि पुनः प्रक्षालनादिना तस्याः आविर्भावः नासम्भवो । एवं बीजेऽपि अङ्कुरजनिकायाः शक्तेः तिरोभावे कालरूपोद्वाधकसाधनस्य अतीतत्वात् आविर्भावसम्भवेऽपि या शक्तिः सा यावद्बीजम् अवतिष्ठते एव इत्यङ्गीकारयोग्यम् । इतो बीजमिति पदं तद्गताङ्कुरजननशक्तिपरम् । अभिभूतं—तिरोभूतम् । वस्तुवैचित्र्यात्—साधनवैचित्र्यात् इति ; तथा च अङ्कुरजननशक्तौ सङ्कारी-भूतस्य क्षालनसाधनस्य वैचित्र्यात् साधनान्तरवैकल्यत्वात् बीजगतायाः अङ्कुर-जनिकायाः शक्तेः तिरोभावानन्तरं न पुनराविर्भाव इति भावः ॥ ११ ॥

कालवशात् आत्मनः बद्धत्वमिति इति शब्दायां तन्निराकारत्वसूत्रमवतारयति, ननु इति ।—इतिकारमतेन “व्यापिनः” इति पदम् उत्तरसूत्रस्यम्, अकिञ्च सूत्रे तु सम्पातायातम् । सुगममन्वत् ॥ १२ ॥

देशवशाद्ब्रह्मो भविष्यतीत्यत आह,—

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

व्यापिनो नित्यस्य सर्वदेशसम्बन्धादिति ॥ १३ ॥

अथावस्थातो ब्रह्मो भविष्यतीत्यत आह,—

नावस्थातः, देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

तस्याः,—अवस्थायाः । देहधर्मत्वादित्युपलक्षणम्, अपरि-
णामित्वादिति परमार्थः ॥ १४ ॥

आत्मनोऽप्यवस्था भविष्यतीत्यत आह,—

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [ब्रह्म० उप० ४ अध्या० ३ ब्रा०
१५ मन्त्रः] इति श्रुतिरस्ति, सा बाधिता स्यात् ॥ १५ ॥

कर्मवशाद्ब्रह्मो भविष्यतीत्येतत् दूषयति,—

न कर्मणा, अन्यधर्मत्वाद्दतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

देशविशेषयोगात् आत्मनः बन्ध इति मतं निराकर्तुं सूत्रान्तरमवतारयति, देश-
वशादिति ।—पूर्वसूत्रे “नित्यस्य” इति “व्यापिनः” इति च पदद्वयसंज्ञान् सूत्रे
समाकर्षणोद्यम, एकेन पदेन प्रकृतनिर्वाहायोगात्, व्यापिनोऽनित्यस्य समानकालिक-
सर्वदेशसम्बन्धसम्बन्धेऽपि भूतभविष्यतोः देशयोः असम्बन्धात् । नित्यस्य अगुलक्षणस्य
परिच्छिन्नतया सर्वदेशसम्बन्धाभावात् इत्यतः पदद्वयमेव हादशसूत्रात् ब्रह्मोऽयं
सर्वदेशसम्बन्ध, व्यापिनो नित्यस्येति ॥ १३ ॥

बन्धस्वाभावात्कत्वमतं प्रकारान्तरेण समर्थयमानानां मतं निराकर्तुं सूत्रान्तर-
मुत्थापयति, अथेति ।—सूत्रे अवस्थापदं बाल्य-यौवन-वृद्धादिकपदेऽप्यसंभवं परिणाम-
परं वा ॥ १४ ॥

आत्मनोऽवस्थावच्छेदोऽयं पृच्छन् सूत्रमवतारयति, आत्मन इति ।—तथा च
श्रुतौ आत्मनः अन्यधर्मानां प्रयत्नरूपसङ्कलस्य निर्विबाधं प्रतिपादनात् आत्मनः
बाल्य-यौवनादिकपरिणामः न कदाऽपि सम्भवतीति भावः ॥ १५ ॥

अदृष्टवशादात्मनः बन्ध इतिवादिनां मतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति, कर्मवशा-
दिति ।—कर्मणा—कर्मजन्यपापपुण्याभ्यामिति भावः । अन्यधर्मत्वात्—सङ्कल-
स्य

निर्गुणत्वादात्मनः कर्मणोऽनात्मधर्मत्वम् । ननु अन्य-
धर्मेणापि कर्मणा बद्धो भविष्यति ; तदयुक्तं, न ह्यन्यधर्मेण
अन्यत्र किञ्चिदाधीयते, विश्वस्य वैचित्र्यानुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गे-
चेति । मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसङ्गोऽन्यत्वाविशेषादिति ॥ १६ ॥

दूषणान्तरमाह,—

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दृश्यते केचित् सुखिनः केचित् दुःखिनः । न चानादौ संसारे
केनापि सुखहेतु कर्म दुःखहेतु कर्म वा न कृतम्, अन्य-
धर्मेणान्यत्र कार्यजनने सर्वं सुखिनो दुःखिनो वा स्युः ॥ १७ ॥

अन्यधर्मेण अन्यत्र कार्यजनने प्रकृतिरेव नियामिका
भविष्यति । यं पुरुषं प्रति सा प्रवर्तते तस्य बन्धो भविष्यतीत्यत
आह,—

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत्, न; तस्या अपि पार-
तन्त्र्यम् ॥ १८ ॥

प्रकृतेरपि व्यापित्वात् सर्वपुरुषसम्बन्धाविशेषात् कर्मणा

रूपवद्धिधर्मत्वात् । अतिप्रसङ्गं विशदयन्नाह, मुक्तात्मनामिति ।—अन्यधर्मेण अन्यत्र
फलयोगाङ्गीकारे विश्वं विचित्रं न स्यात् स्याच्च मुक्तात्मनामपि पुनर्वन्धः इति
तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

अन्यधर्मेण अन्यत्र फलयोगाङ्गीकारे भोगवैचित्र्यमप्यनुपपन्नमिति प्रतिपादयितुं
सुखसवतारयन्नाह, दूषणान्तरमिति ॥ १७ ॥

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वेऽपि सतनपि न विचारसङ्गमित्येतत् प्रदर्शयितुं सूत्रान्तर-
मुत्थापयति, अन्यधर्मेणेति ।—प्रकृतिनिबन्धनात्—प्रकृतिरूपकारणवशात्, आत्मनो
बन्धः इति शेषः । अत्र प्रकृतिनिबन्धनेति पाठे—बन्धनेति विशिष्यपदमुद्घातम् ।
प्रकृतेः सङ्कारिभिरहितताया आत्मबन्धहेतुत्वे दाप्रभाविष्णुर्वन्नाह, प्रकृतेरपीत ।—
व्यापित्वात्—विमुक्तात् । व्यापित्वे किमावाप्तमित्यत आह, सर्वपुरुषेति ।

विना न नियम इति तस्या अपि कर्मपारतन्त्र्यम् । तत्र चोक्तो दोषः ॥ १८ ॥

यदि प्रकृत्यादिनिबन्धन आत्मनो बन्धो नास्ति, स्वभावेनापि नास्ति, तर्हि मोक्षशास्त्रापदेशो व्यर्थः स्यात् ? इत्यत आह,—

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्-
योगादृते ॥ १९ ॥

शुद्धेति—गुणासङ्गौ । बुद्धेति—स्वच्छः । तद्योगः,—बन्ध-
योगः । तद्योगादृते—प्रकृतियोगादृते । अविवेकं विना
नात्मनः कदाऽपि बन्धः, किन्त्वविवेकाहन्ध इत्यभिप्रायः । स च
शास्त्रोपदेशात् नाम वेदितव्यः ॥ १९ ॥

अथाविद्यया तस्य बन्धो भविष्यति ? इत्यत आह,—

नाविद्यातोऽपि, अवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अविद्या हि विद्याप्रागभावः प्रध्वसाभावो वा । उभयथा-

कर्मपारतन्त्र्य—कर्मधीनत्वम् । तत्र—कर्मपारतन्त्र्यम् । उक्तो दोष इति—
भोगनैवमग्राह्यपत्तिरत्र दोषो ज्ञेयः ॥ १८ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वपक्षं निराकृत्य औपाधिकत्वपक्षं व्यवस्थापयितुं सूत्रमृत्या-
वर्धति, यदीति । —तद्योगः,—बन्धयोगः । तद्योगात्—अविवेकमन्वन्त्यात् । इतो
अविवेकपटं न विवेकाभावरम, अपि तु स्वस्वामिभावापरपर्यायम् अनार्तिमंस्कारा-
त्कर्मिण्यवस्येयम् ; स च संस्कारः बुद्धिबर्धोऽपि चेतन्ये प्रतिबिम्बात्मना स्वच्छे
स्फाटके साङ्गोदतज्ज्वालीदित्यप्रतिबन्धवत् औपाधिकतया स्थितः आत्मनः औपाधिक-
बन्धात् प्रभवति इति निष्कर्षः । साङ्गानये नीरुपस्थापि आत्मनः प्रतिबिम्बार्थात्त्वं
प्राणाधिकैः साङ्गाचार्यैरभ्युपेतम् ; यथाऽऽहुराचार्याः,—“तस्मिन् चिद्वर्षे स्फारे
इमासा बन्तुदृष्टयः । समस्ताः प्रतिबिम्बानि सरभोव तटद्रुमाः ॥” इति ॥ १९ ॥

अद्वैतवाटिसिद्धान्तानुसारेण अविद्यायाः बन्धहेतुत्व निराकुर्णेन सूत्रमवधारयति,
अथेति ।—अविद्यायाः प्रागभावरूपत्वे प्रध्वसाभावरूपत्वे वा उभयथाऽपि अभावरूपता
आवाता । अभावरूपे च प्रतियोग्यारीपनिवन्धनविलक्षणधर्मिप्रतीतिरुपनिबन्ध-
सा—२

ऽप्यवस्तु । न चावस्तुना वस्तुनः आत्मनः सम्भवति बन्धः ;
तस्मादविद्यया बन्ध इति व्यपदेशमात्रं, न तत्त्वम् ॥ २० ॥

विद्यातोऽन्याऽविद्या वस्तुभूता भविष्यति ? इत्यत आह,—
वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

अस्माकं तावदविद्यायाः सद्वृत्तत्वे नाशाभावादिनिर्णीचः ।
अद्वैतिनान्तु अविद्या न तास्त्विकी । द्वैतवादिनान्तु अनादेर्वस्तु-
भूतस्य तस्य नाशाभावादुपदेशानर्थक्यम् ॥ २१ ॥

दूषणान्तरमाह,—

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

यद्यविद्या वस्तुभूताऽनादिस्तदा नित्यात्मतुल्या । अनात्मत्वे
विजातीयद्वैतत्वम् ॥ २२ ॥

वेद्यतया वस्तुतः स्वातन्त्र्येण व्यवहारानर्हतया अवस्तुता, स्वयमेव यदस्तु स्वरूपेण न
विसृजं तस्य बन्धं प्रति कारणत्वं न सम्भवदुक्तिश्चमिति सूत्रार्थः । व्यपदेशमात्रम्—
अस्तिमात्रम् । तत्त्वं—वाक्यम् ॥ २० ॥

अविद्याग्रहण्य अभाववाचित्वमते तदशात् बन्धानुपपत्तिं प्रदर्शयं तस्याः विद्या-
विरोधिभावरूपत्वमित्यङ्गीकृत्य ये तन्नाभूतया अविद्यया आत्मनः बन्धनङ्गीकुर्वन्ति,
तान् निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, विद्यातः इति ।—वस्तुत्वे—सद्वृत्तत्वे । सिद्धान्त-
हानिः,—अद्वैतवादिंसिद्धान्तहानिः । नाऽस्तु अद्वैतवादिपक्षे अविद्यया बन्धः, अमते
अविद्यया बन्धः कथं नाङ्गीक्रियते ? इत्यत आह, अस्माकमिति ।—तथा च सिद्धान्ते
अविद्यायाः सद्वृत्तत्वे "नासतो विद्यते भावः" इति नयेन नित्यत्वेन तथा बन्धस्वीकारे
मोक्षश्च नास्ति सम्भवना ; अद्वैतान्तु अविद्यायास्त्वास्त्विकत्वाभावात् निररां न तथा
बन्धः सम्भवति । न केवलं साङ्ख्यानां सर्वेषामेव द्वैतवादिनां मते भावरूपया अविद्याया
आत्मनः बन्धकत्वेना न सम्भवति इत्येतत् प्रदर्शयितुमाह,—द्वैतवादिनामिति ॥ २१ ॥

अविद्याया बन्धवादिनां मते दूषणान्तरं दर्शयितुं सत्त्वानुपपत्त्यापद्यति, दूषणान्तर-
मिति ।—अथ सृष्टे विजातीयपदं विलक्षणपदं, तच्च वैलक्षण्यमात्मभिन्नत्वे सति
प्रागभावाप्रतिथीगिसद्वृत्तत्वम् ; तथा च, वेदान्तमते ब्रह्मभिन्नस्य प्रपञ्चस्य यत् सत्त्वः
सङ्गीकृतं, तत् प्रागभावाप्रतिथीगिसद्वृत्तत्वा, न तु प्रागभावाप्रतिथीगित्वा ; अविद्याः

अथान्यपदार्थानामीदृशो गतिः । अविद्या तु वस्तुभूता-
ऽनादिरपि विनङ्क्यति ? इत्याह,—

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

अन्योऽन्यविरुद्धरूपा अनादिरपि नाशाद्यागभावरूपा ॥ २३ ॥

उत्तरमाह,—

न तादृक्पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

न कुत्रापि केनापि तादृक् पदार्थः प्रतीतः ॥ २४ ॥

यद्येवं, प्रकृत्यादौनां षट्पदार्थवैधर्म्यात् कुत्र प्रवेशः ?
इत्यत्राह,—

वास्तु सद्रूपत्वे अनादित्वे ब्रह्मभिन्नत्वे च अङ्गीक्रियमाणे विजातीयं हेतुं सुतरा-
नापन्नमिति सूत्रस्याशयः । तथा च, अद्वैतवादिमते ब्रह्मण्यकावत् पारमार्थिकं
सत्त्वं प्रपञ्चस्य व्यावहारिकं सत्त्वं, तच्च प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपम्, अविद्याया-
जनाश्रितत्वं वेदक्रीकृतं, तदा तस्य व्यावहारिकसत्त्वं न सम्भवति अनादित्वादेव, तथा च,
पारमार्थिक-व्यावहारिकरूप-द्विविधसद्वैलक्ष्यरूपं विजातीयहेतुत्वमविद्यायानामपत्ति
इति सूत्रस्य निष्कृष्टार्थः बोध्यः ॥ २२ ॥

अविद्याया एतादृशवैलक्ष्यरूपक्रीकारे वा अतिः ? इत्याशङ्कामुत्तरमवतारयति,
अथान्यपदार्थानामिति ।—अन्यपदार्थानाम्—अविद्याभिन्नप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपानाम् ।
रुद्धश्री गतिः,—असप्रतियोगित्वम् । वस्तुभूता—भावरूपा । अनादिः,—प्रागभावा-
प्रतियोगिनी । विनङ्क्यति—असप्रतियोगिनी भवति ; तथा च, प्रागभावाप्रतियोगित्व-
विशिष्टसत्त्वस्य असाप्रतियोगित्वव्याप्यत्वम् इति लोकासिद्धम् । व्याप्यव्यापकभावो
नास्माभिरङ्गीक्रियते, किन्तु अविद्याभिन्नत्वविशिष्टप्रागभावाप्रतियोगित्वसहितसत्त्वस्यैव
असाप्रतियोगित्वव्याप्तिः इत्येवं व्याप्यव्यापकभावाङ्गीकारेणैव अनादिरपि अविद्यायाः
विनाशः सम्भवति इति शङ्कामुत्तरात्पर्यम् ॥ २३ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति, उत्तरमाहति ।—तथा च, भावरूपस्य प्रागभावाप्रतियोगिनः
वस्तुनः क्वचिदपि विनाशादर्शनात् तादृक्पदार्थलोकारः अप्रामाणिक इति
भावः ॥ २४ ॥

प्रकृत्यादौनां षट्पदार्थवैधर्म्यात् कुत्र प्रवेशः ? इत्यत्राह,—

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥२५॥

स्यष्टम् ॥ २५ ॥

यद्यनियताः पदार्थाः, कथं पञ्चविंशतितत्त्वम् ? इत्यत्राह,—

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य सङ्ग्रहः, अन्यथा
बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

षडेव पदार्था इति न ब्रूमः, न तु युक्तिसिद्धमपि नाङ्गी-
कुर्मः ; अन्यथा बालोन्मत्ततुल्यत्वम् । तथा च—

न ह्याप्तवादान्नभसो निपतन्ति महासुराः ।

युक्तमद्वचनं ग्राह्यं मयाऽन्येष भवद्भिः ॥ २६ ॥

बौद्धपक्षं निरस्यति,—

नानादिविषयोपरागनिमित्तोऽप्यस्य ॥२७॥

अस्यात्मनोऽनादिविषयवासनानिमित्तो बन्धो भविष्यतीति
न । अस्माकं तावदासनया सहात्मनः सम्बन्धाभावाद्बन्धाभावः ।

अतिरति प्रातपादयित्त्वं सूत्रमवतारयति, यद्येवमात् ।—वयं—साङ्ख्याः, षट्पदार्थ-
वादिनः, —षट्पादिपदार्थवादिनः, उत्तरोत्तरमादिपददर्शनात् । सूत्रस्याऽऽदिपदेन
नेयादिषट्कार्येष्वपि । ते च षोडशदिपदार्थवादिनः ॥ २५ ॥

अनियतपदार्थस्वीकारे सिद्धान्तविरोधमाशङ्कमानस्तन्निराकरणाय सूत्रमवतारयति,
यद्यनियताः पदार्था इति ।—इतो “न ह्याप्तवादान्” इति श्लोके “न ह्याप्तवादान्” इति
षाठान्वयं दृश्यते । तत्र “अप्तवाद” पदं निर्युक्तकवचनपरं, तथा च, निर्युक्तिकात्
अप्रमाणात् वचनमात्रात् नभसो महासुरा न निपतन्ति इत्यन्वयो दृष्टव्यः । आप्त-
वादादिनां पाठे तु—“आप्तवाद” पदं प्रमाणात्वेनाभिमतवचनपरं, न तु वास्तवप्रमाणा-
वचनपरम् ; तथात्वे उत्तरयन्त्यामङ्गतिः दृष्टव्या ॥ २६ ॥

बाह्यविषयाणां क्षणिकत्वमङ्गीकुर्वतां तदासनया जीवस्य बन्ध इति वदतां
बौद्धप्रभेदानां मतं निराकर्तुं सूत्रमुत्थापयति, बौद्धपक्षमिति ।—सूत्रे उपरागपदं
वासनापरम् । अत्र आत्मनः प्रवाहद्वयेण अनादिर्थां विषयवासना तांनिमित्तो बन्धो
नेत्यन्वयः । अस्माकं—साङ्ख्यानम् । वासनया—बुद्धिमभूतया । आत्मनः,—

बौद्धनये स्थिरस्यात्मनोऽसत्त्वाद्वासनाया अपि तावत्कालं स्थित्यभावात् को बन्धः ? इति ॥ २७ ॥

वाङ्मवस्तूपरागाद्वासनासन्तानेनात्मसन्तानस्य बन्धो भविष्यति ? इत्यत आह,—

न, वाङ्माभ्यन्तरयोरुपरञ्जोपरञ्जकभावीऽपि देशभेदात् सुप्तस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

यद्युच्येत रवि-जलभाजनयोरपि दृष्ट उपरञ्जोपरञ्जके भावः, तत्र रश्मिसम्बन्धादुपरागः, अत्र तत्सम्बन्धो नास्ति । वासनादारेण चेत् ? न, तावत्कालासत्त्वात् कथं सम्बन्धः ?

निर्धर्मकस्य इति भावः । बौद्धसतेऽपि तादृशवासनया नात्मनो बन्धो भवितुमर्हति इति दर्शयितुमाह,—बौद्धनये इति ॥ २७ ॥

स्थिरस्यात्मनः अभावेऽपि विज्ञानसन्तानरूपस्य आत्मनः वाङ्मविषयैः सह वासनादारेण यः सम्बन्धः स एव बन्धहेतुरस्तु ? इति वदतां बौद्धानां मतं निराकर्षुं सूत्रम् अवतारयति, वाङ्मवस्तु इति ।—वाङ्मैवंस्तुमिदं उपरागः,—सम्बन्धः, सन्निकर्ष इति यावत्, तस्मात् जगितेन उचितद्वारकर्मस्वारसमूहात्मकेन वासनासन्तानेन आत्मसन्तानस्य—अधिकविज्ञानप्रवाहस्य, बन्धः,—दुःखयोगित्वम् । सूत्रे वाङ्मपदं अधिकविषयसन्तानपरम्, आभ्यन्तरपदं अधिकविज्ञानसन्तानरूपात्मपरम् । उपरञ्जोपरञ्जकभावः,—श्रेयज्ञादभावः इत्यर्थः । तथा च, वाङ्मैः विषयैः सह आभ्यन्तरस्य अधिकविज्ञानप्रवाहरूपस्यात्मनः बन्धप्रयोगकः श्रेयज्ञादभावीऽपि तथोः देशभेदात् न सम्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह सूत्रे, सुप्तस्थेति ।—सुप्तः,—पाटलिपुत्रात् स्वयङ्मितः देशविशेषः ।

अहते, यद्युच्येत इति ।—अत्र उपरञ्जोपरञ्जकभावः,—प्रकाशप्रकाशकभावः । तत्र जले उपरागः प्रकाशत्वम् ; अत्र प्रकृते वाङ्मविषयात्मनोः तत्सम्बन्धः यथोक्त-श्रेयज्ञादभावप्रयोगकसन्निकर्ष इति शेषः । नन्वस्तु वासनेन द्वारमित्याशङ्कते—वासनादारेणेति । परिहरन्नाह, नीति ।—तावत्कालासत्त्वात्—दुःखयोगरूपबन्धकालसम्बन्धासत्त्वात् ; अत्रासत्त्वं विषयस्य वासनायाः आत्मनश्च इति नित्यश्लेषेति श्रेयम् ।

सन्तानस्य चेत् ? यदि सन्तानो व्यतिरिक्तः, सिद्धान्तहानिः ।
अथाव्यतिरिक्तस्तथाऽपि तेन तत्र किञ्चिदाधेयम् । आधानत्व-
शक्यं क्षणिकत्वात् । अनाधाने किं तेनासत्कल्पेन ? इति ॥ २८ ॥

सा भूद्दामनया आन्तरोपरागः, आत्मनो व्यापित्वाहास्यैक-
देशेनात्मसम्बन्धादुपरागो भविष्यति ? इत्यत आह,—

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

एकात्मवादिनां सर्वदा लब्धविषयोपरागादानिर्माह इति
नास्ति व्यवस्था । नानाऽऽत्मवादिनान्तु सर्वेषां सर्वार्थैः सम्बन्धात्
एकदा तुल्यज्ञानोत्पादान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

साऽस्तु सन्तानिनां व्याधित्, सन्तानस्य तु व्याधित्वाभ्युपगमेन तादृक्सम्बन्धः सुखरः ?
इति शङ्कते,—सन्तानस्यति । दृषयितुमाह, यदीति ।—सन्तानो—सन्तानान्तःपातो,
व्यतिरिक्तः,—सन्तानात् व्यतिरिक्तः, सिद्धान्तहानिः,—सर्वेषामेव भावानां क्षणिक-
त्वम् इति सिद्धान्तहानिः, सन्तानस्य व्याधित्वाभ्युपगमादिति भावः । सन्तानस्य
सन्तानिभ्यः अव्यतिरिक्तत्वे दोषमुद्भावयन्नाह, अथेति ।—तथा च, सन्तानो यदि
सन्तानादव्यतिरिक्त आत्, तथाऽपि न ब्रौह्मण्ये बन्धोपपत्तिः । अनुपपत्तो हेतुमाह,
तथाऽपीति ।—तेन—विषयोपरागेच, किञ्चित्—अतिशयाख्यं बन्धप्रयोजकं, बन्ध-
कोच्यबन्धोपपत्तये इति शेषः, आधेयं—जननीधम, आत्मनि इति तात्पर्यम् ।
आधानस्य अशक्यत्वे हेतुमाह, अशक्यत्वादिति ।—तथा च अधिकैः भावैः बाह्यैः
अधिकैषु सन्तानान्तःपातविज्ञानेषु आत्माऽपरपर्यायेषु न किञ्चित् अतिशयः जनयितुं
शक्यः । साऽस्तु आधानं, किं तेन ? इत्याशङ्क्याह, अनाधाने इति ।—तेन—बाह्य-
विषयोपरागेच, असत्कल्पेन अतिशयाजनकत्वात्, अथवा—कस्याप्यतिशयस्य अजननेन
असत्कल्पेन—अकिञ्चित्करेण ॥ २८ ॥

आत्मनः अव्यापित्वपक्षे वासनीपरागं निराकृत्य व्यापित्वपक्षेऽपि दोषमुद्भावयन्
सुखनवतारयति, ना भूदिति ।—द्वयोः,—एकात्मवादि-नानाऽऽत्मवादिनोः । एकचित्त्वमेव
देशे चर्चरेव विषयेः सम्बन्धोपरागात् प्राप्तसम्बन्धात् न बन्धनोच्यधीर्व्यवस्था
भवितुमर्हति इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ २९ ॥

शङ्कते,—

अदृष्टवशाच्चेत् ? ॥ ३० ॥

यद्यापि सर्वदा सम्बन्धात् सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत, तथाऽपि यस्यादृष्टेन यत् ज्ञानं जन्यते तदेव तस्य कारणमिति न सर्वत्र ज्ञानम् ॥ ३० ॥

दूषणमाह,—

न द्वयोरिककालायोगादुपकार्योपकारक-
भावः ॥ ३१ ॥

द्वयोः,—कर्तृ-भोक्तोः, एककालायोगात्—एककालिका-
सत्त्वेन, न उपकार्योपकारकभावः सम्भवति ॥ ३१ ॥

शङ्कते,—

पुत्रकर्मवदिति चेत् ? ॥ ३२ ॥

यथा पुत्रेष्ट्यादिनाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य संस्कारहारोपकारः
क्रियते, तथाऽत्रापि भविष्यति ? ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तमाह,—

शङ्कासूचनवतारयति, शङ्कते इति ।—अदृष्टमेव बन्धमुक्तिव्यवस्थापकं भविष्यति
इति शङ्कासूततात्पर्यम् । तदेव उक्तिकारः प्रपञ्चयति,—यद्यपीति ॥ ३० ॥

दूषणसूचनमुत्पादयति, दूषयामिति ।—द्वयोः,—कर्तृ-भोक्तोः, एककालायोगात्—
एककालानवच्छान्नात्, अचिकित्सादिति भावः, उपकार्योपकारकभावः,—पूर्वस्य-
बन्धिकर्तृव्यापारेण परस्यबन्धिनी भोक्तुः फलभोगहेतुभूतः सम्बन्धः एवान् उप-
कार्योपकारकभावपदार्थः ॥ ३१ ॥

एकस्मिन् काले अगवच्छादिगोरपि कर्तृ-भोक्तात्मनोः यत्कीतोपकार्योपकारक-
भावे दृष्टान्तमुद्भावयन् पूर्वपक्षो शङ्कते इति योजना । तत्र विद्वत्प्राह,—
वधेति ॥ ३२ ॥

अचिकित्सादपक्षे दृष्टान्तासिद्धिरिवान् दूषणं भविष्यति इति दर्शयन् विद्वान्-

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भा-
धानादिकर्मणा संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

स्रमते तु आत्मा अनादिर्नित्यशुद्धबुद्धः, तदुद्देशेन हवि-
ष्यागादयो युज्यन्ते इति ॥ ३३ ॥

आत्माऽस्थिरबोध इत्याह,—

स्थिरकार्यसिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं, तौ
चाक्षणिके न सम्भवतः । अतस्ती क्षणिकत्वमापादयतः ॥ ३४ ॥

सूत्रमवतारयति, विद्वान्नाहति ।—सूत्रे 'तत'-पदं बोद्धवते इति परम् ; तथा च,
पुत्रकर्मवदिहं दृष्टान्तः बोद्धवसे गोपकारायात्मम् । तन्मते स्थिरस्य कश्चिदात्मनः
अभावेन गर्भाधानादिकर्मणा संस्कारावभावात् । संस्कारो हि नाम व्याधिगो
बस्तुगोऽवस्थान्तरप्राप्तिः, सा च क्षणिकतया अभ्युपगम्यमानासु विज्ञानव्यक्तिषु कथं
नाम सम्भवेत् ?

आत्मनः व्याधित्वादिनां मते तु सम्भवति पित्रा जनितेन गर्भाधानादिकर्मणा
पुत्रात्मनि संस्काराधानम् इति दर्शयन्नाह, आत्माऽनादिरिति ।—तदुद्देशेन—स्थिर
आत्मनि संस्काराधानोद्देशेन इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सर्वेषां भावानां व्याधित्वे सत्त्वम् असम्भवदुक्तिकं मन्वमानः अणभङ्गवादी
बौद्धः शङ्कते, स्थिरिति ।—स्थिराहस्तुनः कार्यव्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् इत्यन्वयः ।

कथं नाम स्थिरात् वस्तुनः कार्यं न सिध्यति ? इति प्रतिपादयन्नाह
इतिकारः, सत्त्वमिति ।—अत्रायमाशयः,—जगति ये तावत् भावाः सत्तया
समुपपद्यन्ते, तेषां सत्त्वं प्रति विवादे येः तेषां सत्त्वमभ्युपगम्यते, तेः अर्थ
भावो यदि न स्यात्, तदा एतत्कार्यम् उभयवादिशिद्धमपि न स्यात् इत्येवमेव
उत्तरं दीयते । तथा च, सर्वेषामेव भावानां तत्कार्यजनकत्वमेव सत्त्वम् इति
काचित्तं भवति । एतदतिरिक्तस्य सत्त्वस्य कश्चित् अदर्शनेन अगभ्युपगमात् । तच्च
कार्यं क्रमिकं युगपत् भवति वा, उभयथाऽपि स्थिरात् कारणात् तत् न सम्भवति ;
तथा हि, यत्र क्रमेण कारणेन बहूनां क्रमिकाणाम् अक्रमिकाणां वा कार्याणाम्
उत्पाद इति स्थिरवादी मन्यते, तत्र अणभङ्गवादिभिः बौद्धैः विकल्पानुत्पाद्य तन्मते

परिहरति,—

न, प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

यद्यपि सहकारिसद्भावासद्भावाभ्यां करणाकरणन्यायैः

खण्डते; ते च विकल्पा यथा क्रमिकाणि कार्याणि यस्यात् कारणात् स्थिरत्वेन सम्प्रतात् वादिभिः कल्पितानाङ्गीक्रियन्ते, तन् वस्तु क्रमिककार्येषु प्रथमकार्योद्यत्ते-
रनन्तरमपि वर्तते न वा? चाद्ये द्वितीयकार्योत्पत्तिस्थये प्रथमस्य तृतीयवस्तुषांदेश
कार्यस्य उत्पादप्रसङ्गः, अर्थात् उत्पादस्यापि कार्यस्य द्वितीयस्थये कारणसद्भावेन
पुनरुत्पादप्रसङ्गः; एवम् अल्पज्ञानमपि तृतीयादिसत्त्ववर्तमानमपि कार्याणां
कारणसद्भावादेव प्रथमस्थये द्वितीयस्थये च उत्पादप्रसङ्गः। अन्ये वस्तुनः
कारणत्वेनाभिनतस्य द्वितीयादिसत्त्ववर्तमानतया सिध्यत्येव सुतरां अचिकित्स्य इति
उभयथाऽपि वस्तूनां स्थिरत्वे दत्तजलास्रविप्रसङ्गः। एवम् एकस्यात् कारणात्
स्यादित्येनाभिनतात् प्रथमस्थये यत्र युगपदेव बहूनि कार्याणि समुत्पद्यन्ते, तन्
कारणं तादृग्बहुकार्योत्पत्तेरनन्तरं द्वितीयतृतीयादिसत्त्वये वर्तते न वा? वर्तते
चेत् कारणसद्भावादेव तेषां कार्यत्वेन सम्प्रतानां बहूनां वस्तूनां द्वितीयतृतीयादि-
स्थये पुनरुत्पादप्रसङ्गः, कारणस्य विद्यमानत्वात्; न वर्तते चेत् इदा गतं स्थिरत्व-
वादेन इत्युभयतः पाशारज्जुरेव भावानां स्थिरत्ववादे प्रति इति सुधीभिरवधारणोद्यम् ।
इतो अर्थक्रियाकारित्वमित्यस्य कार्यजनकत्वमर्थः, तच्च अर्थक्रियाकारित्वरूपं सर्वं
क्रमाक्रम्यां क्रमिकाक्रमिककार्योत्पादाभ्यां व्याप्तं, तौ क्रमाक्रमौ अचधिके स्थिरतया
अङ्गीक्रयमाद्ये भावे न सम्भवतः, क्रमिकावाम् अक्रमिकावास्य कार्याणां पुनरुत्पाद-
प्रसङ्गादिति शेषः ॥ ३४ ॥

तदेतत् अचभङ्गवादिनां मतं परिहर्तुं सूत्रमुत्पादयति, परिहरतीति।—न,
अचिकित्स्यं भावानामिति शेषः। तत्र हेतुमाह, प्रत्यभिज्ञाबाधादिति।—प्रत्यभिज्ञा नाम
पूर्ववत्त्ववर्तमानतया प्रमितस्य वस्तुनः परवत्त्ववर्तमानतया प्रमितवस्तुना सद्यः अभिन्नत्वेन
साक्षात्कारविशेषः, वस्तूनां अचिकित्स्ये तस्याः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वैरेव बोद्धेतरेः दार्शनिकैः
प्राकृतैश्च प्रमात्वेन अभ्युपगताया अप्रामाण्यप्रसङ्गात् न सर्वेषां भावानां अचिकित्स्यं
सम्भवदुक्तकामिति सूत्राशयः।

प्रत्यभिज्ञाबाधं विनाऽपि अन्यैः प्रमाद्यैः अचभङ्गपक्षो निराकर्तुं शक्यते इति
हर्तव्यं, वदतीति।—न खलु एकस्यात् एव कारणात् क्रमिकाणि अक्रमिकाणि वा

स्थिरसिद्धिः समाधेया, तथाऽपि सर्ववाद्यविवाटसिद्धत्वात्
“स एवायम्” इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबाध उक्तः । एतदन्यत्र
प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ॥ ३५ ॥

दूषणान्तरमाह,—

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

श्रुतिराह, “अस्ति जन्मन्तरोपभोग्यभोक्ता पुरुषः” । न्यायञ्च,
—“को नामानुपभोग्ये कर्मणि तत्साधने वा प्रवर्तते ?” । यद्युच्येत

कार्याणि सत्पश्यन्ते ; अपि तु बहुभिरैव कारणैः मिलितैः कार्य्यभोक्तृभिः प्रामा-
णिकी ; एवञ्च द्वितीयादिवशे प्रथमवशोत्पन्नकार्य्यस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गः अथभङ्ग-
वादिभिः प्रदर्शितः न युक्तसङ्गः, प्रथमवशोत्पन्नं कार्य्यं प्रति यानि कारणानि तस्य
कार्य्यभोक्तृभिः प्राक्काले मिलितानि, तेषां कस्यचित् प्रागभावादेः विनाशात् पर-
स्परमिच्छामध्यसाहा द्वितीयादिवशेषु प्रथमवशिकस्य कार्य्यस्य नास्ति पुनरुत्पाद-
प्रसङ्ग इति कारणतया अङ्गीक्रियमाणे भाषे सत्यपि स्थिरत्वे नास्ति काचित्
आपत्तिरनुपपत्तिर्वा इति यद्यपीत्यादियन्यतात्पर्य्यम् ; तथा च, एतादृशप्रमाणप्रयोगादेव
भावानां स्थिरत्वः अस्मात्प्रसङ्गवेऽपि किम् ? इति सूत्रकृता केवलाद्याः प्रत्याभज्ञाया
एव प्रमाथत्वेन स्वीकारः कृत इति शङ्कातात्पर्य्यम् ।

शङ्कां परिहर्तुमाह, तथाऽपीति ।—सङ्कारिसङ्गावासङ्गाववशात् कारणविशेषात्
कार्य्यविशेषः सिध्यति इति भवत्येव कारणकारणव्यवस्था इति न्यायवैशेषिकमतानु-
सारिभिः शार्ङ्गनिकैरङ्गीक्रियमाणेऽपि न सर्वेवादिभिः बोधादिभिः विरुद्धनामाविष-
तर्कोत्पादनेन प्रमाथतया अङ्गीक्रियते इति तथावधौ न्यायः विनादयस्त एव ; प्रत्यभि-
ज्ञावान्तु नास्त्येव कस्यापि वादिनः अप्रामाण्यशङ्का इति सर्वेवादिसिद्धत्वात् तत्-
प्रामाण्यस्यैव सरथो कृता सूत्रकृता इति इतिकारलेखस्वरवः । एतत्—अथभङ्गवाद-
दूषणम्, अन्यत्र—“दृष्टान्तासिद्धेः” इत्यादि अपिमसूत्रव्याख्यानवसरे ॥ ३५ ॥

“स एव अज्ञायुषी यजमानोऽज्ञमा सर्वे लोकां वाति” “अविनाशी वा अरे आत्मा
अविच्छिन्नधर्मा” इत्यादिसूत्रैः निर्गलितार्थे प्रतिपादयन्नाह, अस्तीति ।—अथ पुरुष-
पदेन देहाद्वाद्यदिव्यतिरिक्ताविवेकेन तदभिन्नतया आत्मानं मन्थमानः शुद्धबुद्धसुक्त-
स्वभावः जीवः याज्ञः, तस्यैव जन्मान्तरोपभोग्यभोक्तृत्वसम्भवात् । सूत्रोक्तं न्यायं विद्वल-
नाह, न्यायचेति ।—तथा च, देहादिव्यतिरिक्तस्य आत्मिनः आत्मनः अभावे कस-

कारुणिकानां विरागात् प्रवृत्तिर्दृश्यते, तन्न, तत्रापि तदुपकारेण स्वधर्मलाभात्, धर्मानभिसन्धानेऽपि मोक्षसाधनत्वात् ॥ ३६ ॥

दूषणान्तरमाह,—

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

सर्वस्यैव हि पक्षप्रवेशान्नास्ति दृष्टान्तः । अप्रवेशे न एव स्थिरः । अथ तस्यापि क्षणिकत्वमन्यहेतुना प्रसाध्यताम् ? तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिरिति ॥ ३७ ॥

क्षणिकपक्षे एवार्थक्रिया न सम्भवतीत्याह,—

नाशाकृताभ्युपगमप्रसङ्ग एवाव न्यायपदार्थो द्रष्टव्यः । आत्मभोगे विरक्तस्यापि पर-
दुःखद्वानाद्य प्रवृत्तिं प्रतिबन्धित्वेन समुद्भावयति, कारुणिकानामिति ।—एषणामयविनि-
मुक्तानामपि सञ्चालिनां या शोकदुःखद्वानाद्य प्रवृत्तिः सा न तेषां भोगफलिका,
एवमेव भोगपर्यन्तस्यायिनः कर्तुः अभावेऽपि प्रवृत्तिरुपपद्यताम् ? इति हि पूर्वपक्षिणां
तात्पर्यं, तदेतत् निराकृतमाह, तद्वेति ।—तत्रापि—कारुणिकानां विरागात् प्रवृत्तावपि,
तदुपकारेण—दुःखानां दुःखप्रदायकव्युपकारेणेत्यर्थः, स्वधर्मलाभात्—विरक्तानामपि
कारुणिकानां प्रश्लादथादित्यर्थः । ननु न ते रागिपुरुषवत् सुकृतमभिसन्धाय तेषु परोप-
कारादिषु प्रवृत्तिं इति कामनाविरुद्धेषु कुतस्तेषां धर्मलाभः ? इत्याशङ्क्याम्
उत्तरमाह, धर्मानभिसन्धानेऽपीति ।—तथा च, तेषां कामनाविरुद्धेषु भोगसाध-
नत्वकर्ममनुदयेऽपि अल्पशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारा मोक्षफलकर्मोदयस्य सम्भवात्
नोक्तापत्तिः सम्भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

प्रकारान्तरं च अमङ्गलात् निराकर्तुं स्वमवतारयति, दूषयति ।—सर्वेषामेव
भावानां क्षणिकत्वमभ्युपगम्यतां शोक्तानां मते दृष्टान्तः न सम्भवति, पक्षताऽव-
च्छेदकधर्मानाद्यस्यैव वस्तुतः दृष्टान्तत्वम् इति मतेनायं दोषो द्रष्टव्यः । माऽस्तु
सर्वेषां भावानां पक्षे प्रवेश इति चेत् ? तथाह, अप्रवेशे इति ।—पक्षताऽवच्छेदक-
धर्मानाकान्तत्वे इति तदर्थः ; प्रथमानुमाने दृष्टान्तासिद्धये पक्षताऽवच्छेदकानाकान्त-
त्वेन दृष्टं वस्तु, द्वितीयानुमाने पक्षोक्तत्वे तत्र इत्यन्तरेण क्षणिकत्वमप्याध्यस्य सिद्धि-
र्भविष्यति इति अथेत्यादिपश्यतात्पर्यम् ; तदेतत् द्वितीयानुमानपर्यन्तानुभावमपि
दृष्टान्तासिद्ध्या अक्षिप्तत्वरमिति दर्शयन्नाह,—तत्रापि ॥ ३७ ॥

ननु प्रथमानुमानेन अक्षिप्ततया सिद्धस्य वस्तुन एव दृष्टान्तत्वमस्तु ? इत्याशङ्क्यायै

युगपज्जायमानयोर्न कार्य्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

सद्येतरविषाणयोरिव युगपज्जायमानयोः स्वसत्त्वार्थ-
क्रिययोः । एतच्चासकदुक्तम् ॥ ३८ ॥

पूर्वापरकासभावितामात्रात् कार्य्यकारणभावो भविष्यति ?
इत्यत आह,—

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

प्रकारान्तरेण चचमङ्गवाटं गिराजुर्गन् स्वान्तरमवतारयति, ज्ञानिकपदे ऽवेति ।—
चनेदं तात्पर्य्ये,—कार्य्यद्वयं हि स्वसमवायिकारणेनानुगतं सर्वत्र दृश्यते, यत् येनानुगतं
न भवति न तत तत्समवायिकारणकं लोके दृष्टपरम ; एवञ्च कारणकार्य्ययोः उपा-
दानोपादेयभावेन प्रथितयोः चाद्यस्य पूर्वापररूपस्यद्वयवर्तित्वम चवग्रमभ्युपेयम् ;
तथा च, कार्य्योत्पादस्य कारणस्य सत्त्वम चवग्रमभ्युपेयम् ; अन्यथा युगपज्जायमानयोः
सद्येतरविषाणयोः यथा कार्य्यकारणभावः न कल्प्यामिनतः, तथा युगपज्जायमानयोः
सदृशोपादानोपादेयभावः सुतरां दुर्बलः स्यात् । स्वसत्त्वार्थक्रिययोः,—उपादान-
कारण-तत्त्वमवेतकार्य्ययोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु कार्य्योत्पादकाले उपादानकारणस्य सत्त्वं नापेक्षणीयं पूर्वचक्षुर्ज्ञितयैव
तत्र कारणत्वम् असु ? इत्याशङ्कते,—पूर्वापरिति । तामिनामाशङ्कां गिराजुर्गन् स्व-
मुत्पापयति, अत आहति ।—यद्यतिशयाधायकत्वमिति कारणं कार्य्यद्वयेण सन्वदन्
असन्वदं वा कार्य्यमुत्पादयति इति पृष्टेन चचमङ्गवाटिना किं नामोत्तरं देयम् ?
यदि नाम सन्वदमेव कारणं कार्य्यमुत्पादयति इति उत्तरं स्यात्, तदा निरूपणीयः
कोऽसौ सन्वदो नाम ? संयोगः, समवायः, स्वरूपं वा ? इति ; सर्वथैव कार्य्योत्-
पत्तिस्थे असत्तयाऽभिसतस्य कारणस्य कार्य्यद्वयेण सन्वदोऽस्तीति वदन् चच-
मङ्गवाटो कथं नामोत्तरवत् उपदसनीयः न स्यात् ? अथासन्वदेषु पूर्वचक्षुर्वर्तिता-
नामेव कारणस्य कार्य्यकारणभावः सम्यग्गतान् ? इति चेत् चचमङ्गवाटिनामभिसतं
ज्ञान, तदा चटोत्पत्तेः प्राक् सद्वत् दहनपाषाणादेरपि विश्वमानतया सद्येव चट-
कारणत्वं, न दहनपाषाणादिषु इतीर्थं व्यवस्था दत्तजलाश्लिः स्यात् ; पूर्वचक्षु-
वर्तिताया अविशेषेण दहनपाषाणादावपि वर्तमानत्वात् । ननु कार्य्योत्पत्तिस्थे
असदपि कारणं कार्य्यं समप्यतिशयं जनवदेव उदासीनवस्तुत्तरात् न्यायसं कारण-
कद्रभाक् भविष्यति ? उदासीनानां श्रद्धिं सत्यपि पूर्वचक्षुर्वर्तित्वे तत्कार्य्यं तद्वि

भवेदेवं, यद्यतिशयाधायकत्वं स्यात् । तदेव त्वशक्यं,
अधिकत्वादिति ॥ ३९ ॥

एतत् स्पष्टयति,—

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥४०॥

हेतुकाले कार्याभावादुभयव्यभिचारादपि न कार्य-
कारणभावः । आस्तां तावदर्थक्रियाकारित्वम्, अयं हेतुरिदं
कार्यमिति व्यवहारोऽपि न स्यात् ॥ ४० ॥

अथ हेतोः कार्यकाले सत्त्वमप्रयोजकं, पूर्वकालभाविता-
मात्रेण भविष्यति ? इत्यत आह,—

तादृशातिशयानाधायकतया न कारणपटवाच्यत्वम् ? इति चेत्, नैवम् ; एकत्रिषुस्य
वस्तुनः अष्टान्तरवर्तितवस्तुगततिशयाधायकत्वं न सम्भवदर्शकं, तथापि अर्थे
दृष्टान्तासिद्धेः बुद्धानवतारात् इति निर्गमितार्थः । कश्चित् “उत्तरयोगात्” इत्यपि पाठः ।
पूर्वस्य अधिकतया अभ्युपगतस्य कारणत्वाभावे उत्तरस्य—कार्यत्वेनाभ्युपगतस्य
वस्तुनः, योगात्—सम्बन्धात्, काले इति शेषः । तथा च, कारणनाशधिकरणत्वस्य
एव कार्यस्य वर्तमानत्वात् न तयोक्तपादानोपादेयभावः अतिशयानुधानदारेण सम्भ-
वतीति भावः ॥ ३९ ॥

सूत्रमिदं सूत्रान्तरेण व्याकृष्याणस्य सूत्रकृतः अभिप्रायं विशदयन्नाह, एतदिति ।—
एतत्—“पूर्वापये उत्तरायोगात्” इति सूत्रं, स्पष्टयति—विश्रयोति, सूत्रकार इति शेषः ।
तद्भावे इत्यस्य अर्थेनाह, हेतुकाले इति ।—अथ “हेतुहेतुमद्भावेकाले” इति कश्चित्कः
पाठः, स न साधीयान् । तदयोगात् इत्यस्यार्थेनाह—कार्याभावादिति । उभय-
व्यभिचारात्—अत्यव्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः ; तथा हि, कारणसत्त्वे कार्यस्य
अभावात् कार्यकाले च कारणत्वाभावात् उभयव्यभिचारः फलित इति भावः ।
फलतः अधिकतया अर्थक्रियाकारित्वाभावेऽपि व्यावहारिकोऽयं कार्यकारणभावः
न तास्त्रिक इति वादिनां मतं निरसितुमाह, आस्तामिति ।—तथा हि, पूर्वापरस्य-
वर्तमानमात्रेण यदि कार्यकारणव्यपदेशः, तदा कार्याव्यवहितप्राक्त्वस्य स्थितानां
सर्वेषामेव भावानां कारणत्वप्रसङ्गः ; एवं कार्यस्य समुत्पन्नानाम् उदासीनानामपि
तत्कार्यत्वेन व्यवहारप्रसङ्गः दुर्गन्धारः अथभङ्गवादिमते ष्यात् इति तात्पर्यम् ॥ ४० ॥

“कार्यकाले कारणसत्त्वमप्रयोजकम्” इति मते प्रकारान्तरेण दूषयितुं तन्मतम्

पूर्वभाविमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

किं भिन्नसन्तानस्य ? एकसन्तानस्य वा ? भिन्नसन्तानस्य चेत्—अतिप्रसक्तिः । एकसन्तानस्य चेत्—निरन्वयध्वंसः । तस्य हि भिन्नसन्तानेन तुल्यत्वात् न नियमः । अन्वयस्य नास्ति इत्युक्तम् । अथाविद्यमानस्यापि हेतुता दृश्यते, यथेषुक्षेपकस्य

उत्थापयति—अथ हेतोरिति । एतद्दूषणसूत्रमवतारयति, अत आहिति ।—पूर्वभावि-
मात्र न नियमः,—पूर्ववचनमात्रवृत्तितया अङ्गीक्रियमाणो वस्तुनि कारणत्वम् इति
नियमव्यवस्था न सम्भवति इति भावः । सूत्रार्थे विवक्षितम् विकल्पयति, किमित्यादि ।
—भिन्नसन्तानस्य—भिन्नसन्तानान्तःपातितया अङ्गीक्रियमाणस्य पूर्वभाविनः क्षणिकस्य
इत्यर्थः ; एवम् एकसन्तानस्येति—एकसन्तानान्तःपातितया अङ्गीक्रियमाणस्य पूर्वभाविनः
क्षणिकस्य, कारणत्वमङ्गीक्रियते ? इति शेषः । तत्र आद्ये दूषणमाह, भिन्नसन्तान-
स्येति ।—अतिप्रसक्तिः,—असम्बन्धत्वाविशेषात् सर्वेषामेव भिन्नसन्तानानाम् अन्तःपातितेषु
पूर्वभाविषु यावत्स्वयं क्षणिकेषु तत्तत्कार्यं प्रति अकारणतया सर्वेरेव बादिभिः
अङ्गीकृतेषु कारणत्वप्रसक्तिरिति भावः । द्वितीये विकल्पदूषणमाह, एकसन्तान-
स्येति ।—निरन्वयध्वंस इति कारणे रूपान्तरेण वर्तमानत्वम् अत अन्वयपदार्थो बोध्यः ;
तथा च, व्यक्ततया अव्यक्ततया च भावानां सत्त्वं द्विविधं परिणामबादिभिरङ्गी-
क्रियते ; अत्राव्यक्ततया यत् सत्त्वं तदेव ध्वंस-पागभावपदार्थां व्यपदिश्यते, येषां
बौद्धानां सर्वे एव भावाः अचनवस्थाय विनश्यन्ति, न रूपान्तरेण कारणे अवस्थाय
अव्यक्तभावं व्रजन्ति, तेषामेव मते ध्वंसस्य निरन्वयत्वं सिध्यति । स चैव निरन्वयो
ध्वंसः पूर्वापरभाविनोः क्षणिकयोर्वस्तुनोः कार्यकारणभावं विघटयति इति तात्पर्यम् ।
निरन्वयध्वंसे कथं कार्यकारणभावो नाङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्यायामाह, तस्य
हेति ।—भिन्नसन्तानेन—विभिन्नसन्तानान्तःपातितक्षणिकभावेन, तुल्यत्वात्—कार्यो-
त्पत्तिकाले निरन्वयध्वंसप्रतियोगित्वेन अत्यन्तसूक्ष्मपदतया समानत्वादिति भावः,
समानसन्तानान्तःपातिनः कारणतया अभ्युपगतस्य क्षणिकस्य भावस्य इति शेषः ।
न नियमः,—न कारणमिति व्यवस्था, सम्भवतीति शेषः । तत्र हेतुमाह, अन्वय-
स्येति ।—तयोः पूर्वापरभाविनोः युगपदसतोः वस्तुनोः कार्यकारणभावनियामकः
क्षयित्वस्य,—सम्बन्धः नास्ति यतो भवन्त्येते, अतः न तयोः कार्यकारणव्यवस्था । अथ-
मङ्गवादी पुनः शङ्कते, अथेति ।—अविद्यमानस्य—उपुक्षेपानन्तरं सतस्य, महिष्यादिमरुच-

इषुक्षेपानन्तरं मद्दिष्यादिमरणं, पश्चादिषुविद्वस्य मरणकर्तृत्वम् ?
तन्न, तत्रापि मरणे व्यापारद्वारेणान्वयात् ॥ ४१ ॥

वाह्यवस्तूपरागात् बन्ध इत्युक्तम् । ननु वाह्यञ्च वस्तु नास्ति,
विज्ञानात्मकत्वाज्जगत इति विज्ञानवादिमतं निराकरोति,—
न विज्ञानमात्रं, वाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं जगत् ; तथा सति “अहं घटः” इति प्रत्ययः
स्यात्, न तु “अयं घटः” इति । वासनाविशेषात् ? इति चेन्न, वाह्या-

चये असत् इति भावः ; तथा हि, मद्दिष्यादिमरणक्षणे इषुक्षेपकारिणः अविद्यमानत्वेऽपि
यथा मद्दिष्यादिमरणं प्रति तस्य कारणत्वं सर्वैरङ्गीक्रियते, तथैव उपदेष्टीत्यतिक्षणे
उपादानस्य अस्त्येऽपि अस्तु तथोरुपादानोपादेयभाव इति । तदेतन्मते दूषयति,
तन्नेति ।—व्यापारद्वारेण—इषुक्षेपादिरूपव्यापारद्वारेण । तथा च, परिणामवादिना-
मव्याकं यथोक्तस्यत्वेऽपि अस्यत्वरूपेण व्यापारवतः कारणस्य विद्यमानत्वादेव
नोक्तापत्तिः सम्भवति इति हृदयम् ॥ ४१ ॥

अत्रैव विज्ञानवादिमतं दूषयितुं सूत्रमुत्थापयति, बाह्येति ।—वाह्यवस्तूपरागादिति
—अत्र वाह्यवस्तुपदेन प्रकृतिर्विशेषा । इत्युक्तं, “न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव” इत्यादि
सूत्रे इति शेषः । अत्र बाह्याद्येवद्भावम् असङ्गमानः विज्ञानवादी बौद्धः अङ्गते, नत्विति ।—
विज्ञानातिरिक्ततया न कस्यापि सत्त्वम् इति विज्ञानवादिमतम् ; तथा च, वस्तु वाह्यं
नास्ति—विज्ञानातिरिक्ततया न वर्तते इत्यन्वयो वाच्यः । अत्र वस्तुत्वेन उद्देश्यं, न वाह्य-
मिति ; तथात्वे विज्ञानवादिमते वाह्यस्य सत्त्वे असत्त्वे च उभयथाऽपि वाक्यस्य
अप्रामाण्यप्रसङ्गः, अस्तीकप्रतियोगिकामावाङ्गीकारप्रसङ्गिवां दोषः स्यात् इति ध्येयम् ।
तथा च, घटादिज्ञानं न स्वयतिरिक्तवस्तुप्रकाशकं, ज्ञानत्वात् स्वाप्रविज्ञानवत् इति
तेषामनुमानरीतिः । तदेतन्मते दूषयति, नेति ।—जगत् विज्ञानातिरिक्ततया असदिति
अतं न विचारसङ्घम् इति तदर्थः । तथा सति—जगतो विज्ञानभावत्वे, “अहं घटः”
इति प्रत्ययः स्यात्—अहमाकारेण प्रतिभासमानात् विज्ञानात् अभिन्नत्वे घटादेः
तत्रैव प्रत्ययो भवितुं युक्त इत्यर्थः, अहमिति विज्ञानात् भिन्नतया प्रतीयमानस्य
वाह्यस्य तादात्म्यावगाहघटादिविषयत्वः प्रत्ययः सर्वांनुभवविरुद्ध इति भावः । वासना-
विशेषादिति ।—विज्ञानवादिमते विज्ञानेषु आकारार्पण्यमाणां वाह्यविषयाणा-
मस्त्येऽपि विज्ञानवैषम्योपपत्तये संस्कारापरपर्यायवासनावैचित्र्यमेव विज्ञान-

भावे घटवासनाया एवासत्त्वात् कथं विशेषः ? किञ्च, वासनाया अपि कारणं वामनैव ? उत बाह्यवासनाऽपि ? वासनाऽपीति पक्षे अन्यस्यापि सत्त्वात् स एव बाह्योऽर्थः । ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थः, अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात् ? तथा हि, अवयवावयविनो-रेकत्वाटेकत्वप्रतीतिः; चलति अवयवेऽवयवो चलति, अस्यावयवे चलति अवयवो न चलतीति विरुद्धधर्माध्यासेन भेदानैकत्वम् । एवं रक्तारक्तावृतानावृततद्देशत्वादिदोषा उदाहार्याः ।

वैचित्र्यप्रयोजकम इत्यभ्युपगम्यते ; एवं सति विज्ञानवैचित्र्योपपत्त्यर्थे बाह्यविषयाणां तः सन्निकर्षणं च अस्वीकारेण बाह्यार्थवादिमते सम्भावितं गौरवं नास्तीकार्यम् इति हि विज्ञानवादिनामाशयः । तदेतन्मतं दूषयित्वा, बाह्याभावे इति ।—अभेदमाकृतं—या घटादिवासना तत्तज्ज्ञानवैचित्र्यप्रयोजकतया अस्तीकियते भवति; सा हि स्वल्पतो ज्ञानाद्भिद्यते न वा ? भेदपक्षे—आद्यतं बाह्यार्थेन, ज्ञानभिन्नस्यैव बाह्यत्वात्; अभेदपक्षे—तद्वैचित्र्यं किं नाम प्रयोजकं भवेत् ? स्वभाव इति चेत्, कीदृशं स्वभावः ? ज्ञानाद्भिन्नः ? अभिन्नो वा ? इति । उभयथाऽपि पूर्ववदेषु दोषो द्रष्टव्यः । एतदेव विशदयन्नाह, किञ्चेति ।—वासनायाः,—ज्ञानवैचित्र्यप्रयोजकसंस्कारण, वासनेव—बाह्याथनिरपेक्षसंस्कार एव । बाह्यवासनाऽपीति—बाह्यार्थविषयकज्ञानजन्या वासना इति तदर्थः । तदेतन्मतं वासनाजनकज्ञानस्य विषयतया बाह्यार्थस्य अवच्छेदनीकरणीयतया न सिध्यति इति न जगतो विज्ञानभावत्वमित्यवसेधम् । विज्ञानवादी प्रकारान्तरेणावतिष्ठते, नन्विति ।—योऽयं बाह्योऽर्थः बाह्यार्थवादिभिः प्रत्यक्षसिद्धतया अस्तीकियते सः अवयवो वा स्यात् ? अवयवो वा स्यात् ? द्वितीये अवयवातिरिक्ततया अवयविनः अनुपलब्धेः नावयविकल्पता तस्य सम्भवति ; तदेतदाह, अवयवातिरिक्तस्येति ।—एकत्वात्—अभिन्नत्वात्, एकत्वप्रतीतिः,—अभेदप्रतीतिः । अवयवावयविनोः अभेदवादन आरम्भवादनवलम्ब्य दूषयन्नाह, चलतीति ।—तथा च, समये अवयवे चलति अवयवित्वमपि चलति इति व्यवहारात् अस्यावयवे चलति अवयविनि न चलति इति व्यवहारात् अवयवविरुद्धधर्माध्यासो अवयविनि प्रायेण हि दृश्यते लोके, तस्मात् नावयवेभ्यः अवयविनः अभेदः सिध्यति इति प्रथमम् । अन्येषामपि विरुद्धधर्मांशाम् अज्यासं दर्शयन् अवयवावयविनोर्भेदं साधयति—एवमित्यादिना । अवयविनः असत्त्वेऽपि अवयवमात्रेणैव बाह्यार्थसंज्ञावः सिध्यति इति—वादिना

मा भूदवयवी, तथाऽपि न बाह्यार्थापलापः, परमाणुपुञ्जस्यैव स्थूलत्वेन ग्रहणात् । न, अवयविना हि कार्येण परमाणुः अनु-
मातव्यः, तदभावे केनानुमातव्यः ? परमाणूनामतीन्द्रियत्वात्
पुञ्जेऽपि किञ्चिदतिशयानाधानात् “स्थूलोऽयम्” इति प्रत्ययो
भ्रान्त इति विज्ञानमात्रं जगत् इति । अतोच्यते—अवयवाव-
यविनोर्भेदात् । अपि च द्वयोरन्यत्वात् न अवयवकम्पेऽवयवी
कम्पते, यत्र तु बहुतरावयवकम्पस्तत्रावयवी कम्पते एव । एवं
रक्तारक्तादिविरोधेऽपि सिद्धान्ता वक्तव्याः । तस्मात् सिद्धो बाह्यो-
ऽर्थः । वासनैवेति पक्षे सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिरिति ॥ ४२ ॥

बौद्धविशेषाणां मतं दूषयितुं तन्मतमादौ उपन्यस्यति—मा भूदिति । परमाणुपुञ्ज-
स्यैवेति ।—तथा च, विजातीयसंयोग एव परमाणुपुञ्जस्य स्थूलत्वेन यद्वयं प्रति हेतु-
वैकल्यः; स्थूलत्वेनेत्यपलक्षणम्, एकत्वेनेत्यपि याज्ञं, स्थूलत्वं सत्त्वं, तच्च सांज्ञिकं,
न तु वास्तवम् । बौद्धमते स्थूलताया अवस्तुषमत्वात् । तदेतन्मतं दूषयति, निश्चादिना ।—
अवयवी यदि न सिध्येत तदा केन हेतुना चरमावयवरूपपरमाणूनाम् अनुमानं भवि-
ष्यति ? न खलु परमाणवः प्रत्यक्षत्वेनाभ्युपगम्यन्ते, अवयविरूपकार्यलिङ्गकानुमाने-
नेव तेषां सिद्धेः ; तथा च, परमाणुपुञ्जमादाय बाह्यार्थमज्ञावोद्भवतिः । बौद्धानां न
कथमपि प्रमाणपदधोमारीद्भोष्टे । बाह्यार्थे स्थूलताप्रत्ययो भ्रान्तिरेव इति-वादिनां
मतमपि दूषयन्नाह, परमाणुनामिति ।—अतीन्द्रियत्वादिति—तथा च, परम्परबिजा-
तीयसंयोगजनितानि शशविशेषविरहितानामेव परमाणूनाम् अतीन्द्रियत्वम् इत्यन्यथा-
अनुपपत्त्या अङ्गीकारणीयमिति बौद्धमतानिर्णयः । दूषयति, अतोच्यते इति ।—
भेदादिति—अत्र भेदपदं न आद्यन्तिकभेदपरम, अपि तु अभेदघटितभेदपरम ;
अन्यथा परिणामवादिनां साङ्ख्यानम् आरम्भवादिताऽऽपत्तेः द्वयोरवयवावयविनोः
अन्यत्वात् अभेदघटितभेदवत्त्वात् ; तथा च, अवयविनोः कपालघटयोः सत्त्वेन रूपेण
अभेदो वसन्ति, कपालत्वेन घटत्वेन च भेदोऽपि वसन्ति इति अभेदघटितभेदसिद्धिः ।
कदाचित् अवयवकम्पे अवयवी न कम्पते कदाचित् तु कम्पते इत्यनयोः कम्पा-
कम्पयोः अवयवविगतयोः कारणव्यवस्थायाम् उपपत्तिं दर्शयन्नाह—अपि चेति ।
बाह्यार्थसिद्धिं बौद्धमतदूषणपुरःसरं समुपसंहरन्नाह—तस्मादिति । वासनैव ज्ञानं
प्रति कारणम् इति वादिनां मतं दूषणात्तरेण निराकुर्वन्नाह, वासनैवेति ।—अन्नाथं

निर्विषयस्य ज्ञानस्यादर्शनात् विषयाभावात् ज्ञानमपि
नास्तीति शून्यवादी आह,—

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

विषयाभावे ज्ञानाभावाच्छून्यम् । स्वविषयत्वे कर्तृकर्म-
विरोध इति ॥ ४३ ॥

शून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वात्
विनाशस्य ॥ ४४ ॥

भावः,—वासना हि संस्काररूपतया ज्ञानजन्यत्वात् प्रतिविज्ञानव्यक्तेरनन्तरं समुत्पद्यते
इति बौद्धैरभ्यसङ्गीकार्यम् ; तथा च, प्रतिक्षेपमेव ज्ञानजन्यायाः वासनायाः समुत्-
पाटेन तस्याश्च कारणान्तरनेरपेक्ष्येण समानविषयकज्ञानोत्पत्तिं प्रति फलोपघायकता-
रूपहेतुताया अङ्गीकर्तव्यतया प्रतिक्षेपं समानविषयकज्ञानोत्पादस्य आपत्तिः अशक्य-
परीहारेवेति सूत्रकं "सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिः" इति ॥ ४२ ॥

स्वाप्नप्रतीतिदृष्टान्तेन बाह्यायंनद्वावेऽपि विश्ववाकाराणां ज्ञानानां सन्धेन न
काऽपि प्रागुक्तानुपपत्तिरिति विज्ञानवादिनां मतं निराकुर्वन् शून्यवादी स्वमतं
प्रतिपादयित्वाह, निर्विषयस्येत्यादि ।—इदमत्राकृतं—न खलु ज्ञानं नाम विषयं
विना सन्भवति ; प्रत्यक्षमिद्विज्ञानमपि विषयाणां यदि विषयतयेव अस्तित्वापत्त्याः, तदा
स्वप्रकाशस्यापि ज्ञानस्य स्वं प्रातः विषयतया बाह्यायंनदेव अपत्त्याः किं न स्यात् ?
तथा च, बाह्यायंनत् विषयत्वात् ज्ञानमपि नास्ति इति ; सुतरां सर्वशून्यत्वमेव फल-
वत्त्वादायातम् इति शून्यवादिमतनिष्कर्षः । ज्ञानात् भिन्नस्य ज्ञानविषयस्य अस्तु
नाम क्वात्वं, स्वविषयत्वे तु ज्ञानस्य निष्यत्वं न सिध्यति ? इति शङ्कायानाह, स्वविषय-
त्वे इति ।—अयं भावः,—यदेतत् ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमतं, तदापि शून्यवादिभिः परमा-
शंसतः ज्ञानविषयत्वं, तथात्वे कर्मकर्तृविरोधः दुष्परिहरणीयः स्यात् ; एवञ्च भट्टमतवत्
शून्यवादिप्रतीतिऽपि ज्ञानमात्रस्यापि परतः प्रकाशत्वं फलत आयातम् ॥ ४३ ॥

अत एवोक्तं विज्ञानमिच्छुभिः शून्यवादिमतनिष्कर्षप्रदर्शनावसरे "नन्वनुभवे
क्वापि विषयादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षा ? इति चेत्, न, शून्यवादिनामेव तत्र
विषयादात्" इत्यादिना गत्येन । एतदेव शून्यवादिमतं प्रपञ्चयितुं सूत्रान्तरनवतारयति ।
अन्तस्तु पूर्वसूत्रे विषयाभावेन विज्ञानवादिनां प्रति ज्ञानस्यापि अभावप्रसङ्गेन शून्य-

यदि भावरूपं तत्त्वं स्यात् भावस्य नाशात् तत्त्वनाशि-
ऽनिर्माच्छः, वस्तुधर्मत्वात् विनाशस्य वस्तुनोऽवश्यं विनाशात् ? ॥ ४४ ॥

समाधानमाह,—

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

अभावो न नश्यतीति वाङ्मात्रं, न तु तत्त्वम् । अबुद्धानाम्
अज्ञातशास्त्राणाम् । प्रागभावस्य विनाशदर्शनात्, सत्कार्य-
निष्ठौ भावस्याविनाशात् । तिरोभावे नाशशब्दप्रयोगेऽपि
प्रकृतिपुरुषयोरनाशात् । नन्वभाव एव नास्ति, कुतस्तस्य

ताया एव प्रसङ्गो दर्शितः सिद्धान्तान्ना, तमेव प्रसङ्गम् इष्टतया अङ्गीकुर्वन्
शून्यवादी बौद्धः पुनः प्रत्यवतिष्ठते, शून्यं तत्त्वम् इत्यादिना ।—अथमाशयः,—निरन्वय-
येत भावानां विनाशः प्रमाणावलेन व्यवस्थाप्यते, तदा विनाशस्य वस्तुधर्मत्वादेव
सर्वेषाम् एव भावानां विनाशावश्यत्वात् दुःखविनाशरूपः भोक्तोऽपि अथवादेव
सिद्ध्यति इति व्यर्थं भोक्तोपायान्वेषणप्रयासः ॥ ४४ ॥

तदन्तत् शून्यवादिमते दूषयितुं सिद्धान्तसूत्रमवतारयन्नाह, समाधानमाहति ।—
अभावो नेति—अधिकाररूपान्तिरिक्तोऽभावः न प्रमाणेन व्यवस्थापयितुं शक्यते इति
भावः । नन्वेवं घटो भ्रस्तः घटो नश्यति इति व्यवहाराणां का गतिः ? इति चेत्, तत्राह,
नश्यतीति ।—वाङ्मात्रं—व्यवहारमात्रं, न तु तत्त्वमिति ; तथा च धर्मिव्यतिरेकेण अभा-
वाख्यस्य कस्यचित् वस्तुनः न वास्तवत्वमिति भावः । अबुद्धानामिति बौद्धानां विशेषणं,
तदर्थमाह—अज्ञातेति । प्रागभावस्य—अनागतावस्थायाः, विनाशदर्शनात्—वर्तमानाव-
स्थाकूपेण परिणतदर्शनात्, सत्कार्यनिष्ठौ, सत्यामिति शेषः । भावस्याविनाशादिति
—वस्तुनः निरन्वयध्वनायोनादित्यर्थः । नन्वेवं नश्यतीत्यादिशब्दानां का गतिः ? इति
चेत्, तत्राह, तिरोभावे इति ।—प्रकृतिपुरुषयोरिति—कार्यकारणात्मकप्रधानस्य
पुरुषस्य च इति भावः । तथा च, प्राधान्येन चावेव पदार्थो साङ्गेरङ्गीकर्तव्यो, प्रकृतिः
पुरुषश्चेति । वस्तुतस्तु साङ्गेः अभावः अङ्गीकर्तव्यः । सत्कार्यवादिनां तेषां मते
नास्ति कस्यचित् भावस्य विनाश इत्यङ्गीकारेणैव सर्वसामञ्जस्यसम्भवे प्रागभावान्यो-
ऽन्यभाव-प्रागभावप्रतियोगिकत्वं सम्प्रतीतानाम् अभावानां धर्मिव्यतिरिक्ततया सत्त्व-
स्वीकारेऽपि नास्ति क्षतिरिति नवीनैरभ्युपगतम् । साङ्गासिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं शक्यते,
नन्विति ।—एवञ्च पूर्वं प्रागभावस्येति पदञ्च अनागतावस्थेति बोध्यं; प्रदर्शितः, सः

नाशानाशचिन्ता ? कथं तद्व्यवटं भूतलमिति ज्ञानम् ? भूतला-
लम्बनं चेत्, घटवत्यपि भूतले तदभावज्ञानप्रसङ्गः, भूतलस्य
तादवस्थ्यात् । केवलभूतलालम्बनमभावज्ञानं, घटे सति
कैवल्यं नास्तीति चेत्, किं भूतलस्वरूपमात्रं कैवल्यम् ? तदतिरिक्तं
वा ? यदि स्वरूपमात्रं, घटे सत्यपि तस्य सद्भावादभावज्ञानं
स्यात् ? अतिरिक्तपक्षे स एवाभावः । अथ भूतलस्यैकाकित्वे-
ऽभावव्यवहारः, घटे सत्येकाकित्वं नास्तीति क्व अभावव्यवहार-
हेतुः ? तन्न ; एकाकित्वमेकत्वमङ्ग्या वा ? अन्यदा ? एकत्वमङ्ग्या
च घटवत्यपि भूतलेऽस्ति ; अन्यदिति पक्षे स एवाभावः ।
विषयवैलक्षण्ये विज्ञानवैलक्षण्याभावात् । ननु भावाभावयोः
सम्बन्धाभावात् कथमभावज्ञानम् ? इति । यथा घटोऽयमिति
इन्द्रियान्वयत्यतिरेकाज्ज्ञानं, तथाऽभावज्ञानमपि सकारणम् ।
कार्यदर्शनाद्दि कारणं परिकल्प्यते, न तु दृष्टकार्यापलापः

प्राचां सिद्धान्तानुसारेण ; नवीनमते तु प्रागभावपदस्य यथाश्रुत एव अर्थः याज्ञः
इति सुधीभरवधेयम् । सिद्धान्तो शङ्कते, कथं तद्विं इति ।—
अभावस्य प्रत्याख्याने “अघटं भूतलम्” इति ज्ञानं किमालम्बनं
स्यात् ? इति प्रश्नतात्पर्यम् । पूर्वपक्षिमतेन तज्ज्ञानस्यालम्बनं दर्शयन्नाह
—भूतलालम्बनमिति । सिद्धान्तो दूषयति, घटवत्यपीति ।—तथा च, अधि-
कारणातिरिक्ताभावागङ्गीकारे भूतले घटवत्त्वदशायां “भूतलमघटम्” इति ज्ञानस्य
प्रसङ्गः । पूर्वपक्षिदर्शितापत्तिनिराकरणायाह—केवलीति । विकल्पासदत्वात् अयमपि
पक्षो न विचारसङ्घः इति दर्शयन् सिद्धान्तो आह—खिमिति । आद्ये दूषणमाह—
यदीति । द्वितीये दूषणमाह—अतिरिक्तेति । प्रकारान्तरेण कैवल्यं व्यवस्थापयितुं
पूर्वपक्षी शङ्कते—अथेति । सिद्धान्तो दूषयति, तद्वेति ।—अभावस्य वास्तवत्वे
भावकृपिनामाप्रतियोगिषु सम्बन्ध एव न सिध्यति, तदसिद्धौ च कथं प्रतियोगिघटितम्
अभावज्ञानं प्रमाथपदवीमार्गदुं प्रभवति ? इति । शङ्कते—नन्विति । तानिमां शङ्कां
परिहरन्नाह, अथेति ।—प्रतियोगिघटितस्वाभावज्ञानस्य सर्वव्यवहारसिद्धस्य षोडशसिद्ध-
प्रामाण्यान्वयाऽनुपपत्त्यैव भावाभावयोः कोऽपि सम्बन्धः अवश्यमभ्युपेय इति गीता

शक्यते वक्तुम् । किञ्च, अनियतपदार्थवादित्वात्स्माकं यथोपपन्नः
सम्बन्धोऽपि कश्चिद्भविष्यतीति का नो हानिः ? तस्मात्
सिद्धोऽभाव इति ॥ ४५ ॥

समाधानान्तरमाह,—

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

अयमपि शून्यवादः क्षणिकपक्ष-विज्ञानपक्षतुल्यक्षेमत्वा-
न्निराकार्यः । यथा प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया क्षणिकनिराकरणं,
वाह्यवस्तुप्रत्यक्षात् विज्ञाननिराकरणं, तथाऽयमपि प्रत्यक्षैव
समस्तविश्वदर्शनाच्छून्यवादो निराकार्यः ॥ ४६ ॥

दूषणान्तरमाह,—

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

यदि शून्यमभावः, को हि स्वस्थात्माऽभावाय यतते ?
मोक्षः पुरुषार्थ इति भावशब्दप्रयोगश्चानर्थकः ? अथ भावा-
भावव्यतिरिक्तं शून्यम् ? एवञ्चूतस्य वस्तुनोऽदर्शनादप्यपु-
षार्थत्वम् ॥ ४७ ॥

श्रद्धा अवतरतीति भावः । अभावस्य धर्मस्वरूपव्यतिरिक्तत्ववादिनां गवोनसाङ्गानां
मतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४५ ॥

शून्यवादे दोषान्तरमवतारयन्माह—समाधानान्तरमिति । उभयेति ।—उभय-
पक्षौ—क्षणिकपक्ष-विज्ञानपक्षौ, तयोः समानं क्षेमं यच्च तद्भावः तस्मादित्यर्थः ।
अयमित्यनेन शून्यवादः पराश्रय्यते । तदेतत् प्रपञ्चयति वतिकारः, अयमित्या-
दिना । क्षणिकनिराकरणं—सर्वेषां भावानां क्षणिकत्वखण्डनं, विज्ञाननिराकरणं—
विज्ञानानां स्वव्यतिरिक्तवस्तुविषयकत्वाभावखण्डनम् ; तथा च, प्रत्यक्षविरोधेनैव तत्
उभयवादवत् शून्यवादी निराक्रियते इति तत्त्वम् ॥ ४६ ॥

शून्यवादे दूषणान्तरमवतारयन्माह—दूषणेति । उभयथा—शून्यत्व भावत्वे
अभावत्वे वा इत्यर्थः । भावशब्दप्रयोगश्चेति—तथा च, मोक्षे पुरुषार्थत्वरूपेणैव तस्य
भावरूपत्वम् अवश्यमेवित्यर्थं, स च मोक्षः साङ्गानये दुःखाद्यन्तनिवृत्त्युपपत्तित-
विदात्मस्वरूप एव फलतः अवधीयते इत्यवधेयम् ॥ ४७ ॥

शून्यत्वादिनं निराकृतं देहपरिमाण आत्मेति क्षपणक-
मतमाह.—

न, गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

न शून्यं तत्त्वं. शून्यस्य गत्यभावात् । दृश्यते च गतिः ;
तथा च श्रुतिः,—“अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष वलात् यमः”
“पापेन नरकं याति, पुण्येन स्वर्गाति, ज्ञानेन ब्रह्मलोकं
याति” इति ॥ ४८ ॥

प्रसङ्गेन शून्यत्वादिमतनिराकरणपरक्षपणकमतम् अवतारयति,—शून्येति । सूत्रं
योजयन्नाह—नेति । आत्मनः शून्यरूपत्वे तत्र गतिश्रुतिर्नोपपद्यते इत्याह—गत्य-
भावादाति । आत्मनः गतिमत्त्वे प्रमाणभूतां श्रुतिम् उदाहरति—अद्भुष्टेति ।
शून्यन्तरमाह, पापेनेति.—प्रथमश्रुतौ आकर्षणक्रियाकर्मत्वेन, द्वितीयश्रुतौ यातीति
क्रियाकर्तृत्वेन आत्मनः गतिविधौ तस्य मध्यमपरिमाणवत्त्वम् अङ्गीकार्यम् इति
क्षपणकानामाशयः । ननु मध्यमपरिमाणाभावेऽपि परमाणुनां गत्यवगतेः
अस्वात्मनामपि गतिमत्ताम् अणुपरिमाणवत्त्वम् ? इति चेत्, न; तथात्वे सर्वशरीरव-
च्छेदेन युगपच्चैतन्येषुलब्धेः अनुपपत्तिः प्रसज्येत, अतः शरीरपरिमाणवत्त्वमेव आत्मनाम्
इति क्षपणकानामाशयः । अथ क्षपणकमतनिष्कर्षः । एतेषां नये
सप्त पदार्थाः अङ्गीकृताः ; ते च—जीवः, अजीवः, आस्रवः, संवरः,
निर्जरः, बन्धः, मोक्षश्चेति । अत्र जीवो नाम—भोक्ता, तस्य च
प्रतिदेहं भेदः । अजीवस्तु—भोग्यवर्ग एव । आस्रवो नाम—मिथ्याप्रवृत्तिः ।
शमदमादिरूपा या प्रवृत्तिः सैव संवर इत्युच्यते ; सा हि आस्रव-स्रोतसो द्वारं
संश्लेषीतीति संवरशब्देन व्यपदिश्यते । निर्जरशब्देन तप्तश्लारोहणादि गृह्यते ;
स च अनादिकालप्रवृत्तिरुपायपरुषपुञ्जापुण्यप्रकाशहेतुः सुखदुःखोपभोगेन निःशेषं
पुण्यापुण्यं नश्यतीति निर्जरशब्देन व्यपदिश्यते । बन्धो नाम अलम्बनं कर्म, तत्र
अनुबन्धं घातिकर्म ; तद्वशा—ज्ञानावरणीयं, दर्शनावरणीयं, मोक्षनीयम्,
अन्तराश्रमिति । तत्र न खलु ज्ञानात् वस्तुसिद्धिः व्यभिचारदर्शनादित्यादिरूपो
विपर्ययः ज्ञानावरणीयं कर्म उच्यते । क्षपणकदर्शनानुशीलनात् नापवर्गः इत्यादिरूपं
विपर्ययज्ञानं तत् दर्शनावरणीयं कर्म उच्यते । बहुषु मिथो विप्रतिविद्धेषु शास्त्र-
कृद्भिरुपदिष्टेषु अपवर्गनामेषु यद्विशेषानवधारणं तदेव मोक्षनीयं कर्म उच्यते ।

तत् दूषयति,—•

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४६ ॥

क्रियाशून्यस्य पुरुषस्य गमनासम्भवात् ॥ ४७ ॥

अपवर्गमार्गप्रवृत्तानां तद्विज्ञकर यद्विज्ञानं, तदेव अन्तरायं कर्म इत्युच्यते । तान्येतानि कर्माणि श्रेयोहन्तृत्वात् घातिकर्माणि इति उच्यन्ते । अघातीनि कर्माण्यपि चतुर्विधानि ; यथा—वेदनीयं, नानिकं, गौत्रिकम्, आयुष्कञ्चेति । तत्र शुक्लपुद्गल-विपाकहेतु कर्म वेदनीयम् इत्युच्यते ; तद्वि वन्धपक्षितमपि तत्त्वज्ञानाविघातकतया न निःश्रेयसं घातिकर्मवत् प्रतिवध्नाति इति अघातिकर्मत्वेन व्यपदिश्यते । एव-मुत्तरत्र द्विविधं कर्मसु विज्ञेयमघातित्वम् । शुक्लपुद्गलारम्भकस्य वेदनीयस्य कर्मणः अनुगुणं यत् कर्म तटेव नानिकमित्युच्यते ; तद्वि नानियमात्मस्य शुक्लपुद्गलस्य कालख-बुद्बुदादिरूपामाद्यासबन्धानारभते । ततोऽपि चाद्यं शक्तिरूपेषावस्थितं यदव्याकृतं कर्म तदेव गौत्रिकमित्युच्यते ; आयुः कायति—उत्पादनद्वारेण कथयति इति व्युत्पत्ति-योगात् आयुरारम्भकमेव कर्म आयुष्कमित्युच्यते । तान्येतानि अपि त्रीणि कर्माणि अपवर्गलाभानुकूलशुक्लपुद्गलाद्याशयत्वात् अघातीनि इत्युच्यन्ते । तटेतत् कर्माटकं जीवं वध्नातीति वन्ध इत्युच्यते । विगलितसमस्तकेश-तदासमस्य निरावरणाप्रतिष्ठत-ज्ञानस्य मुख्यैकतानस्य आत्मनः उपरिदेशावस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये तु ऊर्ध्व-गमनशौको द्वि जीवः धर्माधर्मास्तिक्कायेन बद्धः, तद्विनीचात् यदृहे गच्छथेव स मोक्ष इति मन्थन्ते । प्रकारान्तरेण एतेषां नये जीवाजीवो हावेव पदार्थाः, यथायोगं तयोरेव इतरान्तर्भावात् । तथापि एष प्रपञ्चः । तत्र पञ्चास्तिकायाः सन्ति— जीवास्तिकायाः, पुद्गलास्तिकायाः, धर्मास्तिकायाः, अधर्मास्तिकायाः, आकाशास्तिकाया-श्वेति । असौति कायते—शब्दात्ते इति व्युत्पत्तियोगात् अस्तिकायशब्दः पारिभाषिकः पदाशेषाच्च । जीवश्चासौ अस्तिकायश्वेति कर्मधारयाशयणेन जीवास्तिकाय इति पठं सिद्धम् । पृथ्यन्ते गलन्ति च इति व्युत्पत्तियोगात् पुद्गलाः परमाणवः । सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयापूर्वाव्यो धर्मः धर्मास्तिकायपदेन उच्यते । अधर्मास्तिकाद्यो नाम स्थित्यनुमेयः, ऊर्ध्वगमनशौकस्य जीवस्य देहे अवस्थानेन स्थितिहेतुभूतः शोऽधर्मः अनुमीयते, न एव अधर्मास्तिकाय इति व्यपदिश्यते । आवरणाभाव एव आकाशास्तिकाय इति ॥ ४८ ॥

तटेतत् अपणकमतं दूषयतुं स्वमवतारयति, तदिति ।—सूत्रे तदसम्भवात् इत्यस्य प्रत्यसम्भवादित्यर्थः याज्ञः ॥ ४९ ॥

निष्क्रियत्वमेवाह,—

मूर्त्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः॥५०॥

मूर्त्ता घटादयः क्रियावन्तः, तत्तुल्यधर्मत्वे विनाशादयमप-
सिद्धान्तः । किञ्च, जन्मान्तरसञ्चारं हस्तिकमिदं परिमाण-
त्वात् सङ्घोचविकासित्वेन सावयवत्वादनित्यत्वमिति ॥ ५० ॥

एवं चाङ्गुष्ठमात्रमित्यादिश्रुतिविरोधः ? इत्यत आह,—

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगात्, आकाशवत् ॥५१॥

यथा घटाद्युपाधिमेटात् घटे गच्छति घटाकाशं गच्छतीति
ज्ञानं, तथा शरीराद्यवच्छेदादात्मा गच्छतीति प्रतीतिः ॥ ५१ ॥

किमुपाधिना ? कर्मवैचित्र्यात् विशेषो भविष्यति ? इत्यत आह,—

न कर्मणाऽपि, एतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

भवेदेवं, यदि कर्मात्मधर्मः स्यात् ।? न त्वात्मनः कश्चिद्धर्मो-
ऽस्ति, निर्गणत्वात् ॥ ५२ ॥

पुरुषस्य क्रियाशून्यत्वं उपपत्तिपरं सूत्रमवतारयन्नाह, निष्क्रियत्वमिति ।—सुखे
समानधर्मापत्तौ इत्यस्य घटादिमूर्त्तद्रव्यसमानधर्मत्रयानुरथाद्यापत्तौ इत्यर्थो ज्ञेयः ।
मूर्त्ताः परिष्कृतपरिमाणवन्तः, मूर्त्तत्वं हि सक्रियत्वव्याप्यं, क्रियावतो द्रव्यस्य परमाणु-
भिन्नस्य विनाशप्रोक्तस्य मध्यमपरिमाणतया सङ्घोचक्रियमाणस्य आत्मनः विनाशः
अशक्यपरोक्षारः । इहापत्तौ च सिद्धान्तव्याघातः, कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च
इत्यापि द्रष्टव्यम् । उपपत्तिकर्मते आत्मनः मध्यमपरिमाणस्य अनित्यत्वापत्तिः दुष्परि-
हरणीयेति दर्शयन्नाह—किञ्चेति ॥ ५० ॥

आत्मनः मध्यमपरिमाणत्वानन्युपगमे प्रदर्शितश्रुतिविरोधाशङ्कापरिहाराय
सूत्रमवतारयन्नाह, एवञ्चेति ।—तथा च, अक्रियस्य त्रिभोः आकाशादेः घटाद्युपाधि-
गतिवशेन गतिमत्त्वव्यवहारवत् खड्गशरीरोपाधिकत्वात्मनः तद्गतमत्त्वादेव
गतिमत्त्वव्यपदेशः यथोक्तश्रुतौ न तात्त्विकगतिपरः इति भावः ॥ ५१ ॥

अत्रैव प्रसङ्गेन कर्मवैचित्र्यादेव आत्मनो मातमत्त्वमिति मतं दूषयितुं सूत्र-
मवतारयन्नाह—किमुपाधिनेत्यादि । कर्मणामात्मधर्मत्वे कदाचिदपि सम्भवेदित्तु,

तद्धर्म एव कर्म भविष्यति, को विरोधः ? इत्यत आह,—

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५३ ॥

“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृह० उप० ४ अध्या० ३ ब्रा० १५ मन्त्रः] इति श्रुतिविरुद्धा स्यात् ॥ ५३ ॥

मा भूत् आत्मधर्मः, अन्यधर्मेणापि क्रियाविशेषो भविष्यति, आत्मनो व्यापित्वेन सर्वसम्बन्धात् ? इत्यत आह,—

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५४ ॥

सर्वसम्बन्धाविशेषान्मुक्त्वात्मनामपि बन्धप्रसक्तिः ॥ ५४ ॥

ननु तवापि धर्माधर्मव्यवस्था अस्ति, बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्ति-
दृश्यते । तत्र यस्तव सिद्धान्तः, सोऽस्माकं भविष्यतीति समान-
मित्यत आह,—

तद्व्योमिऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

धर्माधर्मयोगेऽपि न समानधर्मत्वम्, अविवेकात् । यदि
तात्त्विको धर्माधर्मयोग आत्मनः स्यात्तदा तुल्यत्वम् । किन्त्व-
विवेकादात्मनो धर्माधर्मयोगाभिमान इति क्व समानत्वम् ? ॥ ५५ ॥

न खेतदस्ति, तेषां बुद्धिधर्मत्वमेव सिद्धान्तः इत्याह—भवदंबानिति । आत्मनः धर्मा-
धर्मराहित्ये प्रमाणमाह—निर्गुणत्वादिति ॥ ५२ ॥

अस्तु आत्मनः धर्माधर्मादिगुणवत्त्वं, का अतिः ? इत्येवमाशङ्क्य निराकर्तुं सूत्रमव-
तारयन्नाह, तद्धर्म एवेति ।—तथा च, श्रुतिविरोधादेव श्रुतिप्रामाण्यवादिभिः आस्तक-
दाशान्तिकैः आत्मनः क्रियादिधर्मकत्वं नाभ्युपगन्तुं शक्यम् इति भावः ॥ ५३ ॥

अन्यधर्मेण आत्मनः क्रियादि उपपद्यतां, का अतिः ? इत्याशङ्कामपनेतुं सूत्रमव-
तारयति, मा भूदिति ।—तथा च, अन्यधर्मेण आत्मनः कर्माङ्गीकारे मुक्त्वात्मनामपि
कोववत् तादृशधर्मादिश्रुतिवस्तन्तरसम्बन्धाविशेषात् पुनः संसारप्रसङ्गः दुष्परिहर-
णोद्यतामापद्येत इति नैतत् मतं युक्तसङ्गमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

स्वमते बन्धमोक्षव्यवस्थाम् उपपदादयितुं सूत्रमवतारयन्नाह, नन्विति ।—तथा च,
सिद्धान्ते धर्माधर्मयोगरूपस्य बन्धस्य आत्मानं अतात्त्विकत्वादेव न कारिदृशुपपत्तिः ॥ ५५ ॥

भवत्वविवेकात् बन्धः, तथाऽपि अविवेकनाशार्थं धर्माङ्गी-
करणात् तुल्यत्वम् ; अन्यथा सर्वदा बन्धः स्यात् ? इत्यत आह,—

नियतकारणात् तदुच्छ्रित्तिः, ध्वान्तवत् ॥५६॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यत्कारणमवगतं तद्व्यभिचारे
सर्वतोऽनाश्रयः । यथा ध्वान्तनाशाय प्रकाशः, तथाऽत्रापि
विवेकादाविवेकनाशः । विवेकार्थेऽत्र धर्मस्वीकारे का क्षतिः ?
प्राकृतेर्नापि धर्मेणोपपत्तेः । किमिदं ध्वान्तं नाम ? अभाव-
स्तम इति केचित् ; तन्न, विधिमुख्यप्रतीतिः । अभावत्वे किमा-

नन्तु अविवेकादात्मनो बन्धः अतात्त्विकः, अविवेकनाशार्थं कश्चन
धर्मविशेषः आत्मनि पश्यमानोऽकार्यः, तदङ्गीकारे च आत्मनो बन्धच्छेदः
दृक्कर एव इति सिद्धान्तेऽपि समानैवानुपपत्तिः इतीभाभाशब्दा निराकर्णं स्व-
भवतारयन्नाह, भवत्वित्यादि ।—इदमवाक्यं—वपरोत्तजानजानितस्वस्वामिभावा-
परपर्यायसंस्कारविशेषरूपाविवेक एव आत्मनो बन्धकारणम् इति साङ्ख्यविद्वान्तः ।
अत्राविवेकः विरोधितया आत्मानात्मविवेकज्ञानेन स्वजन्यसंस्कारप्रचयजननद्वारा
निराकरणीय इति सिद्धमेव । वस्तुतस्तु अविवेकस्य बुद्धिधर्मत्वादेव बुद्धा-
वैव विवेकज्ञानस्योदयः स्वीकार्यः, तेन च मनानाधिकरणतया सत्त्वद्यमानेन स्वजन्य-
दृढतरसंस्कारप्रचयसङ्कृतेन अविवेकाख्यं बन्धमूलं विनाशयते इति ; तन्नाशदेव
अतात्त्विकस्य आत्मनि औपाधिकस्य बन्धस्य निर्वात्तर्भावस्यति इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
सिद्ध भवति इति नास्मिन् मते काऽप्यनुपपत्तिर्दृश्यते इति सुधीभिर्भाष्यम् । तदेतत्
प्रपञ्चयन्नाह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि । सुवे ध्वान्तस्य दृष्टान्तविधया
सदादृष्टस्य प्रसङ्गेन कश्चिन् पदार्थं अन्तर्भाव इति निरूपयन्नाह,
किमिदमिति ।—यदिदं ध्वान्तं नाम, तत् किं भावः ? अभावा वा ? इति
शेषः । अत्र ध्वान्तस्य अभावत्ववादिनां नैयायिकानां मतमुपन्यस्यति, अभावस्तम इति ।—
केचित्—नैयायिकाः वैशेषिकाश्च । अभावः,—शालोकाभावः । तथा च, एतन्मते
अवश्यं कृतशालोकाभावेनेव सपपत्तौ तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वं मोक्षतमिति । तत् एतन्मतं
दूषयति, तन्नैति ।—विधिमुख्यप्रतीतेरिति—भावत्वेन प्रतिपत्तेः ; तथा हि, “गीलं तमो
धावति” इत्यादिभावावगाढिन्या प्रतीत्या विषयोत्तरणात् तमसो नाभावत्वसिद्धिः इति
श्रावः । नन्तु भावप्रतीतिः भ्रमरूपैव ? इति चेत्, तस्य अभावत्वसिद्धौ भावत्वेव

लोकप्रागभावः ? प्रध्वंसाभावो वा ? यदि प्रागभावः. तर्हि यथा घटे उत्पन्ने घटप्रागभावो नष्टः, तथा आलोकिके सति आलोकिक-प्रागभावो नष्ट इति प्रत्ययः स्यात् । भविष्यदालोकिकप्रागभावसत्त्वे वर्तमानालोकिके सति अन्यकारोऽविनष्टः स्यात् । अथ प्रध्वंसा-भावः ? तथाऽप्यनश्वरत्वादान्तरान्तरे सति अन्यकारप्रतीति-प्रसङ्गः ; यथा घटान्तरे उत्पन्ने नष्टघटप्रध्वंसोऽस्यैव । अन्यो-ऽन्याभावस्तु वस्तुनोरप्यस्ति । अत्यन्ताभावस्तु दुष्टत्वान्नाशङ्क-नीयः । तदुक्तं—

प्रतीतेर्भेदरूपत्वमङ्गीकार्यम् ; तदेव तु न निष्ठं, प्रत्युत विकल्पासङ्गत्वेन प्रमाद्यविरुद्ध-मापि इत्याह, अभावत्वे इति ।—अभावत्वे—तमसः आलोकिकभावरूपत्वे, अङ्गीकर्तव्ये इति शेषः. स चायमभावः किम् आलोकिकस्य प्रागभावः ? प्रध्वंसाभावो वा ? तत्राद्ये दूषणमाह, तर्हीति ।—अथमभिप्रायः,—जगति यावत् आलोकिकव्यक्तयः तासां सकलानां ये प्रागभावाः, ते मिलिताः तमोव्यवहारहेतवः ? व्यसाः वा ? मिलितानां तथात्वे यत्र यत्किञ्चिदालोकिकव्यक्तिरुत्पन्ना तस्याः आलोकिक्यक्तेः प्रागभावस्य तदानीं नष्ट-तथा सकलालोकिकव्यक्तिप्रागभावकूटस्य तदानीमविद्यमानत्वेन तत्र तदालोकिकव्यक्तिनाशि-ऽपि तमःप्रतीतिर्न स्यात्, यत्किञ्चिदालोकिकव्यक्तिप्रागभावमादाय तत्र तमोव्यवहारोप-पत्तौ सत्यपि आलोकिके तमःप्रतीतेर्दुर्वारतापातः, भविष्यत्याः कस्यांश्चदालोकिकव्यक्तेः प्रागभावस्य तत्र सुखमत्वात् इत्युभयथाऽपि तमसः आलोकिकप्रागभावरूपत्वम् असिद्ध-मेवेति द्रष्टव्यम् । तमसः आलोकिकध्वंसरूपत्वम् अस्तु इति शङ्कते—अथेति । दूष-यति, तथाऽपीति ।—ध्वंसस्य अविनाशितया अत्र कामपि आलोकिकध्वंसव्यक्तिमुपादाय तमोव्यवहारपरमङ्ग इति भावः । तत्र आनीतेऽपि आलोकिके तस्या व्यक्तेः विद्यमानत्वा-देव पूर्ववत् तमःप्रतीतिः दुर्वारैव इत्याह—अनश्वरत्वादिति । अन्योऽन्याभावपक्षं दूषयन्माह, अन्योऽस्येति ।—वस्तुनोरिति, सतीरिति शेषः । तथा च, आलोकिके सत्यपि तमःप्रत्यक्षापत्तिरत्र दूषणं मन्यम् । उपलक्ष्यञ्चेतत् ; अन्योऽन्याभावपक्षं प्रति अनु-योगि-प्रतियोगिभूतयोः वस्तुभोः ज्ञानं निश्चयमावश्यकम् ; न च तमःप्रत्यक्षे अनुयोगि-प्रतियोगिविषया वस्तुभोः ज्ञानं निश्चयमस्ति; तथा च, अप्रत्यक्षत्वापातात् अन्योऽन्याभाव-रूपत्वं न तमसः सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्यन्ताभावत्वत्वे दूषणमाह, अत्यन्ताभाव इति ।—दुष्टत्वादिति—भावत्वेन प्रतीतिरेवात्र दोषः, स च प्रागभिहित एव इति भावः ।

“न च भासामभावस्य तमस्त्वं वृद्धसम्मतम् ।

छायायाः कार्णामित्येवं पुराणेषु गुणश्रुतेः ॥

दूरामन्नप्रदोपाहि महदत्या चलाऽचला ।

देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वादिना भवेत् ॥” इति ।

अभावस्तम इति तु व्यपदेशोऽभावे सति प्रतीयमानत्वा-
दिति । आलोके सति वस्तुग्रहणं, तदभावे सति कथं ग्रहण-
मिति वैधस्येमात्रम् । यथा कौमिकी भानिरपेक्ष एव गृह्णाति,
तथा आलोकानपेक्षमेव तमोग्रहणं वैचित्र्यात् पदार्थस्य । तस्मात्
रूपविशेषोऽयं, यद्वाऽऽवरकमस्ति तद्वाऽऽरोप्यं गृह्यते । द्रव्या-
न्तरमिति केचित् । तदुक्तं—

तमसः भावत्ववादिनां वृद्धानाम् एतच्छिन्नये सस्मात्प्रोक्तौ उदाहरति, तदुक्त-
मिति ।—वृद्धाः,—अत्र वेदान्तिनः साङ्ख्याशास्त्राय इति श्रुत्याः । भासाम्—आलोक-
नाम् । तमस्त्वं—तमःपदार्थत्वम् । छायायाः,—आवरकसन्निधाने सति समुत्पन्नस्य
तमसः इत्यर्थः । दूरामन्नेति ।—दूरे प्रदोपे तमो महदिति व्यपदिश्यते, आसन्ने
च तस्मिन् अल्पमिति व्यपदिश्यते । एवं प्रदोपे अस्ति छाया अस्ति, अत्रानि च
प्रदोपे न अस्ति इति । इत्येवमकारण परिभाषयन्त-किंवावत्त्वपदव्यसाधस्य-
प्रतीतेः तस्य दृश्यत्वं फलतः सिध्यति इति वृद्धानामाशयः । नन्वेषम्
अभावत्वेनापि तमसा व्यपदेशः काटाचित्कः कथमुपपद्यते ? इत्यत आह,
अभावस्तम इति ।—अभावे सतीति—आलोकभावे तमःप्रतीतिदर्शनात् तदन्वयव्यति-
रेकनिवन्धनः एव तमसि अभावत्वव्यपदेश इति भावः । नन्वं आक्षुषप्रत्यक्षे आलोकस्य
कारणत्वात् कथमालोकाभावे तमःप्रत्यक्षम् ? इति शङ्कते—आलोके इति । शङ्का-
परीहाराथमाह, वैधस्यैवावामिति ।—तथा च, तमोभिन्नवस्तुविषयकआक्षुषे आलोकस्य
कारणत्वेऽपि तमस्याक्षुषं प्रति आलोकभावाच्च कारणत्वं वस्तुत्वादायातमित्यव-
गन्तव्यम् । वृद्धान्नेतमस्यमुपपादयन्नाह, यद्येति ।—पदार्थस्वेति—कार्यकारणभावा-
त्प्रपदाथस्वेत्यर्थः । तमसो भावत्वपक्षमुपसंहरन्नाह, तस्मादिति ।—आवरकम्—
आलोकआवरकम् । आरोप्यं—छायारूपं तम इत्यर्थः । तमसो रूपविशेषत्वपक्षमसह-
मानाः वेदान्तिनः तस्य द्रव्यान्तरत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति—द्रव्यान्तरमिति ।

“तमः खलु चलन्नोलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥” इति ।

अथ भवतु गुणो वा द्रव्यं वा, नास्माकं विद्वान्तत्ततिः,
अनियतपदार्थेवादित्वात् । अभावस्तु न भवतीति द्रूमः ॥ ५६ ॥

विवेकान्मूर्तिरित्युक्तम् । घटपटादीनां विवेकोऽस्मदादीना-
मप्यस्तौति सर्वमुक्तिप्रसङ्गः ? इत्यत आह,—

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य, तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां मूलं प्रधानं, तस्याविवेकादन्याविवेकस्य सम्भवः ।
पदार्थानामन्योऽन्यं भवत्वविवेको विवेको वा, न तेन बन्धमोक्षी ;
किन्तु प्रधानाविवेकाविवेकाभ्याम् ; अतस्तद्धाने प्रधानाविवेकहाने
सर्वाविवेकहानम् ॥ ५७ ॥

भवतु विवेकात् मुक्तिः, स किमात्मसम्बन्धी ? न वा ?
आत्मसम्बन्धी चेत्, आत्मनः कूटस्थत्वव्याघातः ? असम्बन्धी
चेत्, अतिप्रसङ्गतः ? इत्यत आह,—

तस्य द्रव्यान्तरत्वे साधिका कारिकासम्भारयति, तदुक्तमिति ।—प्रसिद्धधर्मवैधर्म्या-
दिति—विद्यादीनि यानि नव द्रव्याणि प्रसिद्धानि तेषां ये धर्माः ते यतः तमसो
वधस्यं, तस्मात् तमः तेष्यः नवभ्यः द्रव्यस्यः विशिष्टं भवितुमर्हति ; तथा हि, रूपवस्त्वेषि
गन्धाभावात् तमो न पृथिवी, रसाभावात् न जलम्, उष्णस्यर्माभावात् न तेजः,
आच्छिन्नप्रत्यक्षविषयत्वात् न वायुः ; अत एव न लभ आदि । तमसो गुणत्वे द्रव्यत्वे वा
नास्माकं विमतिः, यथा तथा वा भवतु, अत्र भावरूपत्वमस्मात्प्रतर्सेति सूचयन्नाह—
अथेति ॥ ५६ ॥

अपवर्गोपयोगिविवेकस्य स्वरूपं निरूपयितुं सूत्रमवतारयन्नाह, विवेकान्मूर्ति-
रिति ।—तथा च, समानविषयकादेव विवेकाविवेको मोक्षबन्धयोर्द्वैतं, सादृश्यका-
विवेकेन बन्धः तद्विषयकविवेक एव मोक्षहेतुर्भविष्यति इत्यभिप्रायः ; तथा च, प्रधान-
पुरुषयोरविवेकस्य बन्धहेतुत्वमित्यङ्गीकर्तृणां साङ्ग्याचार्याणां नये तयोरिव विवेकः
साक्षान्मोक्षहेतुरित्यङ्गीकर्तव्यमिति ॥ ५७ ॥

विवेकस्य आत्मनिष्ठत्वम् अस्ति न वा ? इति निरूपयितुं सूत्रमवतारयन्नाह, भवतु

वाङ्मात्रं तु न तत्त्वं, चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

आत्मसम्बन्धोति वाङ्मात्रं, न तु तात्त्विकः सम्बन्धः ।
असम्बन्धेऽपि चित्तस्थितेः चित्ते विवेकस्थितेः, चित्तसन्निधाना-
दात्मनि विवेकाभिमान इति निवेदयिष्यामः ॥ ५८ ॥

भवतु श्रवणादेव विवेकज्ञानम्, अनेकजन्मायाससाध्येन
अपरोक्षज्ञानेन किम् ? इत्यत आह,—

युक्तितोऽपि न बाध्यते, दिङ्मूढवदपरोक्षात्
ऋते ॥ ५९ ॥

व्यक्तम् ॥ ५९ ॥

प्रकृत्यादयः सन्ति, ते च महदादिक्रमेण परिणमन्ते इति
न ऋते ? इत्यत आह,—

इति ।—अ—विवेकः । कूटस्थानम्—अपरिचामित्वम् । अतिप्रसङ्गः,—बद्धस्यापि
लोक्षापत्तिरिति भावः । सू० व्याचष्टे—आत्मसम्बन्धो इति । नत्वेवं विवेकश्च चित्तसमंते
आत्मसमंत्वव्यवहारः कथमुपपद्यताम् ? इत्यत आह, चित्तसन्निधानादिति ।—तथा च,
आत्मनि विवेकः इत्यादिको व्यवहारः अजिज्ञानमूलकः अनाकारविवक्षयो वा इति
विज्ञेयम् ॥ ५८ ॥

ओदृशं विवेकज्ञानं लोचकारणम् ? इति निरूपयितुं सूत्रमवतारयत्वाह, अव-
ति ।—अपरोक्षज्ञानेन—साक्षात्कारात्मकविवेकज्ञानेन । सुखे अपिशब्देन श्रवणं
पराश्रवणम्, युक्तिपदेन मननं याच्यम् ; तथा च, श्रवणेन मननेन चाऽपि साक्षात्
अनात्मकाविवेकज्ञानस्य न व असम्भवः इति तन्निष्ठतये साक्षत्कारात्मकविवेक-
ज्ञानकस्येकीपदोक्तिरिति भावः ॥ ५९ ॥

तथाविचक्षणं च विवेकज्ञानकं विषयाः ये प्रकृत्यादयः तेषां प्रामाणिकत्वव्यवस्थाप-
नाय सूत्रमवतारयत्वाह, प्रकृत्यादय इति ।—परिणमन्ते—आविर्भवन्ति । न ऋतेति ।
—तथा च, प्रत्यक्षानुपपन्नव्या तेषां प्रकृत्यादीनां अश्रवणादीपमत्वं कथं न क्वात् ? इति
शङ्कावन्वतात्पर्येण, तानेतानाश्रवणा निराकर्तुं सूत्रमुत्पापयत्वाह—अत आहृति ।

अचाक्षुषाशामनुमानेन बोधः, धूमादिभि-
रिव वक्त्रेः ॥ ६० ॥

भवेदेवं, यदि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, नानुमानादिकमिति ।
प्रकृत्यादीनामदर्शनेऽपि सामान्यतो दृष्टानुमानात् सिद्धेः ॥ ६० ॥

प्रकृत्यादीनां सृष्टिक्रममाह,—

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृते-
र्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मा-
त्राणि, उभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि,
पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

यद्यपि त्रयाणां साम्यावस्था प्रकृतिस्तथाऽप्येकेकस्मिन्नपि
प्रकृतिशब्दप्रयोगः साङ्केतिकः । महानिति बुद्धितत्त्वम् । अह-
ङ्कार इत्यभिमानः । पञ्च तन्मात्राणीति शब्दस्य शब्दपरमगन्धाः ।
उभयमिन्द्रियं—वाङ्मानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । वाक्पाणि-

अचाक्षुषाशामित्यत्र अक्षुःपदं वहिरिन्द्रियमाभेदलक्षकम् ; तेन स्वर्गादंतरचाक्षुष-
त्वेऽपि न नित्यानुमेयत्वापत्तिः इति द्रष्टव्यम् । सूत्रतात्पर्यमाह—भवेदेवमिति ।
प्रकृत्यादीनां प्रकृत्यावबोधत्वेऽपि केन प्रमाणेन सिद्धिर्भवेत् ? इत्यपेक्षायामाह—सामा-
न्यतो दृष्टंति ॥ ६० ॥

एवं प्रमाते निरूपयिते तत्प्रमेयादीनां प्रकृत्यादीनां सृष्टिक्रमनिरूपणाय सूत्रमव-
तारयन्माह, प्रकृत्यादीनामिति ।—एकेकस्मिन्निति—पुरुषभोगापवर्गानुकूले गुण-
पदाभिधेये सत्त्वे, रजसि, तमसि वा इत्यर्थः । साङ्केतिकः,—शास्त्रकाराभेदपरिभाषा-
सिद्धः । अत्र सत्त्वरजस्तमसां बह्यमाचक्षुषत्वादिगुणयोगात् द्रव्यत्वमेव साङ्करनिश्चालः ;
तत्र पुरुषोपपत्तयस्त्वेन गुणशब्दप्रयोगः साक्षात् इति श्रेयम् । तावदेव द्रव्याणि प्रकृति-
पदाभिधेयानि, न तु तदाव बभूवन् बह्वन्तरं किञ्चित् प्रकृतिपदाभिधेयमस्तीति ध्येयम् ।
अभिमान इति—अभिमानादिति शब्दम् अन्तःकरणमित्यर्थः । पञ्चतन्मात्राणां स्वहृदपं
हर्षयन्माह, शब्देति ।—एते शब्दस्य शब्दपरमगन्धाः पञ्चतन्मात्रपदाभिधेयाः सूत्राः

पाटवायूपस्थाख्यानि, पञ्च च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षु-
र्जिह्वाघ्राणाख्यानि, आन्तरं मनः । स्थूलभूतानि आकाशवायु-
तेजोजलभूमयः, तेषाञ्च पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिरिति बोद्धव्यम् ।
स्थूल इत्युपलक्षणं, सूक्ष्मभूतानामपि ग्रहणम् । पुरुष इति
सङ्ख्यापूरणार्थं, न तु सृष्टिकर्मार्थं, नित्यत्वादात्मनः ॥ ६१ ॥

कार्यात्कारणानुमानार्थं प्रातिलोम्यमाह,—

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

स्थूलात् पञ्चभूतात् कार्यात् सत्त्वरजस्तमोभेदेन शान्त-
घोरमूढरूपात् पञ्चतन्मात्रस्य ज्ञानम् ॥ ६२ ॥

वाङ्माभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाङ्माभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैरह-
ङ्कारस्य ज्ञानम् ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारिण कार्येणान्तःकरणस्य बुद्धेर्ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षसाविषया एव वाङ्माः । इन्द्रियं विभजते, उभयमिति ।—
तत्र ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन बहिरिन्द्रियाणां द्विविध्यं ज्ञेयम् । तेषां—स्थूलभूतानाम् ।
सूक्ष्मेति ।—सूक्ष्मपदमत्र लौकिकप्रत्यक्षाविषयेषु भूतेषु वर्तते । मन्त्र सृष्टिकर्मे
उदासोक्त्यु पुरुषस्य उपादानं कथं सङ्गच्छते ? इत्यत आह, पुरुष इति ।—सङ्ख्या—
पञ्चविंशतिः । नित्यत्वात्—अपरिणामित्वात् ॥ ६१ ॥

कार्यात्कारणानुमानेन सूक्ष्मतन्मात्रादिप्रकृत्यन्तकारणानां सिद्धये सूक्ष्मवतारय-
त्त्वात्, कार्यादिति ।—शान्तघोरमूढरूपादिति—प्रत्यक्षविषयसुखदुःखमोहात्मकधर्म-
वतः इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तैः पञ्चतन्मात्रैः वाङ्मान्तराभ्यामिन्द्रियाभ्याश्च कारणत्वाहङ्कारस्य अनुमानप्रकार-
वदर्थेनपरं सूत्रं व्यास्ये, वाञ्छेति ।—ज्ञानमत्रानुमानरूपं वाङ्मम् ॥ ६३ ॥

ततो महत्तत्त्वात् काव्यात् प्रकृतेः मूलकारणस्य प्रधानस्य
ज्ञानम् ॥ ६५ ॥

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

न प्रकृतेः कार्यत्वात् पुरुषस्य ज्ञानं, प्रकृतेर्नित्यत्वात्
पुरुषस्य अकारणत्वात् । किन्तु प्रकृतेः संहतत्वात् त्रिगुणा-
त्मकत्वात् परार्थत्वम् । परश्च पुरुषः । अतः तस्य ज्ञानम् । स
च असंहतो वक्तव्यः, अनवस्थाभयात् ॥ ६६ ॥

अथ किं प्रकृतेरपि कारणं भविष्यति ? इत्यत आह,—

मूले मूलाभावाद्मूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

मूलप्रकृतेर्मूलाभावात् कारणाभावात् अमूलं यत् कारणं
तन्मूलम् ; सैव प्रकृतिः ॥ ६७ ॥

अत्र युक्तिमाह,—

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेः अन्यत् कारणं, तस्यापि अन्यत् कारणमिति अन-
वस्थादोषादन्ततोऽकारणं मूलं वक्तव्यम् ; सैव प्रकृतिरिति ।
पञ्चविंशतितत्त्वात् अधिकाङ्गोकारे च गौरवं स्यात् ॥ ६८ ॥

सुगमम् ॥ ६४ । ६५ ॥

पुरुषानुमानमूवं व्याचष्टे । कुतः प्रकृतेः कार्यत्वं नाङ्गीक्रियते ? इत्यत आह—
प्रकृतेः नित्यत्वादिति । पुरुषस्यापि न किञ्चित्कार्यं प्रति कारणत्वम् इत्याह—
पुरुषस्येति । संहतशब्दाद्येमाह—त्रिगुणेति । पुरुषस्यासंहतत्वे हेतुमाह—अनव-
स्थेति ॥ ६६ ॥

प्रकृतेः कार्यत्वस्वीकारे का अतिः ? इति शङ्कायां परिहारस्त्वसवतारथप्राह,
अथेति ।—मूले—प्रकृतौ, मूलाभावात्—प्रकृत्यन्तराभावात् । अमूलमिति पदं—
नास्ति मूलं यस्या इति व्युत्पत्त्या कारणरहितपरम् ॥ ६७ ॥

मूले मूलाभावे युक्तिप्रदर्शनपरं सूत्रसवतारथप्राह, अथेति ।—तथा च, अनवस्था-

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात् कथं कारणत्वावगमः ? इत्यत आह,—

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६६ ॥

द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोः समानः तुल्यत्वम् । यथा परमाणोः अप्रत्यक्षत्वेऽपि घटादौ तद्गुणदर्शनात् परमाण्वनुमानं, तथा अत्रापि जगतस्त्रैगुण्यदर्शनात् कारणं प्रकृतिस्त्रैगुणात्मिकेति अनुमीयते । तथा हि, कामिनी भर्तुः सुखदा इति सात्त्विकी, अविनयात् दुःखदेति राजसौ, विरहात् मोहदा इति तामसौ । एवं सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥ ६६ ॥

यदि हि विवेकेन पुरुषदर्शनात् मुक्तिः, तदा शास्त्रश्रवणादेव मुक्तिः स्यात् ? न चेवं, कस्यापि क्षिप्रं कस्यापि चिरेणेति दर्शनादित्यत आह,—

अधिकारित्वैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

अधिकारिणः त्रिविधा भवन्ति, उत्तममध्यमाधममेदात् । तद्भेदः सहकारिणोऽविद्यादेर्भेदात् । तद्भेदश्च अदृष्टभेदात् । तेन श्रवणमात्रादिति न नियमः ॥ ७० ॥

दोषपरिहाराय यत्किञ्चित् कारणं निवृत्तमित्यवगन्तव्यं, तदेव कारणमस्माभिः प्रकृतिरित्यभिधीयते इति भावः ॥ ६८ ॥

अप्रत्यक्षायाः प्रकृतेः केन प्रमाणेन कारणत्वम् अङ्गमस्यते ? इति निरूपयिष्यन् सूत्रमवतारयति, प्रकृतेरिति ।—वादिप्रतिवादिनोः,—साङ्ख्यनैयायिकयोः । एकस्य वस्तुनः त्रिगुणात्मकत्वे साधिकां युक्तिमवतारयति, तथा हीति ।—एवम्—अनया स्त्रिया, सर्वे भावाः,—पुरुषव्यतिरिक्ताः बाह्यः पदार्थाः, त्रिगुणात्मकतया इति शेषः, द्रष्टव्याः,—प्रतिपत्तव्याः ॥ ६९ ॥

“विवेकदर्शनामुक्तिः” इति यदुक्तं, तदुपपादयितुं सूत्रमवतारयन्नाह, यदीति ।—शास्त्रश्रवणादेव इति एवकारेण मनननिदिध्यासनयोः व्यावृत्तिरभिनिता । एवं—शास्त्रश्रवणात् एव मुक्तिः, न च भवतीत्यन्वयः । कथम् ? इत्याह—कस्यापीति । सूत्र उक्तमधिकारित्वैविध्यं व्याचक्षते—उत्तमेति । फलितमुपपञ्चयति—तमेति ॥७०॥

पूर्वं 'प्रकृतेर्महान्' (६१ सू०) इति सूत्रे कार्यकारणभावः प्रतिपादितः, न तु क्रमः इति भ्रमं निराकरोति,—

महदाख्यमाद्यं कार्य्यं, तन्मनः ॥ ७१ ॥

यत् प्रकृतेः आद्यं कार्य्यं, तत् महत्—महत्तत्त्वं बुद्धिः, तदेव मननात् मन इति ॥ ७१ ॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

अनन्तरं बुद्धेः कार्य्यम् अहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तत्कार्य्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

तत्कार्य्यत्वम्—अहङ्कारकार्य्यत्वम्, उत्तरेषाम्—एकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणाञ्च । पारमपर्य्येण तन्मात्रकार्य्याणामपि भूतानां तत्कार्य्यत्वमित्युक्तम् ॥ ७३ ॥

ननु यद्येवं, प्रधानकार्य्यं जगदिति सिद्धान्तज्ञानिः ? इत्यत आह,—

आद्यहेतुता तद्वारा पारमपर्य्येऽप्युक्तवत् ॥ ७४ ॥

यथा सृष्टिगण्डकार्य्यस्य घटस्य पारमपर्य्येऽपि परमाणुकारणता, तथा प्रकृतेरपि मूलकारणता ॥ ७४ ॥

कार्य्यकारणभावप्रतिपादकसूत्रस्यैव क्रमप्रतिपादकत्वम इति प्रतिपादनाय सूक्ष्मवतारयति, पूर्वमिति ।—आद्यमिति—साक्षादित्यर्थः । या खलु बुद्धिः महत्तत्त्वत्वेन प्रसिद्धा, तदेव मननरूपवर्णितत्वेन मन इति व्यपदिश्यते इत्याह—तादिति ॥ ७१ ॥

अहङ्कारस्वरूपौ अनन्तरपदं साक्षादित्यर्थः ; तथा च बुद्धेः साक्षात्कार्य्यमहङ्कार इति भावः । सूत्रे चरमपदं महत्तत्त्वादनन्तरकार्य्यबोधकम् ॥ ७२ ॥

सूत्रे उत्तरेषामिति पदव्याख्यानमाह—एकादशेति । अत्र स्थूलभूतानां साक्षात् अहङ्कारकार्य्यत्वाभावेऽपि तन्मात्रद्वारा तत्कार्य्यत्वमस्तीत्याह—पारमपर्य्येणिति ॥ ७३ ॥

नन्वेवं तन्मात्रादीनां महामृतानाञ्च अहङ्कारकार्य्यत्वे साङ्ग्राह्यार्थ्याणां जगतः प्रधानकार्य्यत्वोक्तिः कथं सङ्गच्छते ? इत्याशङ्क्य समाधानसूक्ष्मवतारयन्नाह, नन्विति ।—मूलकारणतेति—कार्य्यत्वाभावे सति कारणत्व मूलकारणत्वम् ॥ ७४ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात् सृष्ट्यादौ कस्य कारणत्वम् ? इत्यत्र
आह,—

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः

॥ ७५ ॥

न पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वं, किन्तु अन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । द्वयोर्मध्ये एकतरस्य पुरुषस्य कारणत्वयोग्यताहानिः,
अविकारित्वश्रुतः । अतोऽन्यतरस्य प्रधानस्य कारणत्वयोगः ॥ ७५ ॥

अविवादात् परमाणुनामैव कारणत्वमस्तु ? इत्यत्र आह,—

परिच्छिन्नत्वान्न सर्वापादानम् ॥ ७६ ॥

यत् परिच्छिन्नं, न तत् सर्वापादानं, यथा न तन्तुघंटस्य
कारणम् । तस्मात् पटार्थानां पृथक् पृथक् कारणं वक्तव्यम् ;
एककारणत्वे च लाघवं स्यादिति ॥ ७६ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयोरेव नित्यत्वेन सृष्ट्यादौ विद्यमानत्वात् कथं प्रकृतेरेव जगत्-
कारणत्व, न पुरुषस्य इति सिद्धान्तः सङ्गच्छते ? इतोमानाशङ्कां परिहर्तुं सूत्रमव-
तारयति, प्रकृतिपुरुषयोरिति ।—सूत्रे द्वयोरित्यस्य—प्रकृतिपुरुषयोरित्यर्थः । एकतरस्य
हाने इति ।—एकतरस्य—पुरुषस्य, हाने—कारणत्वहाने, अन्यतरयोगः,—अन्य-
तरस्य—प्रधानस्य, योगः,—कारणत्वसम्बन्धः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति—अन्वयव्यति-
रेकज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयानन्यथासिद्धनिघतपूर्ववशात्तत्वेन कारणत्वव्यवहारः इति
तात्पर्यम् । तत्तु पुरुषस्य पूर्ववर्तित्वेऽपि अन्यथासिद्धत्वेन न सम्भवतीति दर्शयन्नाह,
द्वयोरिति ।—तस्याकारणत्वे श्रुतिरेव प्रमाणांमति भावः ॥ ७५ ॥

परमाणूनां जगदुपादानत्वनिराकरणपरं सूत्रमवतारयति—अविवादादिति ।
परमाणूनां परिच्छिन्नत्वान्न न सर्वापादानत्वमित्याह—यत्परिच्छिन्नमिति । नन्वेवं
चतुर्विधाः परमाणवः असङ्ख्येया एव मिलिताः जगदुपादानत्व भङ्गनाम् ? इत्यत्र
आह, एककारणत्वे च लाघवमिति ।—एककारणत्वे—एकरूपेण कारणत्वे इत्यर्थः ;
तच्च रूपं प्रधानत्वमेवेति ध्येयम् ॥ ७६ ॥

अत्र श्रुतिं दर्शयति,—

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

युक्तिस्तावत् प्रोक्ता । श्रुतिरपि प्रधानस्य जगत्कारणता-
माह—“प्रधानाज्जगज्जायते” इति ॥७७॥

प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते । नियतपूर्वभावित्वात्
प्रागभावः कारणमसु ? इत्यत आह,—

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

नाभावात् भावोत्पत्तिः । कारणरूपं कार्यं दृश्यते इति
जगतोऽपि अवस्तुत्वम् ॥७८॥

भवतु जगदपि अवस्तु, का नो हानिः ? इत्यत आह,—

अबाधाद्दुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्

॥ ७९ ॥

शुक्लो रजतज्ञाने ‘नेदं रजतम्’ इति ज्ञानात् रजतबाधः ।
न चात्र ‘नेदं भावरूपं जगत्’ इति कस्यापि ज्ञानमिति, येन
भावरूपबाधः स्यात् । दुष्टकारणजन्यत्वाच्च मिथ्येति अवगम्यते ;
यथा कामलादिदोषात् पीतशङ्खज्ञानं कस्यचित् । अत्र च

प्रधानस्य जगत्कारणत्वे श्रुतिरपि प्रमाणम् इति प्रतिपादयन् सूत्रमवतारयति—
अवेति ॥ ७७ ॥

परिधानवादव्यवस्थापनाय चारम्भवादनिराकरणपरं सूत्रमवतारयन्नाह, प्रागिति ।
—प्रागसतः,—प्रागभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । सिद्धस्य उत्पत्त्यधीगात् प्रागभावस्य
कारणत्वमभ्यस्तनङ्गीकार्यमिति सूचयन्नाह, नियतपूर्वेति ।—अभावात्—प्रागभावात् ।
अभावकारणत्वे जगतोऽभावरूपत्वं स्मादित्याह, कारणरूपमिति ।—तथा च जगतो
भावत्वेन भावनाकारणकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति परिधानवादिनामाशयः ॥ ७८ ॥

जगतोऽवस्तुत्वे अभावरूपत्वे वा का हानिः ? इति शङ्कानिराकरणाय सूत्रमवतार-
यति, भवतु इति ।—बाधाभाव एव जगतः सद्रूपत्वे हेतुरिति जन्तव्यम् । सप्तया
प्रतीक्षमाणस्यापि वस्तुनः दुष्टकारणजन्यत्वेनासत्यत्ववत् जगतोऽसत्यत्वमसु ? इत्यत

जगज्ज्ञानस्य सर्वेषां सर्वदा सत्यत्वाच्च न दोषोऽस्ति ; तस्मात्
नावस्तु जगदिति ॥७९॥

नन्वभावः कारणमस्तु, तथाऽपि अभावत्वं न जगतो भवि-
ष्यति ? तत्राह,—

भावे तद्दुयोगेन तत्सिद्धिः, अभावे तदभावात्
कुतस्तरां तत्सिद्धिः ? ॥ ८० ॥

भावे उपादानकारणे 'कारणगुणः कार्य्यः' इति तद्दुयोगेन
भावयोगेन, तत्सिद्धिः कार्य्यस्य वस्तुत्वमिद्धिः । अभावे जगतो-
ऽभावत्वे, तदभावात् जगदभावस्य अवश्यभावात्, कुतस्तत्सिद्धिः ?
इति, अभावस्य अभावरूपत्वात् ॥८०॥

अथ कर्मैव जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानकल्पनया ? इत्यत
आह,—

न कर्मणः, उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

निमित्तकारणमदृष्टमस्तु, धर्माधर्मयोस्तु उपादानकार-
णत्वं न कश्चित् दृष्टम् । प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनात् सुक्तिरिति
प्रकृतिस्वीकारः ॥८१॥

आह, दृष्टेति ।—सत्यत्वात्—अप्रामाण्यशङ्काऽनास्तितावाचितप्रतीतिविषयत्वा-
दित्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७९ ॥

जगतोऽभावकारणकत्वेऽपि अस्तु भावरूपत्वं, का सतिः ? इति शङ्कायां
समाधानसूक्ष्मवतारयज्ञाह—नान्वति । सूत्रं व्याचष्टे, भाव इति ।—तथा च,
अभावस्य जगदुपादानत्वे कार्य्यस्य जगतः अभावत्वं दुष्परिहरणीयं स्यात् ॥ ८० ॥ ;

नतान्तरमुत्थापयन् तान्तराकर्षुं सूक्ष्मवतारयति, अथेति ।—कर्मणः निमित्त-
कारणत्वे तास्माकं विप्रतिपत्तिः, तदुपादानत्वानु न कश्चित् दृष्टं सम्भवति वा ॥ ८१ ॥

वेदोक्तार्थानुष्ठानादेव मुक्तिसम्भवात् किं प्रकृत्या ? इत्यत
आह,—

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्ति-
योगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

वेदादनुश्रूयते इति आनुश्रविको यागादिः, तस्मादपि न
मोक्षसिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगात् कार्यत्वेन अनित्यत्वात्
मुक्तस्य पुनः संसारानुवृत्तियोगः ; तस्मात् अपुरुषार्थत्वम् ॥८२॥

पुरुषार्थत्वं दर्शयति,—

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्र प्रकृतिपुरुषयोः, प्राप्तविवेकस्य विवेकज्ञानात्, अना-
वृत्तिश्रुतिः “न च पुनरावर्त्तते” [छान्दो० उप० ८ अध्यायः
१५ खण्डः १ मन्त्रः] इति श्रुतिः ॥८३॥

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानकारणेषु उपायान्तरसाध्यैव मुक्तिरिति मतं निराकर्तुं सूत्र-
मवतारयति—वेदोक्तार्थेति । आनुश्रविकशब्दाद्येनाह, वेदादिति ।—साध्यत्वेन—
काल्यत्वेन । आवृत्तियोगात्—पुनर्वन्धयोगादित्यर्थः । अपुरुषार्थत्वम्—अपरमपुरुषार्थ-
त्वम् ॥ ८२ ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानसाध्याया एव मुक्तेः परमपुरुषार्थरूपतां दर्शयितुं सूत्रमव-
तारयति, पुरुषार्थत्वमिति ।—तद्येवसाध्यमाह—प्रकृतिपुरुषयोरिति । प्राप्तविवेक-
स्येति—भेददर्शन इत्यर्थः । अनावृत्तिश्रुतिम् उदाहरति—न च इति । विज्ञानभिक्षुस्तु
'तत्र' इत्यस्य ब्रह्मलोके इत्यर्थमाह ; तन्मते ब्रह्मलोके कर्मसाध्ये न साक्षात् मुक्तिः, परन्तु
तत्र स्वस्वविवेकज्ञानस्यैव अपुनरावृत्तिलक्षणं निर्वाणं श्रुत्या प्रतिपाद्यते इति सूत्रार्थः
ज्ञेयः । ब्रह्मलोकेऽपि विवेकज्ञानस्य अपेक्षा वर्त्तते इत्यतः,—“ब्रह्मणा सह ते सर्वे
सम्प्राप्तेः प्रतिसञ्चरे । परस्मान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इति पौराणिक-
वचनम् । अत्र 'कृतात्मानः' इति पदं विवेकसाक्षात्काररूपविशेषरत्नकारवत्त्वम् आत्मानं
मोक्षसाधनत्वेन स्फुटं प्रतिपादयतीति विशेषम् ॥ ८३ ॥

विषमाह,—

दुःखात् दुःखं, जलाभिषेकवन्न जाड्य-
विमोक्षः ॥ ८४ ॥

यदि कर्मसाध्या मोक्षो भवेत्, कर्मणो दुःखबहुलत्वात्
तत्कार्यो मोक्षोऽपि दुःखबहुलः स्यात् । अन्ततः क्षयित्वेनापि
दुःखं स्यात् । न हि जाड्यार्त्तस्य जाड्यविमोक्षो जलाभिषेकात्,
प्रत्युत जाड्यमेवेति ॥८४॥

दुःखस्य कर्मसाध्यत्वमप्रयोजकं, किन्तु कान्यकर्मसाध्यत्वं
हेतुः, निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वात् ; तथा च श्रुतिः,—
“कर्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमौहमानाः ।
अथापरे ऋषयो मनौषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः ॥”
इत्यत्राह,—

काम्याकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

मा भूत् निष्कामकर्मसाध्यं दुःखं, तथाऽपि काम्यात्
निष्कामकर्मविशेषेऽपि मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमविशिष्टम् ।
साध्यत्वात् क्षयित्वेन पुनरपि दुःखं स्यात् । निष्कामकर्मणो
मोक्षसाधनत्वश्रुतिश्च ज्ञानार्थं, ज्ञानाच्च मोक्ष इति पारम्पर्येण
मोक्षसाधनत्वम् ॥८५॥

यदि प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् मोक्षो भवेत्, तथाऽपि

मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे दोषं विवक्षन् सूत्रमवतारयति, विपक्षे इति ।—दुःखात्—
कर्मसङ्गतादिति भावः । दुःखं—मोक्षरूपफलमपि दुःखमेव आदिति भावः ॥८४॥

ननु काम्यानामेव कर्मणां रागद्वेषादिदोषसङ्गतत्वेन दुःखजनकत्वं भविष्यति,
निष्कामकर्मणानु तदभावात् मोक्षजनकत्वे का श्रुतिः ? इत्येवं वदतां मतं निराकर्तुं
सूत्रमवतारयति, दुःखस्येति ।—तथा च, निष्कामकर्मसाध्यत्वे मोक्षस्य दुःखरूपता ना
भवतु, जन्यत्वेन क्षयित्वन्तु अशक्यपरोक्षारमेव ॥ ८५ ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानसाध्यत्वे मोक्षस्य समान एवायं दोष इति ध्यात्वं निराकर्तुं

अयित्वात् पुनरपि संसार इति वादिप्रतिवादिनोः तुल्यत्वान्नातं ?
तत्राह,—

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं, न समान-
त्वम् ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्य, बन्धध्वंसः बन्धोऽविवेकः, तद्वि-
रोधेन अविवेकध्वंसो नाशः । अविवेकनाशस्य च प्रध्वंसत्वात्
कुतः संसारस्य पुनरावर्तनम् ? इति न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

पञ्चाविंशतिगण इत्युक्तं, तस्मिद्धिष न प्रमाणेन विनेति
सदृशंयति,—

द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः
प्रमा । तत्साधकतमं यत् तत् ॥ ८७ ॥

द्वयोः इतोन्द्रियार्थयोर्विद्यमानयोः प्रत्यक्षे, एकतरस्य
वाऽपि इति विद्यमानस्य लिङ्गस्य शब्दस्य वाऽनुमाने शब्दे च,

सुवमवतारयति, यदौति ।—तथा च, एतन्मते अविवेकध्वंसस्यैव स्वरूपतो मोक्षपदाद्यं-
त्वम तस्य चाविनाशितया कुतः मोक्षस्य चायत्नप्रसक्तिः ? इत्यस्यैव वैषम्यम् ॥ ८६ ॥

सिद्धान्ते पञ्चाविंशतितत्त्वस्वरूपनिर्द्धौ अपेक्षितं प्रमाणम् आदौ स्वरूपतो निरूप-
यितुं सुवमवतारयति, पञ्चाविंशतिरिति ।—गण इति—समुदाय इत्यर्थः ।
तस्मिद्धिषेत्यत्र तत्पदेन प्रकृत्यादिपञ्चाविंशतितत्त्वानुच्यन्ते । तत् दर्शयति इत्यत्र
तत्पदेन प्रमाणं गृह्यते । द्वयोरित्यस्यार्थमाह—इन्द्रियार्थयोरिति । एतच्च प्रत्यक्षे
एव उपयुज्यते इत्याह—प्रत्यक्षे इति । तत्र द्वयोरेव तयोः विद्यमानत्वमपेक्षित-
मित्याह—विद्यमानयोरिति । परीक्षजाने च प्रमेयस्य तस्मिन् काले असत्त्वेऽपि
प्रमानिष्यतिः भवत्येव इति दर्शयन्नाह, एकतरस्येति ।—विद्यमानस्येति—एतच्च
लिङ्गस्य शब्दस्य च विशेषणम् । अत्र लिङ्गपदेन लिङ्गज्ञानं विवक्षितम्, अन्यथा
अतीतानागतलिङ्गात् जायमानस्वानुमानस्य प्रमादपस्वापि यद्यथं न स्यात् ।
एतच्च प्रदर्शनपरम् ; वस्तुतस्तु असन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिरेव प्रमाणात्तथं वाच्यम्,
अविवेकस्य वैषम्यात् । असन्निकृष्टपदम् अनधिगतपरं, तथा च, अनधिगतार्थविषयक-

असन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः इति अपरिच्छिन्नार्थपरिच्छित्तिः,
प्रमा प्रमितिः फलम् । एतेन अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणम्
इत्युक्तम् । प्रमासाधकतमं यत् तत् प्रमाणमिति प्रमाणसामान्य-
लक्षणम् ॥ ८७ ॥

बोधः प्रमा इति फलितं, तदेवाह—अपरिच्छित्तेति । फलितमाह, एतेनेति ।—
अनधिगतार्थगन्तृ इति पदं मानान्तरेणानधिगतवस्तुविषयकमित्यर्थकम् । तवानधि-
गतपदं ध्यायित्वावर्त्तनाय संपात्नमिति । इदमुपलक्षणम् ; प्रमात्वव्यवहारीभूतेऽर्थे
अवाहितत्वविशेषसमवयवसुपादेवम् ; अन्यथा शुक्तौ रजतममव्यापि प्रमात्वमापद्येत ।
प्रमाणं निरुद्धं प्रमाणत्वत्वं निरुपयन्नाह—प्रमासाधकतममिति । विज्ञानभिक्षुस्तु
लक्षणनिर्दिष्टमन्यथा व्याख्यातवान् साङ्खायकप्रमाणार्थे । तथा हि, "असन्निकृष्टः,
—प्रमातव्यमाहूतः, अनधिगत इति यावत्, एवमन्यथावर्त्तनम्—वस्तुनः, परिच्छित्तिः,
—अवधारणं प्रमा ; सा च इयोः,—बुद्धिपुरुषयोर्बन्धयोरेव धर्मा भवत ? किं
वैकतरमावस्य ? लभयथैव तस्याः,—प्रमायाः, यत् साधकतमं—फलायोग्यवच्छिन्नं
कारणं, तच्च विविधं वस्तुमाहूपेक्षेत्थः । स्मृतिव्यावर्त्तनाय अनधिगतेति ; धर्मा-
व्यावर्त्तनाय वदित्ति ; मंशयव्यावर्त्तनाय त्ववधारणमिति । अत एव प्रमावत्त्वं
फलं पुरुषनिर्दिष्टमावमुच्यते, तदा बुद्धिर्ज्ञानैरेव प्रमात्वम् ; यदि च बुद्धि-
निर्दिष्टमावमुच्यते, तदा तूक्तैर्निर्दिष्टमन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तैरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाध्यैव,
न प्रमातेति । यदि च पुरुषैरेवोच्यते बुद्धिर्ज्ञानैरेव प्रमाणमिति, तदा तूक्त-
सुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । अक्षरादिषु तु प्रमात्वव्यवहारः परस्परैरेव
सर्वथेति भावः । पातञ्जलभाष्ये तु व्यासटिप्पणैः पुरुषनिर्दिष्टबोधः प्रमैत्युक्तः । पुरुषार्थमेव
करणानां प्रवृत्त्या फलम् पुरुषनिर्दिष्टताया एवोच्यते ; अतोऽपि स एव
मुच्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधस्यैव प्रमैत्युच्यते फलत्वम् ? इति वाच्यम् ;
केवलम् नित्यत्वेऽपि अर्थापरिच्छित्तं कार्यत्वात् पुरुषार्थोपपत्तौ च वा फल-
त्वादिति । अत्रैवं प्रकृत्या—इन्द्रियप्रणालिकथा अर्थसंज्ञकसंज्ञं लिङ्गज्ञानादिना वा
आदौ बुद्धेरथाकारा इति ज्ञायते, तत्र चन्द्रियनिर्दिष्टवर्त्तना प्रवृत्त्या इति चन्द्रियविशिष्ट-
बुद्ध्याश्रिता भवति इति विशेषः । सा च इति अर्थापरिच्छिता प्रतिवस्वरूपेण पुरुषाहूता
सती भासते, पुरुषस्यापरिच्छानितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वासम्भवात् । अर्था-
कारताया एव आद्यैवदृष्टत्वात्, अन्यथा दुर्बलत्वात् इति । तदेतत् वस्तुतः
अपारिच्छित्तयोरेव उपपत्तौ ; किन्त्वभिमान इति ; योगसदृश—इति साध्यमित्यत्र

कति प्रमाणानि ? इत्यत आह,—

त्रिविधं प्रमाणम् । तत्रिसिद्धौ सर्वसिद्धेः
नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणातीति । किमुपमानार्था-
पक्षभावसम्भवैतिह्यानि न स्युः ? इति । अत्रोक्तं, तत्रिसिद्धौ
इत्यादि—प्रमेयव्यवस्थार्थं प्रमाणस्वीकारः, त्रिविधप्रमाणसिद्धौ
सर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः पृथक्प्रमाण-
त्वेन, त्रिविधप्रमाणेषु एषामन्तर्भावादिति ; इन्द्रियार्थसन्न-
कर्षान्वयव्यतिरेकादिना यथायथं प्रत्यक्षादिषु सूरिभरन्त-
र्भावितत्वात्, केवलमधिकः संज्ञाभेदः कृत इति नाधिकत्वेन
प्रमाणसिद्धिः ॥ ८८ ॥

विशेषलक्षणमाह,—

यत्सम्बन्धसिद्धं तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्
प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

इति । स्मृतिरपि—“तस्मिंश्चट्टपंचे स्फारे समस्ताः वस्तुदृश्यः । इमासाः प्रति-
बिम्बानि सरसीव तटद्रुमाः ॥” इत्यन्तेन ग्रन्थेन ॥८९॥

न्यूनाधिक्यसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकं प्रमाणाविभागं प्रदर्शयितुं स्वसम्बन्धतारयमाह,
कति प्रमाणातीति ।—त्रिविधमित्यन्वयमाह—प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति । नन्वेवम्
उपमानादीनां वादिभिः अभ्युपगतानां का गतिः ? इत्याशङ्क्यायां व्यवस्थान् उपदर्शयि-
ष्यमाह, तत्रिसिद्धाविति ।—तेः,—प्रत्यक्षानुमानशब्देः, सिद्धौ, सर्वेषामेव प्रमेयात्मानिति
शेषः । नाधिक्यसिद्धिः,—प्रमाणाधिक्यसिद्धिरित्यर्थः । तथा च, उपमानादीनां पक्षे-
तिह्यादीनां वादिभिः प्रमाणात्तरत्वेनाभ्युपगतानां त्रिविधेषु यथायथम् अन्तर्भाव-
सम्भवेन न तेषां प्रमाणात्तरत्वासिद्धिरिति भावः । विज्ञानमित्युक्तुं त्रिविधं प्रमाणातीति
पूर्वसूत्रस्यैव घटकम् इति मन्वते, तत्रैव च व्याख्यातं तेन इति दृष्टव्यम् । सूरिभिः,
तीर्थाकारैरिति शेषः ॥८९॥

तत्र सर्वप्रमाणादीपजीव्यत्वात् प्रत्यक्षमाहो निरूपयितुं तारयमाह,

यत्सम्बन्धसिद्धम् इत्यनुमानशब्दौ व्यवच्छिन्नौ । तदा-
कारोल्लेखि—घटाकारोल्लेखि । तत् प्रत्यक्षं—सविकल्पकमपि
प्रत्यक्षं सङ्गृहीतम् । बौद्धास्तु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति
वर्णयन्ति, कल्पनाऽपोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति । नामजात्यादि-
योजनात्मिका प्रतीतिः कल्पना, सा च सविकल्पकेऽप्यस्तीति
न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तन्न ; अदृष्टसाक्षात्कारिप्रमाणक-
सामग्र्योजनितं प्रत्यक्षम् ; तदुभयं, निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च ;

विशेषिति ।—यत्सम्बन्धेति—येन—विषयेण, इन्द्रियाणामिति शेषः, सम्बन्धात्—सन्नि-
कर्षात्, सिद्धं—जातं, तदाकारोल्लेखि—तद्विषयतानिरूपकं, विज्ञानम्—अन्तःकरण-
वृत्तिः, तत्—वृत्तिरूपं विज्ञानं, प्रत्यक्षं प्रमाणांमिति तात्पर्यम् । व्यवच्छिन्नौ—
निराकृतौ, तथा च, विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणस्य नानुमानशब्दयोः
प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः । एतच्च प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं सविकल्पकेऽपि वर्तते इति
दर्शयन्नाह—सविकल्पकमिति । निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यक्षत्वमभ्युपगच्छतां बौद्धानां मत-
भवतारयन्नाह, बौद्धास्तुति ।—अथ निर्विकल्पकपदं विशेष्यावशेषणभावानवगाहि-
ज्ञानपरम् । तन्मतमिदं प्रत्यक्षलक्षणमुदाहरति, कल्पनेति ।—अथ कल्पनापदं विशिष्य-
विशेषणभावावगाहिलरूपं, संसर्गिकाव्यविषयतारूपं वा, तथा कल्पनया अपोढं—शून्यं,
यज्ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षं प्रमादपम् इति बौद्धानामाशयः । कल्पनाशब्दपार्थे प्रदर्शयन्नाह,
नामेति ।—नामजात्यादिपदेन विशेषणमात्रं गृह्यते, योजनं—यन्नामजात्यादिभिः
सम्बन्धावगाहनं, तदेव आत्मा—स्वरूपं यथा; सा एवम्भूता प्रतीतिः कल्पना
इत्युच्यते । सा चेति—नामजात्यादिद्योजनात्मिका प्रतीतिरित्यर्थः । अथ प्रतीतिपदं
संसर्गिकाविषयतानिरूपकत्वं, बौद्धमते तदेव च भ्रमत्वप्रयोजकम् । यथाश्रुतार्थकत्वे
तु सविकल्पकेऽप्यस्ति इत्यन्वयानुपपत्तेः संसर्गावगाहिज्ञानस्य दीषालन्यत्वेन अवाचित-
त्वेन च प्रमात्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति विद्वान्मनसुसृष्ट्य तदेतत् बौद्धमतं दूषयति,
तन्निति ।—तथा च, ज्ञानस्य स्वसामथोवशादेव प्राप्तं प्रमात्वं कारणगतदोषनिर्णयेन
बलवत्तरबाधकप्रत्ययसद्भावेन च निराक्रियते, नान्यथा ; एवञ्च भौखो घट इत्यादि
प्रत्यक्षाणां स्वभावत एव प्राप्तं प्रमात्वं स्वकारणगतदोषादर्शनेन बलवत्तरबाधकप्रत्यय-
विरुद्धेण च नापनोदनमर्हति । तदेतदाह, अदृष्टेति ।—तत्—प्रत्यक्षमित्यर्थः । नत्वेवं
नामजात्यादेः इन्द्रियसन्निकृष्टतत्तद्विषयेषु भानं कया रीत्या प्रत्यक्षे उपपद्यते ? इत्याह

किन्तु सादृश्यात् संस्कारोद्बोधद्वारेण स्मृत्या नामजात्यादि-
संविदुत्पद्यते । अत एवाधिकप्राप्त्या सविकल्पकमिति विशेष-
संज्ञा । न च स्मृत्या कश्चिद्दोषः सामग्रीप्रत्यवायो वा जनितः ।
अथ स्मृत्या सञ्चितत्वान्न प्रमाणम् ? अहो नैपुण्यम् ! यत्
सहकारि प्रामाण्यं बाधते । तथा च,—

संज्ञा हि स्मर्थ्यमाणाऽपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

संज्ञानः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यथा ।

बुद्ध्याऽवसौयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन सम्प्रता ॥ ८१ ॥

—सादृश्यादिति । सविकल्पकशब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयन्नाह—अत एवेति । ननु सर्वा-
कर्षघटकतया अङ्गीकृतायाः सृतिरेव दोषत्वात् तच्चान्यसविकल्पकज्ञानस्य अस्तु प्रमात्वं
बाधितम् ? इत्यत आह, न चेति ।—सामग्रीप्रत्यवाय इति—कारणवेक्यमित्यर्थः ।
ननु माऽस्तु सृतेः स्वतो दोषत्व, तत्सङ्गतेन्द्रियस्यैव दोषत्वमस्तु, तेन च जनितस्य
सविकल्पकस्य प्रमात्वं न संस्यति ? इत्याह—अथेति । तटतट दूषयन्नाह, अहो इति ।—
इदं च सोऽङ्गुलीनाम् । न खलु प्रमाणस्य यत् सहकारि तत् प्रामाण्यं बाधितुमक्षमम् ।
तथात्वे चालोकादिसङ्गतमपीन्द्रियं नालं स्यात् प्रमाणाघातम् इत्येतदाह—यदिति ।
तद्विकल्पे ब्रह्मसम्पत्तिं प्रदर्शयन् श्लोकद्वयमवतारयति, तथा चेति ।—संज्ञेति पदं
नामादिविशेषणपरम् । अत्र स्मर्थ्यमाणेति पदं संज्ञायाः विशेषणम् ; तथा च,
ज्ञानलक्षणसन्निकर्षप्रयोज्यं संज्ञादिनिरूपितविषयित्वं न प्रत्यक्षस्य धर्म्येऽपि लौकिक-
सन्निकर्षजनितस्य प्रमात्वं बाधितुं प्रभवति इति प्रतिपादनपरं श्लोकस्य प्रथमार्कम् ।
तटस्था—उदासीना । तदेव औदासीन्यं प्रकटयति, न रूपाच्छादनक्षमा इति ।—
तथा च, यत्तो चारोप्यमाणं रजतं यथा शुक्तिस्वरूपमेव प्रच्छादयत् तज्ज्ञानस्य
भ्रमत्वाय कल्पते, तेवं नामजात्यादिविशेषणं विशेष्यविधया भासमानस्य वस्तुनः
स्वरूपं प्रच्छादयतीति तत्सम्बन्धः न धर्मज्ञानस्य भ्रमत्वनिर्वाहय अलं भवति
इति ध्येयम् । ततः परं—सुखादिरूपज्ञानलक्षणासन्निकर्षसम्पत्त्यनन्तरं, वस्तु—निर्वि-
कल्पकज्ञाने भासमानं चिन्मूर्तम्, यथा बुद्ध्या जात्यादिभिर्मैः अवसौयते
अर्थात् जात्यादिनिरूपकारतानिरूपितविशेष्यतया भासते, सा बुद्धिरपि प्रमाप्रत्यक्ष-
त्वेन सम्प्रता इति ध्येयम् ॥ ८१ ॥

ननु योगिप्रत्यक्षाव्यापकत्वान्नेदं प्रत्यक्षलक्षणम् ? इत्यत आह,—

योगिनामवाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ६० ॥

वाह्यप्रत्यक्षलक्षणमिदं लौकिकं, योगिप्रत्यक्षन्तु अवाह्यम-
लौकिकञ्च ; अतो नाव्यापकत्वदोषः ॥ ६० ॥

अथवा अनेन लक्षणेन योगिप्रत्यक्षस्यापि सङ्ग्रह इति
पक्षान्तरमाह,—

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोषः ॥ ६१ ॥

सत्कार्यास्थितनेष्टमपि स्वकारणे लीनं भूतत्वेन अस्ति,
भविष्यदपि स्वकारणेऽनागतत्वेन अस्ति । योगजधर्मानुग्रहात्
लब्धातिशयस्य योगिन एव प्रधानसम्बन्धात् सर्वदेशकालादि-
सम्बन्ध इति नाव्यापकत्वदोषः ॥ ६१ ॥

तदेतत् लक्षणं, न योगिप्रत्यक्षे वर्तते इत्यव्याप्तिदोषः ? इत्याशङ्कामपनेतुं सूत्रमव-
तारयति—नान्वति । सूत्रे वाह्यपदं लौकिकपरमित्याह—लौकिकमिति ॥ ६० ॥

अथेव लक्षणस्य प्रकारान्तरं च योगिप्रत्यक्षेऽपि सङ्गतिरस्ति इति दर्शयन्
सूत्रमवतारयति, अथवेति ।—लीनवस्त्विति—कारणे अव्यक्ते लीनं यदस्तु अतीतत्वेन
भविष्यत्त्वेन वा लोके व्यर्थाङ्गमाणं, तत्र लब्धः,—योगवत्सिद्धः, यः अतिशयः,—
इन्द्रियादिगतोत्कर्षविशेषः, तेन यः सम्बन्धः,—सन्निकर्षः तस्मात् योगिप्रत्यक्षस्य उत्पत्तेः
अदोषः,—अव्याप्तिरूपदोषाभावः इति सूच्यतात्पर्यम् । सत्कार्यास्थितेः,—सत्कार्य-
बादसिद्धान्तस्य सिद्धत्वादिति भावः । भूतत्वेन—अतीतत्वेन । तथा च, न भाववस्तुनां
निरन्वयो ध्वंसः सत्कार्यवादिभिः अङ्गीक्रियते । सदेव कार्यं वर्णनानावष्ट्यापरि-
त्यागेन अतीतत्वरूपामवस्थाम् उपगतं विगष्टं प्रध्वंसमित्यादिशब्देन लोके व्यर्थाङ्गयते ;
योगिनास्तु योगजनितप्रकर्षसङ्गतम इन्द्रियं तथाविधातीतानागतवस्तुषु षडेषु समर्थं
भवतीति तत्प्रत्यक्षस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षं शक्यत्वेन न तत्र प्रत्यक्षलक्षणा-
व्याप्तिः सम्भवति । प्रधानसम्बन्धादिति—प्रधाने—मूलप्रकृतौ, सम्बन्धात्—सन्निक-
र्षादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

ईश्वरप्रत्यक्षस्यालक्षणमित्यत आह,—

ईश्वरासिद्धेः ॥ ६२ ॥

यदीश्वरासिद्धौ प्रमाणमस्ति, तदा तदप्रत्यक्षचिन्ता उप-
पद्यते ; तदेव तु नास्ति । चित्त्वादि सकर्तृकं कार्यत्वादिति
प्रमाणमस्तौति चेत्, स किं शरीरो ? अशरीरो वा ? इत्युभयथा-
ऽपि कर्तृत्वामश्रवात्, विशेषवादिनां कार्यत्वस्याभासत्वात् ।
एतदन्यत्र बहु प्रपञ्चितम् ॥ ६२ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ६३ ॥

स किं बद्धो वा ? मुक्तो वा ? बद्धस्य धर्माधर्मयोगात् नेश्वर-
त्वम् । मुक्तस्य ज्ञानचिकोर्षाप्रयत्नाभावात् न कर्तृत्वमिति

तदेतत् लक्षणम् सत्यपिघटितत्वेन जन्मप्रत्यक्षस्य सम्भवदपि नित्ये ईश्वरप्रत्यक्षे
पुनरव्याप्तम् ? इति नैयायिकाशङ्का परिहर्तुं सूत्रमवतारयन्नाह, ईश्वर इति ।—तथा च,
एतन्नये ईश्वरे प्रमाणाभावेन तदीयप्रत्यक्षस्यैवाभिज्ञा कृतकवाच्याभिज्ञा ? इति
छेयम् । अख्येव ईश्वरे प्रमाणनिता वादिनां मतमुत्थापयन् शङ्कते—चित्त्वादीति ।
समयथाऽपि कर्तृत्वामश्रवादिति ।—तथा च, ईश्वरस्य शरीरित्वे जीववत् असर्वज्ञ-
तथा जगत्कर्तृत्वानुपपत्तेः, अशरीरित्वे मुक्तात्ववत् अकर्तृत्वया जगत्कृष्यनुप-
पत्तेः इत्युभयथा ईश्वरस्य सिद्धिव्याघात इति छेयम् । विशेषवादिना—साङ्ख्यान-
मित्यर्थः । कार्यत्वस्याभासत्वादित्यादौ सकर्तृत्वसाधनाय समुपन्यस्तस्य कार्यत्वस्य
हेतोः अकर्तृकत्वव्याप्यशरीराजन्मत्वरूपप्रतिकूलहेतुमहावेन सत्यपिघटितत्वादिति
भावः । एतत्—कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वानुमाने साभासत्वम् । अत्यन्त—नास्तिकजैव-
यन्यादौ इत्यर्थः ॥६२॥

प्रकारान्तरेण ईश्वरासिद्धिं प्रपञ्चयन् सूत्रमवतारयति, युक्त्यन्तरमिति ।—नेश्वरत्व-
मिति—असर्वज्ञत्वमिति भावः । मुक्तस्येति—नित्यमुक्तस्य इत्यर्थः । ज्ञानचिकोर्षा-
प्रयत्नाभावात्—अवच्छेदकशरीराभावेन इत्यर्थः । नन्वस्तु जीवान् मुक्ताश्च आत्मनो
भिन्नः शीत्रनुत्तापरप्रव्यांश्च कश्चिदात्मविशेषः ईश्वरः, स एव जगत्कर्ता भविष्यति ?

नश्वरसिद्धिः । अथ अन्य एव असी जीवन्मुक्तः ? इति । एवं तर्हि
दृष्टान्ताभावात् असाधारणत्वम् ॥ ८३ ॥

एतदेवाह,—

उभयथाऽप्यसत्करत्वम् ॥ ८४ ॥

उक्तव्याख्यानमेतत् सूत्रम् ॥ ८४ ॥

एवं तर्हि “स हि सर्ववित् सर्वस्य कर्त्ता” इत्यादिश्रुतिबाधः
स्यात् ? इत्यत्र आह,—

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासासिद्धस्य वा ॥ ८५ ॥

रागाद्यभावात् मुक्तात्मन इव मुक्तात्मनः, न तु मुक्तस्य ; तस्य
सङ्कल्पकर्तृत्वाद्यभावात् । तत्प्रशंसा विधिवाक्योत्तम्भनाय ।
उपासासिद्धस्य वा इति उपासनया लब्धातिशयस्य योगिनो-
ऽपिमादिभिर्दृश्य प्रशंसाऽभ्यासोत्तम्भनायेति ॥ ८५ ॥

इति श्रुते—अथात । निराकरोति, एवमिति ।—दृष्टान्ताभावादात्—तथा-
विधेश्वरानुमाने व्याप्तिवाहकदृष्टान्तव्यामङ्गात् असाधारणत्वं हेतोरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति, उभयथेति ।—अभिमतस्य ईश्वरस्य क्रोधादिभिर्मुक्तत्वं तैः
बहुत्वं वा अङ्गीक्रियते, उभयथाऽपि न सृष्ट्यादिष्वनन्वम् । कुतः ? इति चेत्, मुक्तत्वे
सृष्टिप्रयोगकाभिमानरागाद्यभावात् न सृष्टित्वादिष्वनन्वम् ; बहुत्वेऽपि मृदत्वात्
सुतरां न तथा ॥ ८४ ॥

नन्वेवम ईश्वरप्रतिपादिकायाः श्रुतेः का गतिः ? इत्याशङ्क्यसमाधानाय सूत्रमब-
सारयान्—एवमिति । मुक्तात्मनः इति, अत्र इवपदप्रक्षेपेण व्याख्यानाह—
रागाद्यभावादिति । इवपदप्रक्षेपे हेतुमाह,—न त्विति । तस्य—मुक्तस्य । सङ्कल्प-
कर्तृत्वाद्यभावादिति ।—तथा च, सङ्कल्पं विना कथं मुक्तस्य कर्तृत्वम् ? कुतो वा तत्प्रशंसा
सम्भवेत् ? इति भावः । विधिवाक्योत्तम्भनाय इति—अथन्तु पाठः न सर्वेषु पुस्तकेषु
दृश्यते ; अस्य च जीवन्मुक्तपुरुषप्रतिपादकाद्येवादसृष्टितविधिवाक्यस्य उत्तम्भनाय
—तदर्थानुष्ठाने जनानां क्विसम्पादनाय इत्यर्थो याज्ञः । उपासासिद्धस्य इति पदस्य
व्याख्यानमाह, उपासेति ।—उपासनया अविनाशदृष्टेश्चिद्विदित्यस्य वर्त्तते तस्य ।
योगिनः प्रशंसा किसर्थम् ? इत्याह, अस्यासोत्तम्भनायेति—अविनाशदृष्टिसिद्धिसम्पादक-
थोमे प्रशंस्य योगिनः अङ्गीत्यादनद्वारा अस्यासदाटोऽसम्पादनाय इति भावः ॥ ८५ ॥

चेतनाऽधिष्ठानं विना नाचेतनं प्रवर्तते इत्यतोऽपि नेश्वर-
सिद्धिरित्याह,—

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ६६ ॥

यथा प्रतिविम्बितशरीरे मणी चलति अचलति शरीरे
'शरीरं चलति' इत्यभिमानः, तथा तत्सन्निधानात् प्रकृतिप्रति-
विम्बितत्वात् आत्मनः प्रकृतेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वमधिष्ठातृत्वमात्मनो-
ऽभिमन्यते । तस्माच्चेतनोऽधिष्ठातृत्वं भ्रान्तिरिति । तथा च,—

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा 'कर्ता' इहम्' इति मन्यते ॥” ६६ ॥

(गीता ३ अ० २७ श्लोकः) ।

यदि न चेतनाऽधिष्ठातृत्वं, मृतशरीरस्य आहारादिक्रिया
स्यात् ? इत्यत आह,—

विशेषकार्येऽपि जीवानाम् ॥ ६७ ॥

वायुयुक्तो बुद्ध्यादिर्जीवः, न तु आत्मा जीवः । आहारादि-

अचेतनस्य चेतनाऽधिष्ठानमन्तरेण प्रवर्त्यन्त्यप्तेः प्रधानकारणत्वादभिरपि
अवश्यमीश्वरोऽङ्गीकार्यः इत्याशङ्क्यायां नभाधानसूत्रमवतारयति, चेतनेति ।—चेतना-
ऽधिष्ठानमन्तरेण अचेतने प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति यदुक्तं तदास्माकं नास्ति विप्रतिपत्तिः,
परन्तु अधिष्ठातुः चेतनस्य परिष्ठातृकारकस्य अधिष्ठानव्यापारं न वयमङ्गीकुर्मः ।
चिदात्मनः प्रतिविम्बितत्वेन बुद्ध्यादिरूपेण परिष्ठातृतायां प्रकृतौ योऽयं सम्बन्धः
साङ्ग्याचार्यैरङ्गीकृतः, तद्वशेनैव प्रकृतिप्रवृत्तिस्वीकारात् सर्वोपपत्तेः तादृशसम्बन्ध-
निरूपकत्वमेव चिदात्मनः अधिष्ठातृत्वं, तस्य जीवोऽपि सम्भवति ; अतः किमति-
रिक्तेश्वराङ्गीकारेण ? इत्यर्थः । जीवात्मविषयस्य ईश्वरस्य सत्त्वमनात्रयकार्मिणि साङ्ग्य-
विदानाश्रयः, तदेव प्रपञ्चयन्त्याह—यथेति ॥६६॥

कन्यादिरूपस्य व्यापारं विनाऽपि चिदात्मनोऽधिष्ठातृत्वे तस्य तादृशमधिष्ठातृत्वं
सर्वदेव सम्भवतीति मृतशरीरस्यापि जीवाधिष्ठितत्वेन आहारादिप्रसङ्गः इत्या-
शङ्काऽपनयनाय सूत्रमवतारयति, यदीति ।—वायुयुक्त इति—कन्यान्तरगत्यनुकूल-
सूत्रवायुप्रशरीरसंस्थ इति भावः । बुद्ध्यादिरपि आदिपदेन इन्द्रियाणां

विशेषकार्येऽपि जीवानामिव कर्तृत्वम्, आत्मनोऽपरिणामि-
त्वात् ॥ ६७ ॥

आत्मनि चेज्ज्ञानं नास्ति, कथं ज्ञानाय उपदेशः ? इत्यत्राह,—

सिद्धरूपबोद्धत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ६८ ॥

उत्तरसूत्रस्थान्तःकरणस्योति पदमनुषङ्गनौयम । “वाक्यार्थोप-
देशोऽन्तःकरणस्य” इत्यन्तमेकं सूत्रं वा । तेनायमर्थः ;—सिद्ध-
रूपबोद्धत्वात् तास्त्रिरूपबोद्धत्वात्प्रहतोऽन्तःकरणस्य वाक्यार्थो-
पदेशः, तद्व्यतिर्वास्त्वत्वाच्च पुरुषस्य बोद्धत्वाभिमानः ॥ ६८ ॥

एतदेव स्पष्टयति,—

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वात्लोहवदधिष्ठा-
तृत्वम् ॥ ६९ ॥

अन्तःकरणस्य बुद्धौ पुरुषच्छायापत्त्या तच्चैतन्येनोज्ज्वलितस्य
चेतनत्वाभिमानात् आधिष्ठातृत्वम् । लोहवत् इति—यथा
आकर्षको लोहो निष्क्रियोऽपि सन्निधिमात्रेण आकर्षति ॥६९॥

यत्तन्मनः ; तथा च, लिङ्गशरीरस्थितचित्तात्मप्रतिबिम्ब एव तादृशप्रतिबिम्बविशिष्ट-
बुद्ध्यादिर्वा जीवपदव्यवहारविषयः । न त्वास्मति—बिम्बभूतचित्तात्मा इत्यर्थः ।
तथा च, सतशरीरे तादृशबुद्ध्यादंतरवस्थानाभावेन न तत्र जीवाधिष्ठितत्वमिति नोक्त-
प्रसङ्ग इति श्लेषम् ॥६७॥

आत्मनः ज्ञानरूपपरिणामाभावे तस्य ज्ञानाय शास्त्रोपदेशानर्थक्यम् इति शब्दा-
समाधानाय सूत्रमवतारयति, आत्मनि इति ।—तथा च, मध्यपदवाच्यस्य अन्तःकरणस्य
विषयाकारपरिणतिरूपवत्त्वो जायमानायां तत्र चित्तप्रतिबिम्बस्य ज्ञानत्वेन व्यवहारात्
तस्य च वस्तुतोऽन्तःकरणस्यैव जन्मतया तदर्थे शास्त्रोपदेश इति नाशुपपत्तिरुच्यतेऽपि
इति वृत्तकृतानामर्थः ॥६८॥

अन्तःकरणस्य चित्तप्रतिबिम्बवशीन यदुक्तमधिष्ठातृत्वं तद्वैशद्याय सूत्रमवतारयति,
एतदेवेति ।—अत्रेदं ज्ञेयं—यथा अग्निर्भूयोर्गविशेषेण हि लोहमुज्ज्वलितं तद्वत्
प्रतिबिम्बहेतुसंयोगविशेषेण चेतनोज्ज्वलितत्वात् स्वरूपतः अचेतनत्वापि चेतनायमानस्य
क्षेपतनान्तरिभ्यः विलक्षणस्य अन्तःकरणस्य प्रादुर्दे सङ्ख्यादिहारकमधिष्ठातृत्वं

अनुमानलक्षणमाह,—

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥१००॥

अविनाभावदर्शिनो व्याप्यज्ञानात् अनु व्यापकज्ञानमनुमानम् । अनेन अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टश्चेति मङ्गूहीतम् । वादिनामपि लक्षणानि अत्रैवान्तर्हितानीति । तथा च,—

“अनुमेयेन सम्बद्धं प्रमिद्वञ्च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥” १०० ॥

शब्दं लक्षयति,—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः, न तु आप्तेन कृतः, अपौरुषेयत्वात् वेदस्य । अपौरुषेयत्वञ्च पञ्चमाध्याये ‘न पौरुषेयत्वम्’ इति सूत्रे

तद्वशेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तेः नात्मनि चिदात्मके कर्त्यादिरूपपरिणामकल्पना न्याय्येति । एतदेव प्रकारान्तरेण प्रपञ्चयन् इति कदाह—खोदवदिति ॥८८॥

कामप्राप्तमनुमानं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—अनुमानेति । अस्मिन् सूत्रे व्याप्यज्ञानादित्यशमधिकं पुरयित्वा व्याख्यानमाह—व्याप्यज्ञानादिति । तदेतन्नलक्षं सर्वेषामिवानुमानानां सङ्ग्राहकमिति दर्शयन् आह—अनेनेति । अनुमापकहेतोः लिङ्गपदवाच्यत्वं स्वरूपञ्च दर्शयन् ब्रह्मकारिकामवतारयति, तथा चेति ।—अनुमेयेन—साध्येन, सम्बद्धम्—अविनाभूतं, तदन्विते—आप्यान्विते, सपक्षे इति यावत्, तदभावे—तस्य—साध्यस्य, अभावो ह्यत्र इति व्यधिकरणसङ्ग्रीहिषा तदभावपदं साध्याभासवन्तं विपक्षं प्रतिपादयति, तथा च विपक्षे इत्यर्थः, नास्त्येव इत्यत्र यदिति पदमध्याहार्यम् ; तत् लिङ्गं—लिङ्गपदेन व्यवहार्यं, तदेव च अनुमापकमित्युच्यते ॥१००॥

कामप्राप्तम् आगमसूत्रमवतारयति, शब्दमिति ।—आप्तपदम् उपदेशस्य विशेषणम् ; तथा च, अनधिगतावाधितार्थविषयकज्ञानजनकत्वमेवात्र आप्तत्वम् । आप्तेन कृत इत्यर्थकत्वे तु अपौरुषेयस्य वेदस्य सङ्गृहीतं न स्यात्, इति तथाविधं व्याख्यानं परिहृतम् इत्याशयेनाह—न त्वाप्तेनेति । ननु किमिदमपौरुषेयत्वम् ? इत्यत्र आह—अपौरुषेयत्वमिति । ननु प्रत्यक्षसूत्रे अनुमानसूत्रे च प्रमितेरेव लक्षणं कृतम्, अत्र

प्रतिपादयिष्यामः । शब्द इति कारणकथनं, फलन्तु शब्दजन्यं
ज्ञानं शब्दः, कार्य्यं कारणोपचारात् । शाक्यादिवाक्यानां
वेदविरोधेनायुक्तत्वादाभासत्वम् ॥१०१॥

प्रकृतिपुरुषविवेकार्थं शास्त्रारम्भः, न च तयोः सिद्धौ
प्रमाणमस्तीत्यत आह,—

उभयसिद्धिः प्रमाणात्, तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

वक्ष्यमाणात् प्रमाणात् प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम् ; तस्मात्
तद्विवेकार्थमुपदेशो युक्त इति ॥१०२॥

किं तत् प्रमाणम् ? इत्यत्राह,—

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात् यत् कार्य्यं तत् कारणगुणपूर्वकं, कार्य्यञ्च
त्रिगुणात्मकमिति सामान्येन प्रकृतिसिद्धिः । आत्मनोऽप्रत्यक्ष-
त्वेऽपि यत् संहतं, तत् परार्थमित्यसंहतः परः सिद्धः । वक्ष्यति
च 'संहतपरार्थत्वात्' ॥१०३॥

तु कथं तत्परिचयाग्रेण प्रमाणत्वस्योपस्थासः ? इत्यत आह, शब्द इति—तथा च,
प्रमाणे शास्त्रनिश्चितं तज्ज्ञानस्य शास्त्रप्रमितित्वं सुज्ञेयमिति न पृथगुपस्थासो-
ऽपेक्षित इति भावः । आमकक्षणेन शाक्यादिवाक्यानां प्रमाणत्वं निराक्रियते इति
दर्शयन्नाह—शाक्यादौति ॥१०१॥

उपोद्घातसङ्कल्पा भोजानुकूलज्ञानविषयतया अपेक्षितयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धौ
प्रमाणमवतारयितुं सूत्रमुत्थापयति—प्रकृतीति ॥ १०२ ॥

तत्र विशेषेण किं नाम प्रमाणं स्यात् ? इत्यपेक्षायां सूत्रमवतारयति—किमिति ।
प्रकृतिसिद्धौ सामान्यतो दृष्टानुमानस्य प्रकारान्तरेण दर्शयति—यत् कार्य्यमित्यादि ।
आत्मसिद्धये प्रमाणं दर्शयति, यत् संहतमिति ।—अत्रेदं बोध्यम्—आत्माऽनुमाने
संहतत्वेन परार्थत्वानुमानमात्रमेव सामान्यतो दृष्टानुमानं, भेदावता साक्षादात्मनिद्धिः,
अतन्मुखानुमानान्तरेण तु तन्निद्धिर्भवति ; तच्च उपरिष्ठात् व्यक्ती-
भविष्यति ॥१०३॥

प्रकृतेर्नित्यत्वात् प्रवृत्तिशीलत्वाच्च सर्वदा भोग इत्यानिर्भोचः
स्यात् इत्यत आह,—

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

चित्—आत्मा, तद्विवेकावसानो भोगः । यथाऽनादिरपि
प्रागभावो नश्यति तथा नित्यायाः प्रकृतेर्विवेकज्ञानपर्यन्तः
प्रसवः । अथ अभाव एव, न तु भाव इति ; न, अत्राभावत्वं न
प्रयोजकं, प्रध्वनाभावेऽतथादर्शनात् । अथ यथादर्शनं व्यवस्था,
अत्राप्येवम् ॥ १०४ ॥

यदि कर्तृ प्रधानं भोक्ता पुरुषः, अन्यकृतकर्मणोऽन्यो
भोक्तेति स्यात् इत्यत आह,—

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

यथा सूफकारस्य अन्नाटिकर्तृत्वम्, अकर्तुरीश्वरस्य फलोप-

भोगस्य प्रकृत्यधीनत्वे तस्याः नित्यतया भोगस्यापि सदातनत्वापत्तेः अनिर्भोच-
प्रसवः इत्याशङ्कया समाधानसूत्रमवतारयति, प्रकृतेरिति ।—असु सुते २० मानपदम्
अन्तपरम् । विवेकपट्टादाद्याहृत्य आत्मनः विवेकेन अवसानं यद्यपि विशुद्धेण
अविवेकमूलकस्य भोगस्य विवेकनाशयत्वेनैव व्यवस्थापितम् इति तर्कज्ञदाशयः ।
शङ्कते,—अथेति ।—एवमिति—अनादित्वाऽपि प्रागभावस्याभावरूपतया भवतु नाशः,
भोगस्य तु अनादेर्भावरूपतया कथं नाम तद्धमः उपपद्यते ? इति शङ्काशयतात्पर्यम् ।
परिहरति, नेति ।—अथ ध्वंसवत्त्वे अभावत्वं न प्रयोजकम् इत्यने इति भावः ।
कृतः ? इत्याह,—प्रध्वंसाभावे इति । अतथादर्शनादिति—सत्यपि अभावत्वे प्रध्वंसस्य
ध्वंसादर्शनादिति भावः । तथा च, अथ ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः भावत्वम् अभावत्वं
वा नास्मिन् प्रयोजकत्वेनाभ्युपयते, किन्तु प्रमाणावलेनेव भावस्याभावस्य वा ध्वंसो-
ऽङ्गीक्रियते ; प्रकृते तु भोगनिवृत्तिरूपापवर्गबोधकं "न च पुनरावर्त्तते" इत्यादि शास्त्र-
मेव अनादेः प्रमादरूपस्य भोगस्य ध्वंसवत्त्वे प्रमाणाविति तर्कज्ञदाभिप्रायः ॥ १०४ ॥

मन्वेवं प्रधानस्य कर्तृत्वे अचिन्तारिणः पुरुषस्य तु सौकृत्ये कृतिभोगयोः
स्वामनाधिकरण्येन कार्यकारणभावः लोकासिद्धः व्याचक्ष्येत, कृतज्ञागाकृताभ्यागम-
प्रसवश्च इत्याद्याशङ्काम् अपनेतुं सूत्रमवतारयति, यदीति ।—अथा स्वामिनां नियुक्तः

भोक्तृत्वं, तथाऽत्रापि । अथोद्देश्यत्वेन कर्तृत्वमीश्वरस्य । अत्रापि
आत्मोद्देश्यत्वेन प्रकृतेः प्रसव इति ॥ १०५ ॥

व्यवहारसिद्धान्तमुक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह,—

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

न पुरुषः कर्ता न भोक्ता, किन्तु महत्तत्त्वप्रतिबिम्बित-
त्वात् कर्तृत्वाभिमानः । अविवेकाद्वा इति प्रकृतिपुरुषयो-
र्विवेकाग्रहात् । तत्सिद्धेः कर्तुः फलोपभोगाभिमानसिद्धे-
रिति ॥ १०६ ॥

एतद्व्यतिरेकमाह,—

नोभयञ्च तच्चाख्यानं ॥ १०७ ॥

सृष्टकारः अन्नं पचन्नपि न अन्नभोक्ता, स्वाभी तु अपचन्नपि तद्भोक्ता, एवं पुरुषाधिष्ठितया
प्रकृत्या स्वकार्यमहदादिकृतिद्वारेण उत्पादितं भोग्यम अकर्त्ताऽपि पुरुषः भुङ्क्ते
इति नास्ति काऽपि अनुपपत्तिरिति वृत्तिकृतामाशयः । इतो ईश्वरपदं
सृष्टकारं नियुञ्जानस्य तद्वानिनी लोचकम् । समवायेन कृत्याशयस्य भोगासम्भवेऽपि
दृष्टान्ते उद्देश्यत्वेन कृतिमत्त्वं भोगसमानाधिकरणं सत् भोगप्रयोगकं दृष्ट, दाष्टान्तिकं
एतं कथमुपपद्यते ? इत्याशङ्कते—अथेति । सिद्धान्तमाह, अथेति ।—तथा च, प्रकृते-
रपि महदाद्यात्मनाः परिणतायाः या कृतिः साऽपि उद्देश्यत्वेन स्वजन्यभोगाशयत्वेनेच्छा-
विषयतारूपेण सम्बन्धेन आत्मनि वर्त्तते एवेति न दृष्टान्त-दाष्टान्तिकयोः वैषम्यम्
इति वृत्तिकृतामाशयः ॥ १०५ ॥

वस्तुतस्तु भोगोऽपि प्रकृतिनिष्ठ एव, अश्विकेन तु स पुरुषवृत्तिरिति व्यर्थाङ्गते,
अतः पूर्वपक्षस्यैव असम्भव इति साङ्ख्यसिद्धान्तं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति, व्य-
हस्रति ।—तथा च, वास्तवेन पुरुषस्य न कर्तृत्वं, न वा भोक्तृत्वं, महत्तत्त्वे प्रतिबिम्ब-
तया स्थितचेतन एव भोक्ता, तस्य च बिम्बव्यतिरेकेण उत्पाधिनिष्ठतया अवास्तवत्वेन
श्रीपाधिक एव भोगः पुरुषस्य इति साङ्ख्यसिद्धान्ते कृतिभोगयोः वैषम्यकरण्यापत्ति-
प्रसङ्गः न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् ॥ १०६ ॥

इतो कर्तृरित्यस्य कर्तृत्वाभिमानवतः पुरुषस्य इत्यर्थो ध्येयः ; तदेतन्मत्तं व्यति-
रेकोपपत्तेरुद्देश्यतुं सूत्रमवतारयति, एतदिति ।—तथा च, अविवेकात् भोगवत्त्वं

विवेकात् तत्त्वज्ञाने नोभयं—न कर्तृत्वं न भोक्तृत्व-
मिति ॥ १०७ ॥

प्रमाणमुक्त्वा प्रमेयव्यवस्थामाह,—

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादाना-
भ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात्—सम्बन्धात् विषयः, इन्द्रियस्य
ज्ञानात्—सम्बन्धाभावात् अविषयः, असम्बन्धस्य अतिदूरादेर-
योग्यत्वात् । अतिदूरात् वियति पक्षी नोपलभ्यते, अति-
सामोप्यात् लोचनस्याञ्जनं, व्यवधानात् कुड्यास्यं वस्तु, मनो-
ऽनवस्थानात् शोकाटिग्रस्तस्य पाश्वस्थवस्त्वग्रङ्गं, सौक्ष्म्यात्
अणोः, अभिभवात् मादेनध्वनिना शब्दध्वनिरित्यादिः ॥ १०८ ॥

प्रकृतेः कथमनुपलब्धिः ? इत्यत आह,—

सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

दुरुहत्वं सौक्ष्म्यं, न तु अणुत्वं, प्रकृतेर्विभुत्वात् ॥ १०९ ॥

विवेके च अदुर्बलः भोगानुभूतिरूपः, इत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनात् भोगस्य आभिमानिकत्वं
फलबलादायातम् । तथा च सति पुरुषस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्चेत्तत् इयमपि व्यावहारिक-
मेव, न तु तात्त्विकमिति तात्पर्यम् ॥ १०७ ॥

प्रमाणां रूपणानन्तरं प्रमेयव्यवस्थाप्रदर्शनपरं सूक्ष्मवतारयति, प्रमाणमिति ।—
विषयोऽपि—प्रत्यक्षयोग्याऽपि पदार्थः । अतिदूरादेः,—फलोपहितेन्द्रियसन्निकर्ष-
व्याप्तकस्य अतिदूरत्वादेरित्यर्थः । हानोपादानाभ्याम्—इन्द्रियसम्बन्धज्ञान-तद-
योग्यत्वापादानाभ्याम् इत्यर्थः । केचित्तु सूक्ष्मत्वात् व्याचक्षते ; तन्न्यते—अतिदूरत्वादेः
यथायथं दोषात् गणाद्वा हानोपादानाभ्यां—फलोपहितसन्निकर्षाभाव-तत्कज्ञावाभ्यां,
विषयोऽपि अविषयः, तथा अविषयोऽपि विषयो भवतीति सूक्ष्मगोचिताय इति ।
आदिपदेन येषां दोषाणां यद्यथं सूत्रे सूचितं, तान् सङ्क्षेपेण दर्शयन्नाह—कृत्तिसामो-
प्यादिति ॥ १०८ ॥

जगत्कारणस्य प्रधानस्य अनुपलब्धौ तु को हेतुः ? इत्यत आह—प्रकृतेरिति ।

कथं तर्हि प्रकृतिव्यवस्था ? इत्यत आह,—

काव्यदर्शनात् तदुपलब्धः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनात् परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्यदर्शनात् प्रकृतिज्ञानम् ॥ ११० ॥

ब्रह्मकारणं जगदिति केचित्, परमाणुकारणमित्यन्ये, प्रकृतिकारणमिति वृद्धा इति संशयमाह,—

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ? ॥ १११ ॥

तदसिद्धिः प्रधानसिद्धिः ॥ १११ ॥

सिद्धान्तमाह,—

तथाऽप्येकतरदृष्ट्याऽन्यतरसिद्धेर्नापत्नापः ॥ ११२ ॥

यदि वार्ताविप्रतिपत्तमात्रेण पक्षासिद्धत्वं, विपक्षेऽपि विप्रतिपत्तिरस्तीति कथं तस्यैतदसिद्धिः ? यदि व्याप्यज्ञानात् व्यापक-

सौख्यशब्दाद्यमाह, दृढत्वमिति ।—अत्र दृढत्वम्—प्रत्यक्षयोग्यतया प्रयोजकज्ञान-
सौरमुददपावण्यादयश्चत्वम् । न त्वणुत्वम्—अणुत्वमेवेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

नन्वं तदुपलब्धौ किं प्रमाणम् ? इत्यतः सूत्रभवतारयितुमाह, कथं तर्हि इति ।—
इतो घटपदं घटादिद्वयकालकार्यपरम् ॥ ११० ॥

प्रसङ्गेन प्रकृतिकारणत्वमसदमानानां तीर्थकानां मतोपन्यासपूर्वकं तदुपलब्धाय
सूत्राख्यवतारयितुमाह, इच्छति ।—केचित्—विवर्तवादिनः । अन्ये—आरम्भवादिनः ।
वृद्धाः,—परिणामवादिनः । तदसिद्धिरिति सौत्रं पदं व्याचष्टे—तदसिद्धि-
रिति ॥ १११ ॥

तत्र प्रथमं स्वसिद्धान्तं प्रख्यापयितुं सूत्रभवतारयति, सिद्धान्तमिति ।—वादि-
विप्रतिपत्तिमात्रेण—विवर्तवादिनाम् आरम्भवादिनाञ्च संशयकवाक्योपन्यासमात्रे-
णेत्यर्थः । पक्षासिद्धत्वमिति—पक्षस्य—अस्मात्सिद्धान्तस्य जगतः प्रत्युपादानकत्वस्य,
असिद्धत्वं—स्वविषयज्ञानधर्मिकामाणाख्यपद इत्यर्थः । अत्र विपक्षे इति पदात् प्राक्
तदेति पदमप्याह्वार्यम् ; विपक्षे—विरुद्धवादिभिः अस्वीकृतं पक्षं, आरम्भवादे विवर्त-
वादे च इत्यर्थः ; तथा च, विप्रतिपत्तिमद्भावमात्रेण न कथञ्चित् पक्षस्य सिद्धिरसिद्धिर्वा

ज्ञानस्य अविनाभावित्वात् पक्षसिद्धिः, ममाप्येवम् इति न कार्यात् अनुमानापत्तापः ॥ ११२ ॥

कार्यात् कारणमस्तु, तच्च प्रकृतिरिति कथम् ? इत्यत आह,—

त्रिविधविरोधापत्तेः ॥ ११३ ॥

त्रिविधो गुणः, सत्त्वरजस्तमांसि, तद्विरोधः तच्छून्यं जगत् भवेत् । न चैवं दृश्यते इति ॥ ११३ ॥

कार्यस्य किं सत उत्पत्तिः ? असतो वा ? इति शंभयं निरस्यति,—

नासदुत्पादी नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

असदेकस्वभावं नृशृङ्गादि, सदेकस्वभावमाकाशादि, सदसत्स्वभावा घटादय इति कथं नृशृङ्गतुल्यत्वम् ? तत् न, घटा-

सम्भवति ; अपि तु तर्कपरिशोधितव्याप्तिज्ञानमूलकानुमानादेरेव विषयसाधनं परीक्षकाणाम् अभिमतसिद्धिकृतं, तच्च परिणामवादे निष्पत्त्युद्देश इति दर्शयन्नाह—
यदीति ॥ ११२ ॥

प्रकृतिकारणत्वसमर्थनाय सूत्रमवतारयति, कार्यादिति ।—तत्रे त्रिविधपदेन सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः गृह्यन्ते, विरोधपदञ्च अभावपरमं ; तथा च, त्रिगुणात्मकजगत्कारणत्वोक्तिरिति जगतस्त्रैगुण्याभावः प्रसज्येत इति प्रत्यक्षसिद्धस्य जगत्त्रैगुण्यस्य अन्यथाऽनुपपत्त्या तन्मूलकारणस्यापि वैगुण्यं सिध्यतीति सूत्रतात्पर्यम् । विज्ञानभिद्यस्तु स्वमेतदन्यथा व्याचक्ष्यो ; तदुश्रथा—“अथ सर्वे कार्ये त्रिविधं सर्ववातिसिद्धम, अतीतमनागतं वर्तमानमिति ; तत्र यदि कार्यं सदाऽसन्न इष्यते, तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः, अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्मकत्वानुपपत्तेः, सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेरिति ॥ ११३ ॥

इदानीं कार्यस्य उत्पत्तेः प्राक् अपि सत्त्वं व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति, कार्यस्येति ।—सतः,—उत्पत्तेः प्रागापि विद्यमानस्य इत्यर्थः । उत्पत्तिः,—अभिव्यक्तिरित्यर्थः । असदेकस्वभावं—कदाचिदपि सतया प्रतीत्यनर्हम् । सददेकस्वभावं—सर्वदेव सतया प्रतीत्यनर्हम् । सदसत्स्वभावाः,—कदाचित् सत्त्वेन प्रतीतिर्भोग्यत्वे

दौनां प्रागभावसमयेऽमत्त्वं नृशृङ्गादौनां सर्वदाऽमत्त्वमिति
द्वयोः को विशेषः ? घटादौनां जन्मदर्शनं विशेष इति चेत्,
एतदेव चिन्त्यते. एतदेवोत्तरमित्यहो !! नैपुण्यम् ॥ ११४ ॥

सत्कार्यं न्यायमाह,—

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

कारणसम्बन्धात् कार्यस्य । सम्बन्धश्च विद्यमानयोरेव,
अन्यथा सर्वदा सर्वत्र कार्योत्पत्तिः स्यात् ॥ ११५ ॥

एतदेवाह,—

सति अमत्त्वेन प्रतीतिविषयाः तादृशाः पदार्थाः घटादय इत्यारम्भवादिनां मतं,
तन्मतेनेहं श्रद्धा क्रिया । तदेतद्वारम्भवादिमतं दूषयति, तन्निति ।—प्रागभावसमये—
उत्पत्तेः प्राक् । तथा च, असतः क्वलीकात्मनः कदाचिदपि मत्त्वं नैव सम्भवति, “यत्
सत् तत् सदेव, यदसत् तदसदेव” इति न्यायात् घटादौनां जन्मदर्शनेन तत्पूर्वम्
असत्त्वम् अनन्तरञ्च सत्त्वम् इति अस्ति सर्वदेव असद्रूपात् नृशृङ्गादेस्तद्वैलक्षण्यम्
इति आरम्भवादी शङ्कते—घटादौनामिति । सिद्धान्ती परिहरति, एतदेवेति ।—
एतत्—घटादौनां जन्मदर्शनं, चिन्त्यते—सन्दिह्यते ; तथा च, भावानां जन्मदर्शनं
किं कारणन्यापारात् प्रागपि विद्यमानानां तेषाम् अभिव्यक्तिप्रतिबन्धकसमपसारण-
प्रयोज्यम् ? उत असतां तेषां प्रागभावध्वंसप्रयोज्यम् ? इति सन्देहाकारः ; तथा च,
जन्मदर्शनस्य प्रागभावप्रयोज्यत्वं सन्दिग्धमिति तद्वशात् प्रागभावात्मानम आरम्भ-
वादिनामभिमतं सन्दिग्धमभिचारतया न सिध्यति । एतदेवाह उक्तिकारः, एतदेव
चिन्त्यते, एतदेव उत्तरम् इत्यादिशब्देन ॥ ११४ ॥

सत्कार्योसिद्धौ युक्तिपददर्शनपराधि सूत्राणि अवतारयति, सत्कार्ये इति ।—
सूत्रे उपादानपदं समवायिकारणपरम् ; तथा च, कारणविशेषात् कार्यविशेषम्
अहोर्बुद्धिः आरम्भवादिभिः तयोः कारणविशेष-कार्यविशेषयोः व्यवस्थितसत्कार्य-
कारणभावनिर्वाहाय अत्र सम्बन्धविशेषः अवश्यमहोकार्यः ; स च उत्पत्तेः
प्राक् कार्यस्यासत्त्वे न सम्भवति, सतीरेव सम्बन्धदर्शनात्, सदसतीः सम्बन्धात्प-
पत्तेः । तमिममर्थं सूत्रमिहाह उक्तिकारः,—सम्बन्धेति । अन्यथा—सम्बन्धं
विनेव कार्यकारणभावसिद्धौकारे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

एतत्प्रपञ्चनपरं सूत्रमवतारयन्नाह, एतदेवेति ।—तथा च, शोऽयं सर्वत्र

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

व्यक्तम् ॥ ११६ ॥

ननु उपादानकारणत्वाविशेषेऽपि यस्य यत् शक्यं, तदेव तत् करोति ; न हि तन्तुर्घटस्य कारणं भवति ; कुतः सर्व-सम्भवः ? इत्यत आह,—

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

शक्तस्य शक्तिः शक्यविषया वा ? न वा ? शक्यविषया चेत्, शक्यस्य सत्त्वं वाच्यम् । नेति पक्षे तन्तुतो घटोत्पत्ति-स्तदवस्था ॥ ११७ ॥

अपरं न्यायमाह,—

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

कार्यकारणयोरेकत्वात् घटाकारणपरिणतोऽपि सृष्टृ पतां न जहाति । न च सदसतोरेकत्वम् । यदि द्वयोरेकत्वं, सृष्टिण्डे-

सर्वदा सर्वासम्भवः लोके दृष्टः स सतीः कार्यकारणयोः, सम्बन्धस्वीकारे एव सम्भवति, अथवा उत्पत्तेः प्राक् अमता कार्येण कारणत्वेनाभिमतानां सर्वेषामेव बस्तूनाम् असम्बद्धत्वाविशेषात् विनिगमनाविरहेण सदा सर्वत्र सर्वं कार्यमुत्पद्येति इति सूत्रार्थः ॥ ११६ ॥

ननु कारणे कार्यानुकूलशक्तिरेव उत्पत्तौ नियामिका भविष्यति इति न सर्वत्र सर्वदा सर्वकार्योत्पादप्रसङ्गः इत्याशङ्क्य समाधानसूत्रमवतारयन्नाह, नन्विति ।— शक्तस्य—शक्तिमत्तया अङ्गीकृतस्य कारणस्य इत्यर्थः । शक्यविषया—शक्येन कार्येण सम्बन्धा इत्यर्थः ; तथा च, कारणगतशक्तेः कार्येण सम्बन्धस्वीकारे उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य सत्त्वं फलबन्धादेवाद्यतम् । असम्बन्धपक्षे तु सर्वत्र सर्वदा सर्वकार्योत्पाद-प्रसङ्गतादवस्थम् इति इतिवन्व्यतात्पर्यम् ॥ ११७ ॥

युक्तान्तरमवतारयन्नाह—अपरमिति । सूत्रे कारणभावपदं कारणतादात्म्य-परम् इति दर्शयन्नाह—कार्यकारणयोरिति । आरम्भवादी शक्यते, यदीति ।— इथोः,—सूर्यग्लादिदृक्कारण घटादिदृक्कार्ययोरित्यर्थः । एकत्वपक्षे दीर्घं दर्शयन्नाह, सूर्यग्लेनेति ।—तथा च, घटो धाद उपादानकारणादभिन्नः स्यात्, तदा घटोत्पत्तेः

नापि जलाहरणं कर्त्तव्यम् । भवेदेवं, यदि अत्यन्ताभेदः स्यात्,
भेदाभेदपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति । तथा च,—

“असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वमङ्गिभिः ।

असम्बन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छन्ती न व्यवस्थितिः ॥”

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः ॥११८॥”

इति (गौता २ अ० १६ श्लोकः) ।

शङ्कते,—

भावे भावयोगश्चेन्न वाच्यम् ॥ ११९ ॥

यदि भावे कारणे भावस्य कार्यस्य विद्यमानस्य योग
उत्पत्तिः, तदा ‘भविष्यति घटः, उत्पद्यते, नष्टः’ इति व्यपदेशो
न स्यात् ॥ ११९ ॥

प्रागपि घटोपादानमृतं घटकार्यं जलाहरणादिकं कुर्यात् । न चेवं दृश्यते,
तस्मादस्यैव भेदः घटादेः कार्यात् तदुपादानस्य घटादेः इति । आरम्भवादिनां पूर्व-
पक्षस्य परिहारं दर्शयन्नाह, भवेदेवमिति ।—इदमत्र तात्पर्यम्,—यदि कार्यस्य
कारणात् अत्यन्ताभेदः अङ्गीकृतः स्यात्, तदाऽयं दोषः प्रसज्येत ; वस्तुतः परिणाम-
वादिभिः कारणे कार्यस्य अत्यन्ताभेदः नाङ्गीक्रियते, भेदाभेदवादास्तु तेषामभिमतः ;
कारणताऽवच्छेदकसामानाधिकरण्यात् कार्यस्य भेदः कार्यतःऽवच्छेदावच्छेदेन च
कारणस्याभेदः एव कार्यकारणयोः भेदाभेदशब्देन व्यवह्रियते इति सूक्ष्मोचणीयम् ।
सत्कार्यवादापक्षे ब्रह्मसम्पत्तिं प्रदर्शयन् कारिकाद्वयमवतारयति, तस्मा चेति ।—
असत्त्वात्, कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागिति शेषः । सत्त्वमङ्गिभिः,—सत्त्वेनेव कार्यकारण-
भावकपक्षसम्बन्धवर्हिः । ननु असम्बन्धमेव कार्ये कारणेन उत्पाद्यताम् इत्यत्र आह,
असम्बन्धस्येति ।—न व्यवस्थितिः,—निवृत्तकारणात् नियतकार्योत्पत्तिरुपा व्यवस्था न
स्मादित्यर्थः । असतः,—कारणव्यापारात् प्राक् अविद्यमानस्य कार्यस्य, भावः,
—उत्पत्तिः, सतः,—कार्यस्य कारणस्य वा, अभावः,—ध्वंस इत्यर्थः । उभयोः,
—सदसतोः, अन्तः,—सत् सदं, असत् असदं इत्येवं-रूपो निश्चयः ॥ ११८ ॥

कार्यस्य सदातनत्वे शङ्कानुवमवतारयति—शङ्कते इति । सूत्रे न वाच्यम्
शङ्कते अर्थसाह—तदा इति ॥ ११९ ॥

सिद्धान्तमाह,—

न, अभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-
हारौ ॥ १२० ॥

यथा शुक्लपटस्य मलिनस्य क्षालनादिना शुक्लत्वमभिव्यज्यते, तथा कुलालव्यापारात् घटोऽभिव्यज्यते, मुहुराभिघातात् तिरोभूयते । दृष्टञ्च अभिव्याक्तः पौडनेन तिलेषु तैलस्य, दोहनेन गवि पयसः, अवघातेन धान्ये तण्डुलानामित्यादि ; तस्मादभिव्यक्तिनिबन्धनौ शब्दप्रयोगार्थक्रियामेदाविति ॥ १२० ॥

अभिव्यक्तिनिबन्धनोत्पत्तिः, किं-निबन्धनो विनाशः ? इत्यत आह,—

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

मुहुराभिघातात् घटस्य कारणे लयः, तन्निबन्धनो नाश इति शब्दार्थक्रियाभेदौ । यदि लयः, तर्हि पुनरुद्भवा दृश्येत, न च दृश्यते इति चेत् ? सूक्ष्मैर्न दृश्यते, विवेककैर्दृश्यते एव । तथा हि, तन्तौ नष्टे मृद्रूपेण परिणामः, मृदश्च कार्पासवृक्षरूपेण

तामिसामाशङ्गा निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, सिद्धान्तमिति ।—व्यवहाराव्यवहारौ—विद्यमानत्वव्यवहार-तदभावो इत्यर्थः । अभिव्यक्तिनिबन्धनाविति—अभिव्यक्तिप्रयोग्यो इत्यर्थः ; तथा च, एतन्मते अभिव्यक्तकसामग्री एव कार्यस्य उत्पादकसामग्रीत्वेन व्यपदिश्यते । वस्तुतस्तु अभिव्यक्तकसामग्री एव उत्पाद्यादिव्यवहारसम्भवे उत्पात्तं प्रति सामग्रान्तरकल्पनं गौरवग्रहणं असम्भवदुर्लभमिति सुवाच्यः । तमिमम् आशयं प्रकटोक्तुं नृपिणत् सुखं व्याख्यातुम् उपक्रमते—यथेति ॥ १२० ॥

उत्पत्तेरिव ध्वंसस्यापि नास्ति कार्येषु कार्यत् तात्त्विकः सम्बन्धः, उत्पात्तनाश-व्यवहारौ तु अभिव्यक्ति-तिरोभावमूलकौ इति प्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति, अभिव्यक्तौति ।—अथ उत्पात्तप्रदम् उत्पात्तव्यवहारपरं ज्ञेयम् । नाशश्च कारणलय-

परिणामः, तस्य पुष्पफलतन्तुरूपेण परिणामः । एवं सर्वे
भावाः ॥ १२१ ॥

किमभिव्यक्तिः सती ? असती वा ? सती चेत् ? नित्यं
कार्योपलब्धिः स्यात् । असती चेत् ? सत्कार्यहानिः स्यात् ।
तस्या अपि अभिव्यक्तिरन्या, तस्या अप्यन्या इत्यनवस्था इत्यत
आह,—

पारम्पर्यतोऽन्वेषणात् वीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

भवतु अभिव्यक्तिसहस्रं, तथाऽपि न दोषः, अनादित्वात्,
वीजाङ्कुरवदिति ॥ १२२ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

उत्पत्तिवद्वाऽदोषः ॥ १२३ ॥

किमुत्पत्तिरुत्पद्यते ? न वा ? उत्पद्यते चेत् ? अस्या अप्युत्-
पत्तिरिति अनवस्था । नोत्पद्यते चेत्, किमसत्त्वात् ? नित्यत्वाद्वा ?
यदि असत्त्वात् ? कदाचिदप्युत्पत्तिर्नास्तौति सर्वदाऽनुपलम्भः
स्यात् । अथ नित्यत्वात् ? सर्वदा कार्योत्पत्तिः स्यात् । अथोत्पत्तेः
स्वयमेवोत्पत्तिरूपत्वात् किमुत्पत्त्यन्तरकल्पनया ? इति, तर्हि
अभिव्यक्तेरपि अभिव्यक्तिरूपत्वात् किमभिव्यक्त्यन्तरकल्पनया ?
इति तुल्यम् । तत्र यस्तव सिद्धान्तः सोऽस्माकमपि ॥ १२३ ॥

मात्रेण स्वस्य घटस्य पुनरुद्भवः कृती न स्यात् ? इतोनामाशङ्कं निराकर्तुम्
आह, यदिति ।—मूर्धेरिति—अविवेकिभिरित्यर्थः ॥ १२१ ॥

अभिव्यक्तेः सत्त्वमसत्त्वं वा ? इति विकल्प्या आद्ये कारणव्यापारवैफल्यं, द्वितीये
असत्कार्योत्पादप्रसङ्गः इतोनामाशङ्कं निराकर्तुं स्वयमेवतारयन्नाह, किमभिव्यक्ति-
रिति ।—पारम्पर्यतः,—परम्परादपिच, अन्वेषणा—अभिव्यक्तेरनुधावनं, कर्णव्यमिति
शेषः । न चैवमनवस्था स्यात् इत्यत आह—वीजाङ्कुरवदिति । तदेतत् प्रपञ्चयन्नाह
वृत्तिकारः, तथाऽपीति ॥ १२२ ॥

अभिव्यक्तेः अभिव्यक्त्यन्तरस्वीकारास्वीकारात्तः प्रसङ्गः उपपत्तिपक्षेऽपि समानम्

प्रकृतिकार्याणामन्योऽन्यं साधर्म्यमाह,—

हेतुमदनित्यं सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥१२४॥

हेतुमत्—कारणवत् । अनित्यं—विनाशि । सक्रियम्—
उपान्तं देहं त्यजत्, पृथिवी शरीरादयश्च स्यन्दन्ते । अनेकं—
पुरुषभेदात् । आश्रितं—स्वकारणे । लिङ्गं—स्वकारणे लयं
गच्छतीति ॥ १२४ ॥

यदि पञ्चविंशतितत्त्वं, किं ज्ञानसुखादीनां सामान्य-
कर्मणामभाव एव ? तथा च दृष्टपरित्याग इत्यत आह,—

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्-
सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

आञ्जस्यात् स्वरूपतः चतुर्विंशतितत्त्वात् अभेदस्तत्त्वज्ञान-
योगात् गुणसामान्यादीनाम् । तत्सिद्धिः,—तेषु एवान्तर्भावात्
सिद्धिः । वा-शब्दः पक्षान्तरं सूचयति । प्रधानव्यपदेशाद्वा—
गुणादीनां पारम्पर्येण प्रधानकार्यत्वेन कार्यकारणयोरभेदात्
प्रधानव्यपदेशादेव गुणादिसिद्धिः, न तु अभवात् अननु-
कीर्त्तनम् ॥ १२५ ॥

इति दर्शयन् सूत्रमवतारयति—युक्त्यन्तरमिति । उत्पत्तेरनुत्पत्तिपक्षे दोषं दर्शयन्नाह
—नोत्पद्यते इति । वास्तव समाधानं प्रदर्शयन्नाह—अस्तीत्येति ॥ १२२ ॥

आर्याणां साधर्म्यं सूत्रमवतारयति—प्रकृतीति । विनाशोति—तिरोभावधर्मक-
नित्यधः । अनेकमिति—यात्किञ्चिद्वावहयवृत्तितत्त्वविभाजकोपाधिसत्त्वे सति कार्य-
त्वम् एव अनेकत्वमभिप्रेतम् । लिङ्गमिति—तिरोभावदशायां कारणरूपतापन्न-
नित्यधः ॥ १२४ ॥

असंभन्निर्णयभेदोपचारेण गुणक्रियादीनां अर्थाणां पञ्चविंशतितत्त्वेष्वेव
यथायथम् अन्तर्भावं दर्शयन्नाह, यदीति—तेष्वेव—चतुर्विंशतितत्त्वेष्वेव । प्रधान-
व्यपदेशात्—प्रधानकार्यत्वेन तदभिन्नतया शास्त्रे निर्देशादित्यर्थः ॥ १२५ ॥

प्रकृतिकार्ययोः साधर्म्यमाह,—

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

त्रिगुणमचेतनम् । आदिशब्दात् परार्थत्वम् । द्वयोरिति
कार्यकारणयोः ॥ १२६ ॥

प्रकृतिभागस्य त्रिगुणस्यान्योऽन्यवैधर्म्यमाह,—

प्रौढ्यप्रौढिर्विषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैध-
र्म्यम् ॥ १२७ ॥

प्रौढिः,—सुखम् । आदिशब्दात् लघु प्रकाशकं सत्त्वम् ।
अप्रौढिः,—दुःखम् । आदिशब्दात् उपप्लम्बकं चलं रजः ।
विषादः,—मोहः । आदिशब्दात् गुरु वरणकं तमः ॥ १२७ ॥

तेषां वैधर्म्यकथनावसरे साधर्म्यमाह,—

लव्वादिधर्मैरन्योऽन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं गुणा-
नाम् ॥ १२८ ॥

लघुचलगुरुत्वैः ; अनेन वैधर्म्यमुक्तम् । आदिशब्दात्
साधर्म्यं सूचितम् ; तच्च पुरुषार्थत्वम् अन्योऽन्याभिभवजनन-
मिथुनवर्तित्वम् ॥ १२८ ॥

हेतुमदित्यादिना महदादीनां कार्यत्वमुक्तम् । तत्र प्रमाण-
माह,—

काव्यमात्रसाधर्म्यमुक्त्वा इदानीं मूलकारण-तत्त्वाव्ययोः साधर्म्ये दर्शयन् सूत्रमव-
तारयति—प्रकृतिकार्ययोरिति । सूत्रस्य आदिपदस्य अथमाह, आदिशब्दादिति ।—
परार्थत्वं—परकीयभोगजनकत्वम् ॥ १२६ ॥

प्रधानस्य अवयवतया प्रसिद्धानां गुणानां सत्त्वरजस्तमसां मिथो वैधर्म्ये
दर्शयन् सूत्रमवतारयति—प्रकृतीति ॥ १२७ ॥

वैधर्म्यवत् साधर्म्यमपि दर्शयन्माह—तेषामिति । साधर्म्यस्वरूपमाह—
तच्चेति ॥ १२८ ॥

महदादीनां कार्यत्वे प्रमाणं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति, हेतुमदिति ।—

उभयान्यत्वात् कार्य्यत्वं महदादेर्घटादिवत्

॥ १२६ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्ययोरन्यत्वात् । शेषं व्यक्तम् ॥ १२६ ॥

हेत्वन्तरमाह,—

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिमितत्वात् ॥ १३० ॥

अपरां युक्तिमाह,—

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

प्रधानेन सह सम्यगन्वयात् प्रधानगुणानां सर्वपदार्थेषु
दर्शनात् ॥ १०१ ॥

एतदेवाह,—

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

कारणशक्त्या कार्य्यं प्रवर्तते इति महदादयः स्त्रीणाः सन्तः
प्रकृत्यनुपूरणेन कार्य्यं जनयन्ति ; अन्यथा प्रवृत्तिशैलत्वात्
सर्वदा कार्य्यं जनयेयुः ॥ १३२ ॥

उभयान्यत्वादिति सौवं पदं, तदर्थं प्रकृतिपुरुषरूपनिश्चयिद्वयत्वं, तथा च, अनित्यत्वेनैव
महदादेः कार्य्यत्वम् अनुमेयमातं भावः ॥ १२६ ॥

कार्य्यत्वे साधकान्तराण्यं दर्शयन् मूलाख्यवतारयितुमाह, हेत्वन्तरमिति ।—
परिमितत्वादिति—अर्वाच्छुद्धपरिमाणवत्त्वात् अपक्षषाश्रयपरिमाणवत्त्वात् वा
इत्यर्थः ॥ १३० ॥

समन्वयादिति सूत्रस्यार्थमाह, प्रधानेनेति ।—सर्वपदार्थेषु—सर्वकार्य्येषु
इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

समन्वयमेव विशदयितुं सूत्रमवतारयति, एतदेवेति ।—तथा च, कार्य्ये जन-
यन्ती महदादयः यावत् प्रकृत्या अनुपूरिता न भवेयुः, तावत् कार्य्यान्तरजनने न
समर्था भवन्ति । अन्यथेति—एतादृशप्रकृत्यनुपूरणास्वीकारे इत्यर्थः, महदादयः
सर्वदा कार्य्यं जनयेयुरेव इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

व्यतिरेकमाह,—

तद्वानि प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

कार्यम् अकार्यञ्च कोटिद्वयम् । कार्यताहाने प्रकृतौ
पुरुषे वा महदादीनां प्रवेश इति ॥ १३३ ॥

उभयकोटिविनिर्मुक्ता एव महदादयो भविष्यन्ति, इत्यत
आह,—

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

तयोः,—कार्याकार्ययोः, अन्यत्वे महदादीनां तुच्छरूप-
त्वम्—अभावरूपत्वम् ॥ १३४ ॥

किमर्थं महदादयः कार्यत्वेन प्रकृतेः लिङ्गम् ? अविना-
भावात् एव लिङ्गं भविष्यन्ति, इत्यत आह,—

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

भवति एव, यत्र कारणरूपं कार्यं न दृश्यते, यथा चन्द्रो-
दयात् समुद्रवृद्धानुमानम् । अत्र तु प्रधानरूपस्य महदादौ
दर्शनात् कार्यात् कारणानुमानम् एव । तत्साहित्यात्—प्रकृति-
रूपस्य महदादौ दर्शनात् ॥ १३५ ॥

तदेतत् महदादीनां विलम्बकौशल्यकारित्वम् एव प्रकृतिपुरुषयोर्लक्षण्यं,
तदेतत् दर्शयन् सूत्रमवतारयति, व्यतिरेकमिति ।—कोटिद्वयं—भागद्वयम् ॥ १३३ ॥

महदादेरस्तु कार्यकारणानात्मकत्वमेव इत्याशङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति,
उभयेति ।—तथा च, परिणामिभावपदाश्लेष्य कार्ये कारणे वा प्रवेश एव, मत्त्व्या
गतिरस्ति इति भावः ॥ १३४ ॥

महदादीनां विनाऽपि प्रकृतिः कार्यत्वं प्रकृत्याविनाभावादेव तेषां प्रकृत्यनुमाप-
कत्वं कुतो नाङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्कायां समाधानसूत्रमवतारयन्नाह, किमर्थमिति ।—
तथा च, योऽयमविनाभावः भवाद्भिः प्रदर्शितः, सः निमित्तमेतन्निमित्तकभावेऽपि अन्याहृत
एव, परन्तु तत्र निमित्तमेतन्निमित्तकभावे नैमित्तिकेषु कार्येषु निमित्तकारणानां गुणाः
न दृश्यन्ते । अतः तु त्रिगुणत्वः दीनां प्रधानधर्माणां कार्येषु महदादिषु बाधत्

एवञ्च महत्तत्त्वम् एव जगत्कारणम् अस्तु, किं प्रधानेन ? इत्यत आह,—

अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥

त्रिगुणात् लिङ्गात् लयं गच्छति इति महत्तत्त्वात् प्रधानम् अनुमातव्यम् । महत्तत्त्वञ्च अध्ववसायरूपं व्यक्तं विनाशि प्रत्यक्षमिदम् । तेन लिङ्गानुमानम् ॥ १३६ ॥

तथाऽपि अन्यत् एव कारणं भविष्यति, किं प्रकृत्या ? इत्यत आह,—

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

तत्कारणं कार्यम् ? अकार्यं वा ? कार्यत्वे तत्कारणस्य अपि तथात्वे मति अनवस्था । मूलकार्यत्वे तदेव सा इति । तत्कार्यतः इति—प्रकृतिकार्यतः प्रकृतिसिद्धेः न अपलापः ॥ १३७ ॥

भवतु प्रकृतिमिद्धिः, पुरुषसिद्धिस्तु न स्यात् एव, न हि तस्य कार्यम् अस्ति ? इत्यत आह,—

सत्त्वमुपलभ्यतया निमित्तनैमित्तिकभावविलक्षणः कश्चन कार्यकारणभावः उपादानोपादेयभावद्वयः अकार्येणापि अकार्यः इति उक्तिरुक्तानामाशयः इति श्रेयम् ॥ १३५ ॥

महत्तत्त्वस्य अव्यक्तमूलकत्वं साधयितुं सूत्रमवतारयति—एवमिति । लिङ्गशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह, लयं गच्छतीति—तथा च, महत्तत्त्वस्य कार्यत्वेन तस्यापि मूलं किञ्चित् अस्ति, यदेव च तन्मूलं, तदेवास्याकं प्रधानमिति भावः । लिङ्गानुमानमिति—लिङ्ग—प्रधानं, तस्य लिङ्ग—कार्यरूपं ज्ञापकम् अस्य चास्त इति व्युत्पत्त्या एवसेयम् ॥ १३६ ॥

प्रधानसिद्धौ युक्त्यन्तरदर्शनाय सूत्रमवतारयति, तथाऽपीति—सूत्रे अपलाप इत्यस्य प्रकृतेः इत्यध्याहार्यपटेनान्वयः । मूलकार्यत्वे इति—कार्यत्वाभाववत्त्वे सति कारणत्वमिति तदर्थः । सा—प्रकृतिः ॥ १३७ ॥

प्रकृतिं प्रसाध्य पुरुषं साधयितुं सूत्रमवतारयति, भवत्विति ।—आसिद्धदार्शनिक-

सामान्येन विवादाभावात्, धर्मवत्, न
तत्साधनम् ॥ १३८ ॥

सामान्येन तावत् आत्मनि विवादः नास्ति, विशेषे हि
विवादः “अनकः एकः व्यापकः अव्यापकः” इत्यादिः । यथा
सर्वस्मिन् दर्शने धर्मः इति अविवादः, धर्मविशेषे हि विप्रति-
पत्तिः । न तत्साधनं—न तत्र कार्यकारणभावः साधनम् ।
अन्यत् साधनं वक्ष्यामि इति अभिसन्धिः ॥ १३८ ॥

देहेन्द्रियादय एव आत्मानः, किम् अन्यकल्पनया ? इत्यत
आह,—

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

व्यक्तम् ॥ १३९ ॥

अत्र न्यायमाह,—

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यत् संहतं, तत् असंहतपरार्थम् । संहतपरार्थत्वे अनवस्था
स्यात् । संहतत्वञ्च गुणानाम् अन्योऽन्यमिथुनभावेन कार्य-
करणम् । अथवा द्रवकठिनता संहतत्वम् ; तच्च पक्रत्यादौ

भावसिद्धतया आत्मनः तत्सङ्घाते नास्त्यथाकं विप्रतिपत्तिः इति सामान्यतः तत्साधक-
प्रमाणोपन्यासः निरर्थकः । अथमत्राभिप्रीयः,—भोक्तारि अहं-पदार्थं नास्ति कस्यापि
विवादः, तस्य तु देहादिव्यतिरिक्तत्वे निवृत्त्ये च नास्ति विप्रतिपत्तिः, तद्विषयणाय चास्ति
विचारोपेक्षा, तदर्थं तु भाविसूत्रावतारणम् ॥ १३८ ॥

तत्र आत्मनः देहेन्द्रियाद्यात्मकत्वं मन्वमानानां चार्वाकाणां मतं निरसितुं
सूत्रमवतारयति—देहेन्द्रियादय इति ॥ १३९ ॥

ननु प्रतिज्ञामात्रेण आत्मनः शरीरादिव्यतिरिक्तत्वं न सिध्यति इत्यत आह,
अवेति।—अत्र आरम्भकसंयोगवत्त्वमेव संहतत्वं याञ्चनम् । स चायं संयोगः
साङ्ख्यगणे अथवावयवविनीरभेदाभ्युपगमेन प्रकृति-तत्कार्यसाधारणो ज्ञेयः । तद्वेद्यम्
अनुमानरोतिः,—विवादाख्यदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थे—स्वेतरस्य भोगोपवर्ग-
फलकमिति यावत्, आरम्भकसंयोगवत्त्वात् अस्याऽऽसनादिवत् । एतदेव

तिरोभूतम् अस्ति, अन्यथा तत्कार्येषु संहतताया अदर्शन-
प्रसङ्गात् ॥ १४० ॥

एतदेव स्पष्टयति,—

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

पुरुषे त्रिगुणादिविपर्ययात् नददर्शनात् । आदिशब्दात्
अन्येषां प्रकृतिधर्माणाम् अपि अदर्शनात् इति ॥ १४१ ॥

न्यायान्तरमाह,—

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

चेतनो हि अधिष्ठाता भवति, प्रकृतिश्च जडा इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

भोग्या प्रकृतिः, भोक्ता पुरुषः । यद्यपि कूटस्थत्वात्
आत्मनः भोक्तृत्वं नास्ति, तथाऽपि बुद्धिच्छायापत्त्या इति
उक्तम् ॥ १४३ ॥

संहतत्वं गुणानामन्योऽन्यमिष्टुनभावेन कार्यकरणम् इति वृत्तिकारोऽप्याह ।
प्रकारान्तरेण संहतत्वं निरूपयति, अथवेति ।—द्रवकाठिनतेति—द्रवत्वं
काठिनत्वस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेः प्रकृतेः शालघोरमुद्गानासकतया तत्र द्रवकाठिनतामहावं
नास्ति प्रमाणम् इत्यत आह—तच्चेति । विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति ॥ १४० ॥

तदंतन्मत्तं स्पष्टयितुं सूत्रमवतारयति, एतदेवेति ।—नृत्वे त्रिगुणपदं वैगुण्यपरं
त्रेयम् । तथा च, पुरुषे वैगुण्यादिरूपप्रकृतिधर्माभावदर्शनात् तस्य असंहतत्वम्
अनुमेयमित्यर्थः ॥ १४१ ॥

युक्त्यन्तरप्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति, न्यायान्तरमिति ।—अधिष्ठातेति—संयोग-
विशेषेण परिणामहेतुत्वमेवात्र अधिष्ठातृत्वं याच्यम् ॥ १४२ ॥

असंहतपुरुषाङ्गीकारे युक्त्यन्तरं प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति—युक्त्यन्तरमिति ।
नन्वात्मनः भोक्तृत्वे श्रुत्यवगतं कूटस्थत्वं व्याह्रन्ते ? इत्याशङ्कते, यद्यपीति ।—सुखपतः

मीक्षार्थं प्रवृत्तिः, सा किमात्मनः ? प्रकृतः वा ? इत्यत आह,—
 कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः ॥ १४४ ॥

त्रिगुणस्वभावत्वात् प्रकृतेः न स्वभावप्रचयः, अनित्यत्व-
 प्रसङ्गाच्च । यस्य श्रीपाधिकाः गुणाः, तस्य कैवल्यं सम्भवति,
 स च आत्मा इति ॥ १४४ ॥

स किंरूपः ? इत्यत आह,—

जडप्रकाशयोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

जडो न प्रकाशते इति सिद्धम् । यदि आत्मा अपि जडः
 स्यात्, तस्य अपि अन्येन प्रकाशेन भवितव्यम् । लाघवाच्च
 आत्मा एव प्रकाशरूपोऽस्तु ? श्रुतिस्य—“येनेदं सर्वं विजानाति
 तं केन विजानीयात् विज्ञातारम् ? अरे ! केन विजानीयात् ?”
 इति । बृह० उप० २ अध्या० ४ ब्रा० १४ मन्त्रः । जडोऽपि
 आत्मा अस्तु चिद्धर्मा ? तेन जगत् प्रकाशयति ॥ १४५ ॥

तत्र भोगाभावेऽपि प्रतिबिम्बरूपेण भोगः सम्भवति इति प्रागेव प्रदर्शितमिति ।
 उत्तरयति—तथाऽपीति ॥१४३॥

मीक्षस्वरूपं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति, मीक्षार्थमिति ।—सा—प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
 तथा च, प्रकृतिप्रवृत्तिं प्रति पुरुषभोगापवर्गीशोरेण प्रयोजकत्वम् । सा च प्रवृत्तिः
 प्रकृतेः स्वभाव एव, न चास्मात् स्वभावात् कदाचिदपि प्रकृतिप्रच्युतिः सम्भवति,
 स्वभावनाशि वस्तुविनाशप्रोच्यते । तदेवाह—अनित्यत्वप्रसङ्गादिना । गुणा इति ।—
 अत्र गुणपदं भोगपरं ज्ञेयम् । तथा च, पुरुषस्य कैवल्ये स्वतःसिद्धेऽपि अश्विक-
 प्रयुक्तोपाधिकभोगकबलिततया न सर्वदा प्रकाशः, भोगान्नरतो तु तद्विभक्त्यन्वतया
 तदुपलक्षितकैवल्यत्वापि योगक्षेमसाधारणं जन्यत्वम् इति मीक्षककार्यत्वोक्तः,
 तदर्थं प्रथमस्य उपपद्यते एवेति ध्येयम् ॥१४४॥

पुरुषस्य तात्त्विकं स्वरूपं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—स किंरूपः ? इति ।
 आत्मनः स्वतः-प्रकाशरूपत्वे युक्तिसवतारयन्नाह, यथात्मेति ।—लाघवादिनि—
 प्रकाशस्य कार्यत्वे नागाकारध्वसादिकल्पनागौरवमपेक्ष्य नित्येकप्रकाशस्वीकारे
 लाघवसङ्गावादित्यर्थः ॥ १४५ ॥

न तु स चिद्रूप इत्यत आह,—

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

यदि आत्मनः धर्मयोगः स्यात्, परिणामित्वं स्यात्, ततश्च अनिर्मोक्ष इति ॥ १४६ ॥

अत्र श्रुतिविरोधमाह,—

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापः, तत्प्रत्यक्षबाधात्
॥ १४७ ॥

“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृह० उप० ४ अध्या० ३ ब्रा० १५ मन्त्रः । इत्यादिश्रुतिः । गुणयोगे सा बाधिता स्यात् ॥ १४७ ॥
दूषणान्तरमाह,—

सुषुप्ताद्यस्माच्चित्तत्वम् ॥ १४८ ॥

यदि आत्मा जडः स्यात्, सुषुप्त्यादौ अस्माच्चित्तत्वम् अज्ञातत्वं स्यात् । न च एवं, “सुखम् अहम् अस्वाप्सम्” इति प्रतिभासनात् । आदिशब्दात् स्वप्नग्रहणम् ।

एक एव आत्मा इति वेदान्तनः । तथा च,—

“नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः” ॥ १४८ ॥

आत्मनः चैतन्यधर्मकत्वं कदाचित्काम इतिवादिनां मतं दूषयितुं सूत्र-
मवतारयति, न त्विति ।—आत्मनो जन्मधर्मरत्वे निर्गुणत्वादि नीपपद्यते इति
सूत्रतात्पर्यम् ॥ १४६ ॥

निर्गुणत्वे च नास्ति प्रमाणम् इत्याशङ्कायां समाधानमवतारयति—
अत्रेति ॥ १४७ ॥

आत्मनो जडत्वे दूषणान्तरं प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति, दूषणान्तरमिति ।—
न चैवमिति—आत्मनोऽज्ञातत्वं कदाचिदपि न सम्भवतीत्यर्थः । सुषुप्तिरस्य विविधा
याज्ञा, चर्तृत्वय समवलयभेदात् । तत्र चर्तृत्वयाख्यसुषुप्ती “सुखमहमस्वाप्सम्” इति
प्रतिभासः । समवलयवे तु “न किञ्चिदवेदिषम्” इत्यधर्मव्य प्रतिभासः याज्ञाः ॥ १४८ ॥

अत्राह,—

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥१४९॥

यदि एकः आत्मा, एकस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् ॥१४९॥

परमतमाशङ्कते,—

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोगः, आकाशस्यैव
घटादिभिः ॥ १५० ॥

यथा एकम् आकाशं घटाद्युपाधिभेदात् घटे नष्टे “घटा-
काशं नष्टम्” इति व्यपदिश्यते, तथा एकात्मपक्षेऽपि देहाव-
च्छेदात् तन्नाशे “आत्मा नष्टः” इति व्यपदेशमात्रं
नानात्मपक्षेऽपि ; अन्यथा आत्मनः नित्यत्वात् कथं जन्ममरण-
व्यवस्था ? इति ॥ १५० ॥

समाधानमाह,—

उपाधिभिद्यते, न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिः भिद्यते । न च अन्यनाशात् अन्यत्र नाशव्यवहारः,
अतिप्रसङ्गात् । एकात्मपक्षे च व्यक्तः एव विरुद्धधर्माध्यासः,
एकस्य बन्धमोक्षाभावात् । आकाशस्य तु धूर्मादियोगायोगी
अविरुद्धी, संयोगस्य अव्याप्यहर्तृत्वात् ॥ १५१ ॥

लाघवात् आत्मैक्यमिति वेदान्तिनः, तन्मतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति, अत्राहति ।—
अपूर्वदेहेन्द्रियसङ्घातसंयोगः जन्म, तद्वियोगश्च मरणं, तथा च, जन्ममरणसुख-
दुःखबन्धमोक्षादिव्यवस्थातः श्रुत्याः इति; पुरुषबहुत्वं सिध्यति, “पुण्यः पुण्येन, ...
पापः पापेन” [३३० उप० ४ अध्या० ४ ब्रा० ५ मन्त्रः] इत्यादिश्रुती जन्मव्यवस्था
दृष्टा, “यं तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अष्टेतरं दुःखमेवापि यति” [३३० उप० ४ अध्या०
४ ब्रा० १४ मन्त्रः] इत्यादि श्रुती बन्धमोक्षव्यवस्था द्रष्टव्या ॥ १४९ ॥

आशङ्कामुदं परमतानुसारेण्यवतारयति, परमतमिति ।—तन्नाशे—देहनाशे
॥ १५० ॥

अत्र समाधानसूत्रमवतारयन्नाह—समाधानमिति । उपाधिभेदान्नानादाय

एतेन किं स्यात् ? इत्यत आह,—

एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्मा-
ध्यासः ॥ १५२ ॥

न विरुद्धधर्माध्यासो भवति ॥ १५२ ॥

अन्यधर्मस्य अपि अन्यत्र आगोपः दृष्टः, यथा प्रकृतेः कर्त्तृत्वं
पुरुषेऽन्यत्र इत्यत्र आह,—

अन्यधर्मत्वेऽपि नारीपात् तत्सिद्धिः, एक-
त्वात् ॥ १५३ ॥

पुरुषकर्त्तृत्वं भ्रान्तम् ; अत्र पुरुषाकर्त्तृत्वस्य सत्यत्वात्,
नारीपस्य असत्यत्वात् । न च सत्यासत्ययोः सम्बन्धः
तात्त्विको भवति । असङ्गित्वात् आत्मनः न जन्ममरणादि
सम्भवति ॥ १५३ ॥

एवञ्च श्रुतिविरोधः स्यात् । तथा च “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म”
[क्कान्दो० उप० ६ अध्या० २ खण्ड० १ मन्त्रः] । “नेह
नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यति ॥” [बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्रा० १९ मन्त्रः] ।

जन्मादिव्यवस्था नोपपद्यते इत्याह—न वेति । तदेव प्रपञ्चमाह—एवात्मपञ्च
इति ॥ १५१ ॥

प्रकृतमुपसंहरन् सुवसवतारयति, एतेनेति ।—एकत्वेन परिवर्त्तमानस्य—सर्वतो
वर्त्तमानस्य इत्यर्थः । विरुद्धाः,—सुखदुःखादिक्रपाः, ये धर्माः तेषाम् अध्यासः,—
तदाप्रतिः, पुरुषवद्वृत्ति भति न भवितुमर्हति इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

नन्वात्मनः निर्धर्मत्वात् सुखादीनां बुद्ध्यादिधर्मत्वाच्च कथमितरतरविनिमयेन
संशय उपपद्यते ? इत्यतः समाधानसुवसवतारयति, अन्यधर्मस्येति ।—तथा च, नाद्यं
धर्मविनिमयो वास्तवः, परन्तु अविवेकप्रयुक्त औपाधिकी जपालौडित्यनिव स्फटि-
कादा ; तथा च, चारीप्यस्य असत्यत्वमेव प्रकृते समायाति इत्याद्याह—पुरुष-
कर्त्तृत्वमिति ॥ १५३ ॥

अत आह,—

नाद्वैतश्रुतिविरोधः, जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

व्यक्तम् ॥ १५४ ॥

ननु अनेकात्मवादिनोऽपि एकस्य आत्मनो बन्धमोक्षी
विरुद्धौ ? इत्यत्र आह,—

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं बन्धकारणं प्रकृतिपुरुषविवेकादर्शनं यस्य तस्य,
दृष्ट्या—विवेकज्ञानेन, तद्रूपं—कैवल्यरूपम् ॥ १५५ ॥

विवेकादर्शननिमित्तः बन्धो न तास्विकः, दर्शनात्
अदर्शनं निवर्त्तते इति युक्तिः । एवञ्च एकात्मपक्षे एव न्याय्यं
पश्यामः, न नानात्मपक्षे, इत्यत्र आह,—

नाम्नादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अन्धो न पश्यति इति चक्षुष्मान् अपि किं न उपलभते ?
नानात्मवादिनाम् अनेके न्यायाः सन्ति इत्यर्थः ॥ १५६ ॥

इतोऽपि नानात्मान इत्याह,—

वामदेवादिमुक्तः, नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

पुराणादौ श्रुतं “वामदेवः मुक्तः, शुक्रः मुक्तः” इत्यादि ।

वास्तवात्मनानाले अद्वैतश्रुतिविरोधमाशङ्क्य समाधानसूत्रमवतारयन्नाह—
एवञ्चेति ॥ १५४ ॥

अनेकात्मवादपक्षे दीर्घं सन्ध्याख्यानं निराकर्तुं सूत्रमवतारयन्नाह—
नन्विति ॥ १५५ ॥

फलितमाह—विवेकेति । एकात्मवादो पुनः शङ्कते—एवमिति । तामिसा-
माशङ्का निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—अवाहेति । सूत्रतात्पर्यमाह—नानात्मेति ॥
१५६ ॥

तेषु व्याघेषु कृतित्रित् द्वयर्थम् सूत्रमवतारयति, इतोऽपीति ।—तथा च, एकात्म-

यादि एक एव आत्मा, एकमुक्तौ सर्वमुक्तेः भेदश्रुतिबाधः
स्यात् ॥ १५७ ॥

नानात्मपक्षे, अनादौ संसारे कदाऽपि कोऽपि मुच्यते इति
क्रमेण सर्वमुक्तौ सर्वशून्यता स्यात् । एकात्मपक्षे तु उपाधि-
विगम एव मोक्षः, इत्यत आह,—

अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ संसारे अद्य यावत् शून्यतायाः अदर्शनात् भवि-
ष्यति मुक्तिः इति पक्षे नास्ति प्रमाणम् ॥ १५८ ॥

समाधानान्तरम् आह,—

इदानौमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

अनन्तत्वात् आत्मनां क्रमेण मुक्तिरपि स्यात्, संसारो-
च्छेदोऽपि न स्यात् । इदानौमिव सर्वत्र भविष्यत्काले-
ऽपि मुक्तिः भविष्यति इति न अत्यन्तोच्छेदः स्यात्, प्रवाह-
नित्यत्वात् । उपाधिविगमो मोक्ष इति पक्षेऽपि सर्वशून्यता-
प्रसङ्गः इति तुल्यः अनुयोगः । यथा नानात्मनां क्रमेण मुक्तौ
सर्वोच्छेदः, तथा सर्वकर्मोच्छेदे सर्वोपाधिनाशात् जगत् शून्यं
स्यात् । अथ उपाधीनाम् अनन्तत्वात् न शून्यता, नानात्मपक्षे-
ऽपि तुल्यत्वम् । तथा च—

पक्षे 'वामदेवो मुक्तः' 'शुको मुक्तः' इत्यादि व्यपदेशः न सम्भच्छेते इति । अतः तदेव
प्रपञ्चयन्नाह—यद्येक एवेति ॥ १५७ ॥

नानात्मपक्षे क्रमेण सर्वमुक्तौ संसरोच्छेदः, एकात्मपक्षे उपाधिविगममात्रमिति
एकात्मपक्षे एव श्रेयान् अस्तु ? इति श्रद्धासमाधानाय सूत्रमवतारयति, नानात्म-
पक्षे इति ।—भविष्यति मुक्तिरित्यत्र सर्ववानिति शेषः ॥ १५८ ॥

उक्तार्थे समाधानान्तरं प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति, समाधानेति ।—तथा च,
आत्मनामनन्तत्वादेव क्रमेण मुक्तिस्वीकारेऽपि संसारान्तराच्छेदः नाशङ्कनीय
इत्याह—अनन्तत्वादिति । एकात्मपक्षेऽपि अयं दोष एव इति दर्शयन्नाह—उपाधि-

“अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु सन्ततम् ।

ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वाद्दशून्यता” ॥ १५८ ॥

किम् आत्मा बद्धः ? मुक्तः वा ? बद्धत्वे स्वरूपस्य अप्रच्य-
वादननिर्माक्षः, प्रच्यवे अनित्यत्वम् । मुक्तत्वे व्यर्थः ध्यानादिः,
इत्यत आह,—

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

न बद्धः, नायं मुच्यते, किन्तु नित्यमुक्तः । अज्ञाननाशस्तु
ध्यानादिना क्रियते इति ॥ १६० ॥

आत्मनः साक्षित्वम् उक्तम् । प्राप्तविवेकस्यापि साक्षित्वे
अनिर्माक्षः, इत्यत आह,—

साक्षात् सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

अक्षम्—इन्द्रियं, तत्सम्बन्धात् साक्षित्वम् । विवेके च क्व
इन्द्रियसम्बन्धः ? इति ॥ १६१ ॥

सर्वदा किंरूपः आत्मा ? इत्यत आह,—

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

स्पष्टम् ॥ १६२ ॥

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

व्यक्तम् ॥ १६३ ॥

विगम इति । एवंविधे सिद्धान्त उद्देश्यमिति सूचयन् कारिकासवतारयति—तथा
चेति ॥ १५८ ॥

आत्मनः स्वरूपप्रदर्शनाय तस्य बद्धमुक्तत्वविवेकत्वेन सम्भाव्यमानाम् आपत्तिं
परिहृत्तुं सूत्रसवतारयति—किमात्मोति । तथा च, नित्यमुक्तत्वमेव आत्मनः
स्वरूपमित्याह—किन्त्विति ॥ १६० ॥

यदात्मनः साक्षित्वं तदपीन्द्रियद्वारकमिति दर्शयितुं सूत्रसवतारयति, आत्मनः
इति ।—तथा च, साक्षित्वमस्य औपाधिकं विज्ञेयमिति भावः ॥ १६१ ॥

आत्मनः स्वरूपप्रदर्शनाय सूत्रसवतारयति—सर्वदेति ॥ १६२ । १६३ ॥

आत्मनः कर्तृत्वं श्रूयते, तत्कथम् ? इत्यत आह,—

उपरागात् कर्तृत्वं, चित्सान्निध्यात् चित्सा-
न्निध्यात् ॥ १६४ ॥

चित्सान्निध्येन प्रकृत्युपरागादात्मनः कर्तृत्वं कर्तृत्वाभि-
मानः । चित्सान्निध्यात् इति वीष्ठा परिसमाप्तौ, श्रुती तथा
दृष्टत्वात् इति ॥ १६४ ॥

इति कापिलसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रप्रतीकविषयाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ विषयनिरूपणानन्तरं प्रधानकार्यनिरूपणार्थं द्वितीया-
ध्यायारम्भः ।

विमुक्तविमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

स्वभावविमुक्तः आत्मा । तस्याभिमानिकबन्धविमोक्षार्थं

आत्मनः कर्तृत्वं श्रुत्याश्रयिणं कथमुपपद्यते ? इत्याशङ्क्यां समाधानसूत्र-
सवतारयत्राह, आत्मन इति ।—तथा च, आभिमानिकमेव इदं कर्तृत्वं, न तास्त्रिकम्
इति न कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः ॥ १६४ ॥

इति कापिलसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रप्रतिटीकायाम् अनन्ताऽऽख्यायां

विषयाध्यायः प्रथमः ।

तत्र तावत् प्रथमेनाध्यायेन शास्त्रस्य विषयान् सामान्यतो निरूप्य पुरुषस्या-
परिणोदित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिक्रियां विस्तरेण प्रतिपादयितुं द्वितीयाध्यायः
आरभ्यते । तत्र प्रधानप्रवृत्तौ कारणप्रदर्शनपरं प्रथमं सूत्रसवतारयति—अथेत्यादि ।
तदेतत् सूत्रं इति कारो व्याचष्टे—स्वभावविमुक्त इति । स्वभावतत्त्वेनात्मा विमुक्तः
कुतश्च बन्धः, यन्निरवयवे प्रकृतिप्रवृत्तिः आत् ? इत्यत आह, तस्येति ।—तथा च,

प्रधानस्य प्रवृत्तिः जगत्कर्तृत्वमित्यर्थः । अयं भावः,—दुःखसृष्टौ
स्वभावादेव वैराग्यात् मोक्षे वै पुरुषः प्रवर्तते । सुखसृष्टौ
च दुःखशब्दत्वात् सुखस्यापि दुःखपक्षनिक्षेपात् वैराग्यमेवाप-
जायते । तत् चतुर्विधं—यतमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा,
एकैन्द्रियसंज्ञा, वशीकारसंज्ञा चेति । तथा हि, हेयं दुःखम्
अनागतम् एकविंशतिप्रकारं—शरीरं, षडिन्द्रियाणि, षड्-
विषयाः, षड्बुद्धयः, सुखं, दुःखञ्चेति । तत्र शरीरं दुःखायत-
नत्वात् दुःखम् ; इन्द्रियाणि, विषयाः, बुद्धयश्च तत्साधनभावात्
दुःखं, सुखं दुःखानुपज्ञात्, दुःखं यातनापीडामन्तापात्मकं

आमिमानिकवत्स्वनिराकरणमेव प्रधानप्रवृत्तिप्रयोजनम् । नन्वेवं कृतः दुःखसृष्टौ
प्रकृतप्रवृत्तिः ? इत्यत आह, दुःखसृष्टाविति ।—स्वभावादाति—दुःखस्य स्वभावात्,
देषाविषयत्वादिति तदर्थः । पुरुषः प्रवर्तते इति—प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषस्य इयं
प्रवृत्तिर्ज्ञेया ; तथा च, प्रवृत्तिः बुद्धिधर्मः, अनाद्यविवेकवशात् बुद्धौ प्रतिबिम्बितस्य तु
पुरुषस्य शीघ्राधिकप्रवृत्तिमत्त्वं निराधाधमेव । नन्वेवं पुरुषविमोक्षाय प्रकृति-
दुःखमेव सृजत, सुखसृष्टौ पुरुषोऽतः कः ? इत्यत आह—सुखसृष्टाविति । तदिति ।—
तत—वैराग्यम् । अनुविधमिति ।—तत यतमानसंज्ञा नाम—रागादयः, सुखं कषायाः
विषयवर्तिनः, तैः इन्द्रियाण्य यथास्वं विषयेषु प्रवर्तन्ते, तत मा प्रवर्तित्यत इन्द्रि-
याणि तत्तद्विषयेषु इति तत्परिपाचनाय आरभ्यः प्रयत्नः, सा यतमानसंज्ञा
इत्युच्यते । तदारभे सति केचित् कषायाः पक्षाः पच्यन्ते, पच्यन्ते च केचित्, तत्र
पच्यमानेषु पक्षानां व्यातरेकभावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा । इन्द्रियप्रवर्तनासमर्थतया
पक्षानाम् शीघ्रानुपपत्तेः समसि व्यवहानस एकैन्द्रियसंज्ञा । शीघ्रानुपपत्तस्य अपि
निवृत्तिः उपस्थितेश्चापि दिव्यादिव्यविषयेषु उपेक्षाबुद्धिः संज्ञाप्रयात् परावृत्तीकार-
संज्ञा । तत्र वर्तमानस्य दुःखस्य क्षणिकत्वात् स्वयमेव नाशो भावयति इति तदा-
नाथ न प्रथमापेक्षा, परन्तु यदेव अनागतं तदेव हेयम् इत्याह—इयमिति । तत्र
दुःखस्य एकविंशतिप्रकारत्वं प्रपञ्चयन्नाह, शरीरमिति ।—अत्र व्यासभाष्यं—“दुःख-
सतीतम् उपसम्भोगेतिवाहितं न ह्येषपक्षे वर्तते, वर्तमानस्य स्वक्षणे भागवदपिमिति
न चकारे हेयतामापद्यते, तस्मात् यदेवानागतं दुःखं, तदेव हेयतामापद्यते ।” तत्र
शरीरादीनां बुद्ध्यानां दुःखत्वमुपपादयन्नाह, तत्र इति ।—तथा च, दुःखसाधनत्वमेव

मुख्यतः एव इति । तस्य निवर्त्तकम् असाधारणं कारणम्
अविद्या-दृष्टो, धर्माधर्मौ इति । अविद्या विपरीतज्ञानं,
तत्संस्कारश्च विद्वद्भिः उक्तः दृष्ट्यादीनाम् असाधारणो हेतुः ।
दुःखद्वानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिः आत्यन्तिकी । तस्य उपायः
तत्त्वज्ञानम् आत्मविषयं, ततः अविद्यायाः निवृत्तेः । तथा च
उक्तम्—“आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यः” [बृह० उप० २ अध्या० ४ ब्रा० ५ मन्त्रः] ।

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येयः एते दर्शनहेतवः ॥”

“तरति शोकमात्मवित्” [छान्दो० उप० ७ अध्या०
१ खण्ड० ३ मन्त्रः] इति च । सः दिविधः, परश्च अपरश्च
इति । तथा चोक्तं—“हे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव च”
इति । विद्यैश्वर्येविशिष्टः संसारधर्मैः ईषदपि असंसृष्टः
परः भगवान् महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजननात् विधाता । सः
कथं ज्ञातव्यः ? अनुमानात् वा ? आगमात्वा ? तथा हि,

एतेषां दुःखत्वमिहाभिप्रेतम् । सुखस्य दुःखत्वमुपपादयन्नाह, सुखमिति ।—दुःखानु-
बन्धत्—दुःखानालम्भीयकत्वात् । स्वानुभवजनितरागस्य परस्परया दुःखकारणत्वं वा
दुःखानुभवः । सर्वाणुभवसिद्धमुख्यदुःखस्वरूपमाह—यातनेति । आवद्यापटन
मुख्यतः विपरीतज्ञानमेव याच्यम् । तादृशज्ञानजनितसंस्काराणां शोषाविद्या-
पदायत्वं । स्वर्गं दर्शयन्नाह, दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिरिति ।—उत्पत्तिप्रवृत्तिनां
प्रागभावप्रतिपालनम् ; तथा च, शैव्यायैः दुःखोत्पत्त्या दुःखप्रायभावो निवर्त्तने,
तेषामुपायानां दूतः परिवर्त्तनमेव तत्प्रतिपालनम् इहाभिप्रेतम् । सुप्रसादी
कादाचित्को दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिरस्येव इति तन्निरासाय आह—आत्यन्तिकीति ।
तस्य—दुःखद्वानस्य । आत्मविषयं—प्रकृत-तत्कार्येभिर्बलिन आत्मगोचरम् । ततः,—
तस्मात् तत्त्वज्ञानात् । स इति—आत्मा इत्यर्थः । अत्र यत् परस्य ब्रह्मणः वेद्यत्वमुक्तं
इति कृता, तत् सेश्वरमताभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । कापि शोक्ते दर्शने ईश्वरस्वरूपम असिद्ध-
मिति प्रागेव सूक्तं दर्शितम् । परमेश्वराश्रयितौ लिङ्गं प्रदर्शयन्नाह, तथा हीति ।—

विवादाध्यामितम् उपलब्धं सकारणकम्, अभूत्वा भावित्वात्, चित्रवत् इति अनुमानम् । ततः सामान्येन अवगतस्य योगेन विशेषतो ज्ञानम् । अपरस्य च जीवस्य स्वानुभवादेव सिद्धिः । तयोश्च परापरयोः विवेकज्ञानाय प्रकृतेः प्रवृत्तिः । तत्र परार्थता वक्ष्यते । स्वार्थता च, सा यं पुरुषं प्रति आत्मानं विवेकेन दर्शितवती, तं प्रति उदास्ते । अचेतनायाः प्रकृतेः कथं प्रवृत्तिः ? दृष्टमचेतनानामपि वृक्षाणां फलादिद्वारेण प्रवृत्तिः इति ॥ १ ॥

अथ के मोक्षाधिकारिणः ? इत्यत्र आह,—

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

तथा च श्रुतिः,—“पुत्रैषणायाश्च विज्ञैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति” इति [बृह० उप०

अभूत्वेति—अनागतत्वे मति, तथा च, प्रागभावप्रतियोगित्वे मति इति फलितम् । भावित्वात्—विद्यमानत्वादित्यर्थः । जीवस्वरूपे प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् इति दर्शयन्नाह—अपरस्येति । तयोः,—जीव परमात्मनोः । विवेकज्ञानाय—मिथः विविक्तस्वरूपप्रतिभामाय इत्यर्थः । तत्र स्वार्थप्रशंसिमुपपादयन्नाह, स्वार्थतेति ।—सुकृतीशगौवान् प्रति श्रीदासीत्यनेव प्रकृतेः स्वार्थप्रवृत्तौ हेतुरिति भावः । अचेतनाया अपि प्रकृतः प्रवृत्तिं दृष्टान्तद्वारा समर्थयन्नाह—दृष्टमिति । अवेदं बोध्यम् ;—यदत्र वृत्तिकृता परापरयोरीश्वरजीवयोः विवेकज्ञानाय प्रकृतेः प्रवृत्तिरित्युक्तं, तैतन्न निरोश्वरसाङ्गान्तेन सम्भवद्विकृतम्, इत्यगत्या संश्वरसाङ्गान्तानुसारेण वृत्तिरित्युक्तस्य इति यथावच्छिन्न उपपादनीयम् ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् मोक्षाधिकारिणिरूपणार्थं सूचनवन्तारयति, अथेति ।—सूत्रे तदिति पदं मोक्षपरं ज्ञेयम् । उक्ताद्ये श्रुतिं प्रमाणभूतामुदाहरति, तथा चेति ।—अत्र श्रुतौ पुत्रैषणापटन आत्मनः पारलौकिकभोगविषयिणी कामना गृह्यते । विज्ञैषणापटन ऐहिकभोगमात्रविषयिणी कामना प्रतिपादयति । लोकैषणापटन यज्ञोविषयिणी कामना गृह्यते । व्युत्थाय—विरज्य इत्यर्थः । भिक्षाचर्यं—सत्यासं पारिव्रज्यापरपर्यायम् । चरन्ति—प्रवृत्तिवृत्ति । आत्मज्ञानार्थं अधिकारिणा यानि

३ अध्या० ५ ब्रा० १ मन्त्रः] । “शान्तो दान्तः उपरतस्त्रित्तुः समाहितो भूत्वा आत्मनि एव आत्मानं पश्यति” । बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्रा० २३ मन्त्रः] इति च ॥ २ ॥

यदि वैराग्यात् श्रवणानन्तरं मोक्षः, तदा सर्वेषां गुरुप-
देशानन्तरं मोक्षः स्यात् ? न च एवं दृश्यते इत्यत्र आह,—

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिः, अनादिवासनायाः
बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

न श्रवणानन्तरं मोक्षः, किन्तु अनादिवासनायाः बलवत्त्वात्
क्षिप्रं मुक्तिः, अन्यत्र चिरात् इति ॥ ३ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा एकस्य बहवः भृत्याः आराधनाऽपराधाभ्यां केचित्
मुच्यन्ते, केचित् प्रमादभाजः, केचित् बध्यन्ते, तथा प्रकृतिः एका,

साधनानि अपेत्यन्ते, तानि प्रदर्शयन् श्रुतिमुदाहरति. शान्त इति ।—शान्तः,—शम-
वान्, दान्तः,—दमवान्, उपरतः,—सत्याधी, तितित्तुः,—इन्द्रसहिष्णुः, समा-
हितः,—समाधिमान् । तथा च, श्रुत्या शमदमोपरमतिरिक्त्वा समाधीनां मिलितानां
मोक्षहेतुभूतात्मतत्त्वसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वं प्रतिपादितं भवतीति विशेष्यम् । श्रुतौ
पश्यतीति पदं मनसा साक्षात्करोतीत्येतदर्थकम्, आत्मनः रूपादिरहितत्वेन चाक्षुष-
प्रत्यक्षविषयत्वासम्भवात् ॥ २ ॥

मोक्षं प्रति वैराग्यानन्तरजायमानात्मतत्त्वश्रवणं चेत् साक्षात् कारणं भवेत्, तदा
अविशेषेण गुरुपदेशश्रवणानन्तरं सर्वेषामेव मोक्षप्रसङ्गः ? इत्याशङ्कायां समाधान-
सूत्रमवतारयमाह, यदीति ।—तथा च, अशुद्धानन्दान्तरसञ्चितदेहाद्यात्मबुद्धिजनित-
वासनाराशिबिनाशमन्तरेण न श्रौतमात्मतत्त्वज्ञानं मोक्षाय परिकल्पते इत्यतः
तादृशवासनाविनाशाद्य सन्ततश्रवणाध्यासद्वारेण निदिष्ट्यासनम् अपेक्षते, यस्य तु
तादृशवासना न दृढा, अतीतानन्दकृतात्मतत्त्वानुशीलेन श्रेष्ठित्यमापन्ना इति
यावत्, तस्य तु श्रवणमात्रादेव समुत्पन्नः आत्मसाक्षात्कारः भटिति मोक्षाय कल्पते
इति स्वतात्पर्यम् । तदेव विशदयन्नाह इतिकारः,—नेति ॥ ३ ॥

पुरुषाय बहवः इति । येषां स्पष्टं विवेकज्ञानं तेषां शौभ्रं, येषाम्
उपासनामात्रं तेषां क्रमेण, अन्येषां नास्ति एव ॥ ४ ॥

कूटस्थत्वादात्मनो बन्धो नास्त्येव, इत्यत्राह,—

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतिः यं प्रति आत्मानं दर्शितवती, तं प्रति प्रकृतेः अप्र-
वर्त्तनं मोक्षः । यं प्रति प्रवर्त्तते, तं प्रति पुरुषच्छायापत्तिरेव
अध्यासः, न तात्त्विकः । तथा च,—

“यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारो स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तर्जन्मान्तरशतैरपि ॥” ५ ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति,—

कार्यतस्तत्सिद्धिः ॥ ६ ॥

प्रकृतिकार्याणां महदादौनाम् अविच्छेददर्शनात् प्रकृतेः
बन्धसिद्धिः ॥ ६ ॥

प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावत्वात् सर्वपुरुषान् प्रवर्त्तयेत्, किं
विवेकाविवेकदर्शनेन ? इत्यत्र आह,—

उक्ते अर्थे दृढप्रत्ययाधानाय युक्त्यन्तरप्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति, युक्त्यन्तरमिति ।—
सुगमम् ॥ ४ ॥

आत्मनः बन्धस्य वास्तवत्वम् इति शब्दानिराकरणाय सूत्रमवतारयति, कूटस्थ-
त्वादिति ।—प्रकृतिवास्तवे इति—प्रकृतेः,—प्रधानस्य, वास्तवे—तात्त्विके, बन्धे इति
पदमध्याहार्यम् ; तथा च, प्रकृतेरेव बन्धः तात्त्विकः इति, पुरुषस्य बन्धः आध्यासिक
एव इति सूत्रतात्पर्यम् । पुरुषच्छायापत्तिरिति—प्रतिबिम्बरूपेण प्रकृतौ स्थितस्य
पुरुषस्य प्रकृतिधर्मसम्बन्धः इत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयन्नाह—न तात्त्विक इति ।
सुगममन्वत् ॥ ५ ॥

प्रकृतेरेव बन्धः इति मतं दृढयितुं प्रमाणसूत्रमवतारयति—अवेति ॥ ६ ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिस्वभावत्वे सर्वपुरुषान् प्रति सर्वदेव प्रवृत्तिः कृती न स्यात् ?
इतीनामाशब्दान् निराकर्षुं सूत्रमवतारयति, प्रकृतिरिति ।—तथा च, बन्धोऽप्यव-

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

यथा कण्टकं दृष्ट्वा कश्चित् कश्चित् निषेधति “अनेन वर्त्मना
मा गाः” न सर्वान् प्रति, तथा अधिकारात् चेतनविशेषोद्देशात्
प्रवर्त्तनं, न सर्वं प्रति इति नियमः ॥ ७ ॥

न आत्मनो बन्धः इत्युक्तं, तदाह,—

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिः, नाञ्जस्येन, अयो-
दाहवत् ॥८॥

प्रवर्त्तकत्वमेव प्रकृतेर्बन्धाय । प्रकृतियोगेऽपि तच्छाया-
पत्त्या पुरुषस्य बन्धाभिमानसिद्धिः । नाञ्जस्येन—न तत्त्वतः ।
अयोदाहवत् इति—यथा तप्तलोहयोगात् लोहः दहतीति
मन्यते, न च लोहस्य दाहकत्वं, किन्तु संयोगादग्नेरेव
इति ॥ ८ ॥

स्थापकशास्त्रप्रामाण्यादेव प्रकृतेः कश्चित् पुरुषं प्रति प्रवृत्तिमत्त्वं, कश्चित् पुरुषं
प्रति निवृत्तिमत्त्वम्, इत्येवंरूपः कथं स्वभावविशेषः स्मृतिप्रामाण्यवादिभिः सुतरा-
मङ्गीकर्त्तव्यः इति वृत्तित्वात्पद्यम् । केचित्तु एवं वृत्तित्वात्पद्यं बर्थायन्ति, यथा—
प्रकृतेः नियमः प्रवृत्त्यभावः, यथा कण्टकाभिज्ञं प्रति मोक्षः कण्टकभेदजन्यदुःख-
प्रयोजकत्वाभावः, प्रकृतेः अपि तथा ज्ञेयम् । प्रकृतेर्हि स्वनिष्ठदुःखमोक्षाय प्रवृत्ति-
वाञ्छा, न च विवेकिपुरुषसम्बन्धे सति ज्ञात एव, इदमेव हि प्रकृतदुःखरूपत्वं, यत्
दुःखात्मकबुद्धिप्रतिबिम्बरूपदुःखभोगस्य पुरुषनिष्ठस्य प्रयोजकत्वं, तच्च विवेकि-
पुरुषस्य दुःखभोगभावे सति गतमेव इति स्वनिष्ठप्रयोजनवत्त्वाभावात् मुक्तपुरुषं
प्रति न प्रवर्त्तते, किन्तु अमुक्तपुरुषं प्रत्येवेति भावः इति ॥ ७ ॥

आत्मनो बन्धस्य अतात्त्विकत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति, न आत्मन इति ।—
प्रवर्त्तकत्वमेव प्रकृतेः बन्धाय, कारणमिति शेषः । तथा च, स्वभावादेव प्रकृतेर्बन्धः, न
तु पुरुषस्य । अन्ययोगे इति सौवं पदं व्याप्ये—प्रकृतियोगे इति । तच्छायापत्त्या—
तत्प्रतिबिम्बितत्वेत्यर्थः । धौतमाञ्जस्यपदं व्याप्ये—माञ्जस्येनेति । दृष्टान्तं विमलदो-
र्बुधप्राह—यथेति ॥ ८ ॥

किमर्थं सृष्टिः ? इत्यत्र आह,—

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ६ ॥

रागात् भुक्तिः, वैराग्यात् मुक्तिः । परमार्थतस्तु रागादपि भोगे विषयदोषदर्शनात् वैराग्यमेवेति ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये “सत्त्वरजस्तमः” इत्यादिसूत्रे पञ्चविंशतितत्त्वम् उक्तम्, इदानीं सप्रपञ्चं क्रममाह,—

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिः इति । क्रमं वक्ष्यति ॥ १० ॥

किं स्वार्थम् ? परार्थं वा ? इत्यत्र आह,—

आत्मार्थत्वात् सृष्टेः नैषामात्मार्थं आरम्भः ॥ ११ ॥

पुरुषार्थत्वात् सृष्टेः न एषां महदादीनाम् आत्मार्थं स्वार्थं आरम्भः । नित्यत्वात् प्रकृतेः स्वार्थाः युक्तः, महदादीनान्तु कारणलयेन नाश्यात् सृष्टिमात्रम् इति ॥ ११ ॥

दिक्कालो सिद्धौ कथं गणनायां न श्रुतौ ? इत्यत्राह,—

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

तत्तदुपाधिभेदात् आकाशम् एव दिक्कालशब्दवाच्यं,

सृष्टेः प्रयोजनं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति. किमर्थं सृष्टिः ? इति ।—सूत्रे पाठ-
क्रमः चर्षामुरोधेन परिवर्तनीयः ; तथा च, विरागे—चर्षात् वैराग्ये सति, योगः,—
स्वल्पावच्छान्दस्यः मुक्तिरिति यावत्, रागे च सृष्टिः इति ध्येयनीयम् । तदेतदाह
वृत्तिकारः, रागात् भुक्तिः, वैराग्यात् मुक्तिरिति च । रागोऽपि विषयदोषदर्शनं
हारीकृत्य परम्परया वैराग्यं प्रति हेतुरेव इति दर्शयन्नाह—परमार्थतस्त्विति ॥ ६ ॥

प्रथमाध्यायोक्तं सृष्टिक्रमं प्रपञ्चयितुं सूत्रमवतारयति—प्रथमाध्याये इति ॥ १० ॥

ऋक्तिनिष्ठसृष्टत्वात् महदादिनिष्ठसृष्टत्वस्य विषयदर्शनाय सूत्रमवतारयति—
किं स्वार्थम् ? इति ॥ ११ ॥

ननु सत्त्वस्यैवकारिणो दिक्कालो युतः तत्त्वमध्ये न परिगणितौ ? तत्राह—

तस्मात् आकाशे अन्तर्भूतौ । आदिशब्दः सम्पातायातः ।
सप्तम्यर्थे पञ्चमौ ॥ १२ ॥

महतो बुद्धेर्लक्षणमाह,—

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

एवमेवेति निश्चयोऽध्यवसायः ॥ १३ ॥

धर्मादीनां क्व अन्तर्भावः ? इत्यत्राह,—

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि । तत्कार्यत्वेन आत्मधर्मत्वं निर-
स्तम् । कार्यकारणयोरभेदादन्तर्भावो दर्शितः ॥ १४ ॥

तस्या विशेषमाह,—

महदुपरागात् विपरीतम् ॥ १५ ॥

अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि । दृष्टो हि सहकारि-

दिकालौ इति । सूत्रमनादिपदं निष्प्रयोजनमित्याह, आदिशब्द इति ।—वस्तुतस्तु
आदिशब्देन उपाधयो गृह्यन्ते, तथा च, तत्तदुपाधिभ्यः आकाशाच्च दिक्कालव्यवहारः
सिद्ध्यति । यद्यपि उपाधिर्वाशिष्ट आकाश एव दिक्कालौ, तथाऽपि विशिष्टस्याति-
रिक्तत्वं विशेषणविशेष्योभयजन्यत्वस्याभ्युपेत्य सूत्रे अयं जन्यत्वव्यवहारः कथञ्चित्
समर्थनीय इति ध्येयम् ॥ १२ ॥

अथ महदादीन् दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—महत इति । तत्र अध्यवसायस्य
स्वरूपमाह, एवमेवेति निश्चय इति ।—प्रयत्नजनकत्वेन सिद्धस्य कृतिसाध्यतानियथादे-
रपि अध्यवसाय एवास्मिन् अन्तर्भाव इत्युद्देश्यम् ॥ १३ ॥

तत्र बुद्धेः धर्मान् साकल्येन प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—धर्मादीनामिति ।
तत्कार्यत्वेन—बुद्धिकार्यत्वेनेत्यर्थः । आत्मधर्मत्वम्—आत्मपरिणामत्वम् । नन्वेवं
तत्राधिक्यप्रसङ्गः ? इत्यत्र आह—कार्यकारणयोरिति ॥ १४ ॥

अन्येऽपि धर्माः तत्र तत्र वर्तन्ते इत्येतत्प्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति, तस्या इति ।—
तस्याः,—बुद्धेः । उपरागात्—ततोऽभिन्नत्वादित्यर्थः । विपरीतम् इति सौर्वं पदं

भेदात् कार्यभेदः । यथा वेत्रवोजस्य वेत्राङ्कुरजनकत्वं, वङ्क-
संयोगसहकारिणः कटलौकाण्डजनकत्वं, तथा सत्त्वसह-
कारिणो महतो धर्मादिजनकत्वं, तमःसहकारिणोऽधर्मादि-
जनकत्वमिति ॥ १५ ॥

क्रमप्राप्तम् अहङ्कारादिलक्षणमाह,—

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहम् इति अभिमानः ॥ १६ ॥

तस्य कार्यमाह,—

एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि षोडशकं तत्-
कार्यम् ॥ १७ ॥

कथमेकस्मात् कारणात् जडप्रकाशी भवतः ? इत्यत्राह,—

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्का-
रात् ॥ १८ ॥

महद्विकारात् अहङ्कारात् सात्त्विकं सत्त्वसहकृतम् एका-
दशकम् एकादशेन्द्रियं प्रवर्तते । तमःसहकृतं तन्मात्रम् ॥ १८ ॥

इन्द्रियत्रैविध्यमाह,—

कर्मेन्द्रियबुद्धौन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यप्रतिकूलाधर्मादिचतुष्टयं प्रतिपादयितुम् अपाप्तम् इति दर्शयति—
अधर्मेति ॥ १५ ॥

प्रसङ्गेन बुद्धिधर्मान् लिख्य यथाक्रमम् अहङ्कारं लिखयितुं सूत्रमवतारयति—
क्रमेति । तत्र अहङ्कारलक्षणस्याभिमानस्य आकारं दर्शयति—अहमिति ॥ १६ ॥

अहङ्कारस्य कार्यं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति, तस्येति ।—सुगमम् ॥ १७ ॥

रकत्याहङ्कारस्य कथं कार्यवैत्रिभ्यम् ? इत्याशङ्क्यासमाधानाय सूत्रमवतारयति—
कथमिति ॥ १८ ॥

कर्मान्द्रयैः वागादिभिः पञ्चभिः, बुद्धीन्द्रियैः घ्राणादिभिः
पञ्चभिः सह आन्तरं मनः इति एकादशकम् इन्द्रियम् ॥ १९ ॥

भौतिकानि इन्द्रियाणि इति, तत्प्रातिषेधार्थमाह,—

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

तत्र च श्रुतिबाधात् इत्यर्थः ॥ २० ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

देवतालयश्रुतेर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

कारणे कार्यलयः इति स्थितम् । “आदित्यं वै चक्षुः
गच्छति” इति देवे लयः श्रूयते ; तस्मात् न आरम्भकस्य न
आरम्भकाभिमतस्य भूतस्य कारणत्वम् इति ॥ २१ ॥

नित्यानि इन्द्रियाणि इति केचित्, तत्प्रातिषेधार्थमाह,—

तदुत्पत्तिः श्रूयते, विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

अहङ्कारात् तदुत्पत्तिः श्रूयते । उत्पन्नस्य विनाशः अपि
अवश्यम्भावी इति ॥ २२ ॥

ज्ञानकर्मान्तरान्द्रयभेदान् इन्द्रियवैविध्यं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति, इन्द्रि-
यति ।—एकादशकम्—एकादशप्रकारनित्यः ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमित्यारम्भवादिनः तन्मते दूषयितुं सूत्रमवतारयति—भौति-
कान्तीति । तत्र—भौतिकत्वे । श्रुतिबाधादिति ।—एव विज्ञानभिक्तुः इन्द्रियाणाम्
आहङ्कारिकत्वे प्रमादभूता श्रुतिः काललुप्रादपि आचार्यवाक्यात् मन्वाद्यखिल-
स्मृतिभ्यश्च अनुभूयते । प्रकृत्या श्रुतिः ‘अहं बहु स्माम’ इत्यादिः इति ॥ २० ॥

अद्वैतार्थे दाक्षाय युक्त्यन्तरप्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति, युक्त्यन्तरमिति ।—
सुवार्थत्वं—देवतासु या लयश्रुतिः, सा नारम्भकस्य नोपादानविषयिकी इत्यर्थः ।
अनुपादानेऽपि भूतले जलविन्दूनां लयदर्शनात्, “विज्ञानघन इव पतेभ्यः भूतेभ्यः
समुत्थाय” [बृह० उप० २ अ० ४ ब्रा० १२ मन्त्रः] इत्यादि श्रुतौ अनारम्भकेष्वपि
भूतेषु अत्मनः लयश्रवणाच्च । इतो कारणत्वमिति—उपादानकारणत्वमिति
प्रथमम् ॥ २१ ॥

नित्येन्द्रियवादिनां मतं खण्डयितुं सूत्रमवतारयति, नित्यानीति ।—इन्द्रियाणा-
मुत्पत्तिमत्त्वे “एतस्मात् जायते प्राची मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [मुण्ड० उप० २ मुण्ड०
१ खण्ड० ३ मन्त्रः] इत्यादिश्रुतिरेव प्रमादम् ॥ २२ ॥

चक्षुरादीनां शक्तिभेददर्शनात् ऐन्द्रियाणां इन्द्रियाणि इति, तत् निषेधात्.—

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

भ्रान्तानाम् अधिष्ठाने चक्षुर्गोलकादौ इन्द्रियज्ञानम् । अन्यथा छिन्नकर्णस्य श्रवणानुपपत्तिः, पाटलचक्षुषो रूपग्रहण-प्रसङ्गः ॥ २३ ॥

एकमिन्द्रियमुपाधिभेदात् नानात्वम् इत्यत्राह,—

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

भवतु उपाधिभेदः, शक्तिभेदस्तु अवश्यं वक्तव्यः, स च सत्य इति नानात्वमपि सत्यम् ॥ २४ ॥

एकत्वेन एव उपपत्तौ बहुत्वकल्पना गुर्वी इत्यत्राह,—

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

स्यष्टम् ॥ २५ ॥

मनसः लक्षणमाह,—

उभयात्मकञ्च मनः ॥ २६ ॥

चक्षुरादीनाम् इन्द्रियाणां गोलकाद्याधिष्ठानवृत्तत्वमेव इति नास्तिकमतमपा-
कर्षुः सुवभवतारयति, चक्षुरादीनामात् ।—शक्तिभेददर्शनात्—गोलकाद्याश्रित-
त्वेनेव काथ्यदर्शनात् । ऐन्द्रियाणि—गोलकाद्याधिष्ठानसम्बन्धीनि, तदभिन्नानि इति
वा अर्थः । भ्रान्तानां—चावांकादीनाम् । अधिष्ठानात्मकत्वे अनुपपत्तिं दर्शयन्नाह—
छिन्नकर्णस्येति । पाटलचक्षुषः,—भारतनेवस्य इत्यर्थः । रूपग्रहणप्रसङ्ग इति—
दर्शनशक्तिरहितस्यापि अक्षतगोलकस्य रूपग्रहणं स्यात् यदि गोलकमेव चक्षुर्भवेत्
इत्यर्थः, अधिष्ठानस्य गोलकस्य अक्षतत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

एकैन्द्रियवादानराकरणाद्य सुवभवतारयति, एकमिति ।—तथा च, शक्तिभेदादेव
शक्तिमत्तया निदानामिन्द्रियाणां मिथो भेद इति भावः ॥ २४ ॥

न च मानेन्द्रियकल्पना गुर्वी इत्याह—एकत्वेन इति ॥ २५ ॥

क्रमप्राप्तं मनसो लक्षणं प्रतिपादयित्तं सुवभवतारयति, मनसो लक्षणमिति ।—

बुद्धीन्द्रियात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं मनः, अधिष्ठानात् उभय-
प्रवृत्तेः ॥ २६ ॥

कथमेकस्मात् अहङ्कारात् अनेकानि इन्द्रियाणि ? इत्यत
आह,—

गुणपरिणामभेदान्नानात्वम्, अवस्थावत् ॥ २७ ॥

धर्माधर्ममहकारिमत्त्वादिगुणपरिणामभेदात् अनेकानि ।
अवस्थावत् इति—यथा एकस्य देहस्य बाह्ययौवनवार्द्ध-
कारिण इति ॥ २७ ॥

उभयेन्द्रियाविषयमाह,—

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः,—बुद्धीन्द्र्यकर्मेन्द्रिययोः । बुद्धीन्द्र्यस्य विषयाः
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । कर्मेन्द्र्यस्य विषयाः वचनविहरणा-
दानानन्तरसमन्ताः । रसमन्तो नाम मलः, तदन्तः ॥ २८ ॥

अत्रायमाशयः,—मनोऽवधानं विना इन्द्रियाणां सर्वेषां स्वव्यापारासमर्थत्वात् मन एव
ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियम् इति च उच्यते, “बन्धवमना चभूवद्भादर्शनमन्धवमना अमृधं
नाश्रौषम” [ब्रह्म० उ० १ अध्या० ५ ब्रा० ३ मन्तः] इत्यादि श्रुतिरपि अनुमेवाद्यं
दृश्यते इति ॥ २६ ॥

उभयात्मकम् इत्यन्वये प्रकटयितुं सूत्रमवतारयति—कथमिति । सूत्रार्थस्तु,
गुणानां—सत्त्वादीनां, परिणामाः,—चक्षुरादयः, तेषां भेदात् नानात्वं—नानादिशब्दं,
ज्ञाने इति शेषः । आक्षुषादिशक्तिप्रयुक्तं आक्षुषत्वादिक्त्वादाय मनःपरिणामभूते
एव ज्ञाने आक्षुषं श्रोतमित्यादि व्यवहारो दृश्यः ; यथेकस्मिन् एव देहे तत्तदग्र-
विशेषापयोगानुपयोगप्रयुक्ताः कृशत्वपुष्टत्वादयोऽवस्थाविशेषाः, तद्वदिति भावः ।
उक्तार्थं दृष्टान्तमाह—यथेकस्येति ॥ २७ ॥

इन्द्रियं लिख्य तेषु बुद्धीन्द्र्यकर्मेन्द्रिययोः विषयं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति,
उभयेन्द्रियेति ।—विज्ञानभिन्नस्तु स्वमेवं व्याचष्टे—“अन्नरसानां मलः पुरीषादिः,
तथा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः, वक्तव्यादातव्यगन्तव्यानन्दधितथीकृष्टव्याय, उभयोः,—
ज्ञानकर्मेन्द्रियाः दश विषया इत्यर्थः” इति । रसमलशब्दस्य अर्थं प्रदर्शयितुमाह—
रसमन्तो नामेति ॥ २८ ॥

आत्मेन्द्रिययोः वैधर्म्यमाह,—

द्रष्टृत्वादिरात्मनः, करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

व्यक्तम् ॥ २९ ॥

अन्तःकरणत्रयाणाम् अन्योऽन्यं वैधर्म्यमाह,—

त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

महदहङ्कारमनसां स्वालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणं, महतः
अध्यवसायः, अहङ्कारस्य अभिमानः, मनसः सङ्कल्पः इति ॥ ३० ॥

एषां साधर्म्यमाह,—

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणाद्याः पञ्च वायवः त्रिभिः करणैः धार्यन्ते ॥ ३१ ॥

करणानां वृत्तीराह,—

क्रमणोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

क्रमशश्च—मन्दालोके चीरं दृष्ट्वा इन्द्रियेण वस्तु विचार-

प्रसङ्गात् आत्मान्द्रिययोः मिथो वैधर्म्यं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—आत्मेन्द्रिययो-
रिति । द्रष्टृत्वादिरिति ।—यदि च दृक्स्वरूपत्वमेव आत्मनः इति सिद्धान्तः, तथाऽपि
युद्धिष्ठौ प्रतिविलम्बितस्य तस्य दृक्स्वरूपस्यैवात्मनः बुद्धाविवेकात् द्रष्टृत्वम् औपाधिकं,
न तु वास्तवम् इति श्लेषम् ॥ २९ ॥

इदानीं बुद्ध्याहङ्कारमनसां मिथो वैधर्म्यं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति, अन्तःकर-
णवृत्तिः ।—त्रयाणामित्यस्य अर्थमाह—महदहङ्कारमनसामिति । स्वालक्षण्यपदं
न्याचष्टे—स्व स्वमिति । महद्व विवर्णयति—महत् इति ॥ ३० ॥

वैधर्म्यमुक्त्वा तेषां साधर्म्यं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति, एषामिति ।—सुते
सामान्यकरणवृत्तिरिति पदे—सामान्या चासौ करणवृत्तिश्चेति कर्मधारयसमासः । अत्र
करणपदेन—महदहङ्कारमनोबुद्ध्यानि अन्तःकरणानि गृह्यन्ते । तदेतत् सूत्रमनाह
वृत्तिवारः,—त्रिभिः करणैरिति ॥ ३१ ॥

इदानीं वहिरिन्द्रियाणाम् अन्तःकरणस्य च वृत्तिः युगपद्युगपदा ? इति निश्चयाय
सूत्रमवतारयति—करणानामिति । क्रमशश्चेति ।—तथा च, वृत्तीनां सामग्रीसमव-

याति, ततः “चौरः अयम्” इति मनसा सङ्कल्पयति, ततः “धनं गृह्णाति” इति अङ्गकारेण अभिमन्यते, ततः “चौरं गृह्णामि” इति बुद्ध्या अध्यवस्यति । अक्रमशश्च—रात्रौ विद्युदालोक्य व्याघ्रं दृष्ट्वा भ्राटिति अपसरति । तत्र चतुर्णाम् एकटा वृत्तिः । यद्यपि वृत्तीनामेकटा असम्भवात् तत्रापि क्रमः एव स्वीक्रियते, तथाऽपि उत्पलगतपत्रव्यतिभेदवत् अवभासनात् अक्रमः इति उक्तम् इति ॥ ३२ ॥

कति वृत्तयः ? इत्यत्र आह,—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाश्च ॥ ३३ ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि । विपर्ययः मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम् ।

घने सामयौसमवधानवेचिदादेव यौगपद्यं यौगपद्यश्च सम्भवति । न वयं नेशायिकवत् जातिसादृश्यभयेन करणवृत्तीनाम् अयौगपद्यमेव इति मतमाश्रयामहे इत्यर्थः । अत्र इन्द्रियवृत्तीनां विभागः साङ्गकारिकया एवं व्याख्यातः,— “शब्दादिषु पञ्चागामालोचनमावमिष्यते वृत्तिः । वचनादानवच्छरणोत्सर्गान्द्राश्च पञ्चानाम्” ॥ आलोचनश्च ज्ञानं, पूर्वापर्यैरपि एवं व्याख्यातम्—“अस्ति ज्ञानोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । परं पुनस्तथा वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तथा ॥” इति । परम्—उत्तरज्ञालीनमित्यर्थः । वस्तुधर्मैः,—द्रव्यरूपवस्तुधर्मैः, तथा आत्मादिभिः ज्ञानं संविकल्पकमित्यर्थः, तथा आलोचनाख्यमेव भवति इत्यर्थः । तथा च, निर्विकल्पकसंविकल्पकरूप द्विविधमपि ऐन्द्रियकं ज्ञानम् आलोचनमज्ञमेव भवति इति श्लोकात्पर्ययम् । केचित्तु निर्विकल्पकं ज्ञानमेव आलोचनम् इन्द्रियकम् भवति, संविकल्पकस्तु अन्तःकरणमात्रजन्यम् इति श्लोकात्पर्ययं वर्णयन्ति ; तत्र रमणीयं, शोभमानं व्यासदेवेः विशिष्टज्ञानस्यापि ऐन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्, इन्द्रियैः विशिष्टज्ञानजनने बाधकामावाञ्छ” इति दृष्टव्यम् । सूत्रे कथितमपि वृत्तीनां यौगपद्यं वृत्तिकारो नानुमन्यमान आह, यद्यपीति ।—तथा च, वृत्तिकारमते वृत्तीनां यौगपद्यप्रतीतिः शीघ्रभावित्वनिवन्धना भ्रान्तिरवेति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

सामान्यतो वृत्तिस्वरूपनिरूपणाय सूत्रमवतारयति—कतीति । विकल्प इति—

विकल्पः उभयस्यृक् ज्ञानम् । निद्रा तमाऽवन्तस्व ज्ञानम् ।
स्मृतिः अतीतज्ञानम् । क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः रजस्तमोमयः ।
अक्लिष्टाः सत्त्वमय्यः दग्धक्लेशाः ॥ ३३ ॥

वृत्तिनिवृत्तौ मुक्तिः इति आह,—

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

वृत्तिनिवृत्तौ क्षपिताविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशः स्वस्थः
स्वरूपं लभते ॥ ३४ ॥

दृष्टान्तमाह,—

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

यथा जप्राकुसुमसंसर्गात् स्फटिके लौहित्यं, तदपगमात्
स्फटिकः स्वरूपेण अवतिष्ठति, तथा सः अपि इति ॥ ३५ ॥

करणानां तुल्यत्वात् सर्वदा तुल्यरूपता इत्यत्राह,—

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽय्यदृष्टोल्लासात् ॥ ३६ ॥

संशय इत्यर्थः । तदेव बोधयन्नाह, उभयस्युक्ति—विरुद्धकोटिद्वयावगाहोति
यावत् । विज्ञानभिक्षुस्तु विकल्पपदम् अन्यथा व्याख्यातवान् । यथा—“विकल्पस्तु
विशेषदर्शनकालेऽपि राक्षोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यम् इत्यादिप्रागम्” इति । योग-
साधे व्यासदेवेनापि विकल्पस्य एवमेव स्वरूपं वर्णितम् । अतीतज्ञानमिति—
संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम् इत्यर्थः । तासां दृष्टीनां पुनर्दोषविध्याह, क्लिष्टा अक्लिष्टा-
श्चेति ।—तथा च, सत्त्वप्रधानाः वृत्तय एव अक्लिष्टाः विज्ञेयाः, तद्विज्ञा यावन् एव वृत्तयः
क्लिष्टाः ज्ञेयाः, क्लेशहेतुत्वमेवासां क्लिष्टत्वम् ॥ ३३ ॥

या एता बुद्धिवृत्तयः प्रदर्शिताः, एतदौपाधिकी एव पुरुषस्य संसाररूपता, न
स्वतः, एतन्निवृत्तौ च पुरुषः स्वरूपे अवस्थितो भवति, इत्यत्राऽपि दिशा पुरुषस्य
स्वरूपं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति, वृत्तिनिवृत्ताविति ।—सुगमम् ॥ ३४ ॥

तदेतच्छब्दे बुद्धिभोक्तव्याय दृष्टान्तं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—दृष्टान्तमिति ।
तदपगमात्—जप्राकुसुमसंसर्गापगमादित्यर्थः । सोऽपि—पुरुषोऽपि ॥ ३५ ॥

करणानाम् एककारणकलेऽपि भोगवैषम्यप्रयोजकत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रमव-

न तुल्यता, करणोद्भवानुद्भवान्नां विशेषात् । विशेषश्च
अदृष्टोक्तासात् बलवत्तरत्वात् ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तमाह,—

धेनुवत् वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा धेनुत्वेन तुल्यत्वेऽपि या क्षीरिणी सा वत्सं
पुष्णाति ॥ ३७ ॥

वाह्यान्तरभेदात् कति कारणानि ? इत्यत्राह,—

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तर्बुद्धाद्द्वारमनांसि । वाह्यानि दशेन्द्रियाणि ॥ ३८ ॥

इन्द्रियेषु कथं कारणत्वम् ? इत्यत्राह,—

इन्द्रियेषु साधकतमत्वयोगात्, कुठारवत् ॥ ३९ ॥

तारयति—करणानामिति । तुल्यता—एकजातीयकार्यभावजनकता । करणोद्भवानुद्-
वाभ्यामिति—करणानां—चक्षुरादीनाम्, उद्भवानुद्वाभ्यां—पुरुषादृष्टप्रयुक्ततद्विना-
तीयफलोपधानानुपधानाभ्यामित्यर्थः । अदृष्टोक्तासादिति—अदृष्टानां—सुखदुःख-
प्रयोजकपुरुषादृष्टविशेषात्साम्, उक्तासात्—कालादिरूपसङ्कारिसमवधानादित्यर्थः ।
बलवत्तरत्वादिति—करणानाम् ऐक्यरूपेण कार्यजनकत्वं प्रति प्रयोजकस्य एकोपा-
दानकत्वस्य पुरुषादृष्टस्य च इत्युभयोर्मध्ये फलवैषम्यप्रयोजकस्य पुरुषादृष्टस्य एव
बलवत्तरत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

तमिममर्थे दृष्टान्तेन ददौकर्तुं सूत्रमवतारयति—दृष्टान्तमिति । अत्र सूत्रे धेनुपदं
लक्षणेन धेनुपभ्रवपयमि वर्णते ; तथा च, तत यथा अचेतनमपि स्वयमेव स्रवति
क्षिप्तं, क्षिप्तं न स्रवति, तस्मादेव अस्मादेव वा मान्प्रयत्नः अपेक्ष्यते, तथा प्रकृतेऽपि
ज्ञेयम् । तथा च, कदाचित् कस्यचित् कारणस्य उद्भवेन कदाचित् कस्यचित्
कारणस्य अनुद्भवेन पुरुषभोगवैषित्यं विज्ञाय नान्यदस्य कदाचित्कविभिन्नधर्मकत्वे
प्रयोजकमस्तीति भावः ॥ ३७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण कारणविभागाद्यं सूत्रमवतारयति, वाह्येति—सुगमाऽन
वृत्तिः ॥ ३८ ॥

तदेवं सर्वेषामेव कारणानां सामान्यतः कारणत्वे प्राप्ते अन्तःकरणस्य मुख्यं

यश्चा माधकृतमत्वेन कुठारं करणत्वं, तथा इन्द्रियेषु अपि
इति ॥ ३९ ॥

त्रयोदशकरणानां कार्य्यमाह,—

द्वयोः प्रधानं मनः, लोकवत् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोः बुद्धोन्द्रियकर्मान्द्रिययोः प्रधानं मनः, तदाधिष्ठानात्
एव एषां प्रवृत्तः, यथा लोके भृत्येषु स्वामी ॥ ४० ॥

युक्तिमाह,—

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

व्यक्तम् ॥ ४१ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

नष्टेन्द्रियाणामपि संस्कारदर्शनात् ॥ ४२ ॥

करणत्वम्, अन्येषाञ्च तद्गोष्ठीमित्युपपादयितुं सूत्रमवतारयति, इन्द्रियवृत्तिः ।—अत्रेदम्
अवधेयं—फलायोगव्यवच्छिन्नद्यैव करणत्वात् प्रचारं एव कृदां प्रति मुख्यं
करणत्वं, कुठारं तु प्रकृतसाधनत्वगुणयोगात् गौणमेव तत् ; एवं बुद्धावेव पुरुषार्थं
प्रति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वात् मुख्यमेव करणत्वम्, अन्येषु तु इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधक-
तमत्वगुणमात्रयोगात् मुख्यमेव तत् इत्यास्त सत्यपि करणत्वे बुद्धेः वहिरिन्द्रियाणाञ्च
मुख्यगौणमंदेन वैषम्यम् इति भावः ॥ ३९ ॥

तदर्थं सिद्धे विशिषे तमेव वैशद्येन उपपादयितुं सूत्रमवतारयति—त्रयोदशति ।
मन इति—बुद्धोन्द्रियमित्यर्थः । तस्य प्राधान्ये हेतुमाह—तदाधिष्ठानादिति । तत्र
दृष्टान्तमाह—यथा लोके इति ॥ ४० ॥

अव्यभिचारे युक्ति प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति, युक्तिमिति ।—अव्यभिचारादिति—
पुरुषभोगरूपफलाव्यभिचारादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

• दार्याय पुनर्युक्त्यन्तरं प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति, युक्त्यन्तरमिति ।—तथा च, तत्र-
वहिरिन्द्रियजननानुभववदिति । संस्काराणामपि बुद्धिनामाश्रयत्वस्यावश्यमङ्गीकरणीय-
तया वहिरिन्द्रियापेक्षया बुद्धेः प्राधान्यम् अनायत्या अङ्गीकार्य्यमेव । नष्टेन्द्रियाणा-
मिति—नष्टानि इन्द्रियाणि येषां तेषामित्यर्थः ॥ ४२ ॥

न्यायमाह,—

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

इन्द्रियं विनाऽपि स्मृतिदर्शनात् मनोऽनुमीयते ॥ ४३ ॥

आत्माधारः संस्कारः इत्यत्राह,—

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः आत्मनः न सम्भवेत्, कूटस्थनिर्गुणत्वात् ॥ ४४ ॥

करणत्वे तुल्ये किंनिबन्धनः गुणप्रधानभावः ? इत्यत्राह,—

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः, क्रिया-
विशेषात् ॥ ४५ ॥

स्यष्टम् ॥ ४५ ॥

निराभिमन्यानात् न अपरः परार्थं प्रवर्तते इत्यत्राह,—

तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥

बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषकर्मार्जितत्वात् पुरुषार्थम् अभिचेष्टा प्रवर्तनं बुद्ध्यादीनाम् । यथा लोके, येन अर्जितः मृत्युः तत्कर्म करोति ॥ ४६ ॥

उक्ते अर्थे न्यायं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—न्यायमिति । मनोऽनुमीयते—
संस्काराधारत्वेन मनोऽनुमीयते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

संस्काराः आत्मधर्माः इति न्यायैशेषिकमतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति—आत्मा-
धार इति । आत्मनः संस्कारादिरूपजन्यधर्मानाश्रयत्वे प्रमाथमाह—कूटस्थेति ॥ ४४ ॥

सत्यप्यदृष्टकारणकत्वे करणानां योऽयं मिथो गुणप्रधानभावः प्रदर्शितः,
तत्र किं निमित्तम् ? इत्याशङ्कामाधानाय सूत्रमवतारयति—करणत्वे इति ।
आपेक्षिक इति—प्रामाणिकपुरुषभोगवैश्वर्यापेक्षानिमित्तक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह
—क्रियाविशेषादिति ॥ ४५ ॥

पुरुषार्थसिद्धौ बुद्धेः स्वतः प्रवृत्तिसुपपादयितुं सूत्रमवतारयति—निराभिमन्यानादिति ।
पुरुषकर्मार्जितत्वादात्र—पुरुषस्य उपाधान्तेः कर्मभिः प्रवर्तितत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सर्वत्र बुद्धेः प्राधान्यमिति आह,—

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं, लोकवल्लोक-
वत् ॥ ४७ ॥

यथा लोके ग्रामाध्यक्षात् राज्याध्यक्षः श्रेष्ठः, तस्मादपि
राजा इति, तथा मनः बुद्धर्थं प्रवर्तते इति सर्वप्रधाना बुद्धिः
इति । समानकर्मयोगे पुरुषार्थतुल्यक्रियायोगेऽपि सर्वेषाम्
इति । लोकवत् इति वीष्णा अध्यायपरिममाप्ती ॥ ४७ ॥

इति कापिलसङ्ग्रहप्रवचनसूत्रप्रश्नौ प्रधानकार्यार्थ्याथो द्वितीयः ॥ २ ॥

—

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रधानकार्यनिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं तृतीयोऽध्यायारम्भः ।

अविशेषात् विशेषारम्भः ॥ १ ॥

अविशेषात् भूतसूक्ष्मात् विशेषस्य महाभूतस्य आरम्भः ॥ १ ॥

तदेवं बुद्धेः प्राधान्यं सर्वत्रैव इति पञ्चमुपसंहरन् सूत्रमवतारयति, सर्वत्रेति ।—
सर्वेषां करणानां समानेऽपि कर्मजनकत्वे उत्तमप्राधान्यहेतुभिः बुद्धेरैव प्राधान्यमङ्गी-
कार्यम् ; यथा लोके विवाहादिक्रियायोगसाध्यैऽपि कार्त्तव्यता स्वामिनः प्रधानं
प्राधान्यप्रयोजकयुक्तैर्भवति, नान्या, तद्वदत्रापि ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

इति कापिलसङ्ग्रहप्रवचनसूत्रप्रश्नटीकायाम् अमलाऽऽख्यायां

प्रधानकार्यार्थ्याथो द्वितीयः ।

—

अतःपरं प्रधानस्य शान्तघोरमूढाख्यानि स्थूलकार्याणि महाभूतानि शरीरद्वयस्य
निष्ठपरिचयम् । ततश्च प्रसङ्गेन नानायोगिन्यत्यादयः तत्त्वज्ञानसाधनामुष्ठानद्वैत्वपर-
वैराग्यार्थं, ततश्च परवैराग्याय ज्ञानसाधनानि अस्त्रिणानि वक्तव्यानीति अध्यायप्रारम्भः,
अविशेषादिति ।—न वर्तते विशेषः,—शान्तघोरमूढत्वादिः यस्मिन् इत्यविशेषः,—भूत-

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्य मांसादिमयविचारात् निर्विद्यते ॥ २ ॥

उत्पत्तिः दर्शिता, नाशः कुत्र ? इत्यत आह,—

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य भूतारम्भस्य कारणात् धर्माधर्मात् संसरणं नाशः ॥ ३ ॥

भूतानाम् आरम्भकस्वभावत्वे सर्वदा आरम्भात् अनिर्माहः,

इत्यत्राह,—

आ-विवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

विवेकज्ञानपर्यन्तम् आरम्भकस्वभावत्वं भूततन्मात्राणाम्
इति ॥ ४ ॥

सूक्ष्मं, पञ्चतन्मात्रापरपर्यायं तस्मात् अविशेषात्, विशेषाणां—स्थूलानां, सूक्ष्मा-
भूतानाम् आरम्भ इति तात्पर्यम् । सुखदःखभोडाद्यात्मकता हि शान्त्यादिरूपा
स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिः अभिव्यज्यते, न सूक्ष्मेषु ; तेषां शान्तैकरूपतयैव योगेषु
अभिव्यक्तेः ॥१॥

तस्मादिति ।—तस्मात्—अधोविंशतितत्त्वात्, स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्य आरम्भ इति
भावः । अन्तर्वं शरीरनिर्दूषणं वैराग्ये कृतः उपयुज्यते ? इत्यत आह—तस्येति ॥ ॥

शरीरभाशे हेतुं प्रदर्शयितुं सूक्ष्मवतारयति—उत्पत्तिर्दर्शितेति । सूत्रे बीजापदं
धर्माधर्मपरम इति दर्शयन्नाह—तस्येति । संसृतिपटमत्र नाशार्थकमिति दर्शयति—
संसरणमिति । विज्ञानमित्यस्य मूर्धामिदमन्वया व्याचष्टे, यथा—“तस्य—शरीरस्य,
बीजात्—अधोविंशतितत्त्वत्वात् सूक्ष्मात् हेतोः, पुरुषस्य संसृती—मतागते भवतः ;
कूटस्थस्य विभूतया स्वतो गत्याद्यमन्वयादित्यर्थः । अधोविंशतितत्त्वे अवच्छिन्ता हि
पुरुषः तेनेव उपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगाद्ये देहात् देहं संसरति—‘मानमं मनमे-
वायमुपभुङ्क्ते यमायुमम । वाचा वाचाकृतं कर्म कायेनेव तु कायिकम् ॥’
इत्यादिसृतिभिः पूर्वसर्गाद्यक्षरणैरेव उत्सर्गतः सर्गान्तरेषु उपभोगसिद्धेः” इति ॥३॥

भूतारम्भकत्वपक्षे आपात्तं परिहर्तुं सूक्ष्मवतारयति, भूतानामिति ।—तथा च,
विवेकज्ञानपर्यन्तं भूतसूत्राणामारम्भकत्वमित्यर्थः ॥४॥

अविवेकिनं प्रति आरम्भकत्वे महाप्रलये अपि तं प्रति
आरम्भकत्वं स्यात्, इति आह,—

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

अविवेकिनः उपभोगात् महाप्रलये शरीराभावात् कुतः
उपभोगः ? इति न तं प्रति आरम्भकत्वम् ॥ ५ ॥

अनारम्भकत्वे तु कुतः विशेषात् अविवेकिनं प्रति पुनः
आरम्भकत्वम् ? इत्यत्र आह,—

सम्प्रति परिष्वक्तौ द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्माभ्याम् । गमागमपरिष्वङ्गौ प्रलयेऽपि धर्माधर्मानु-
बन्धः आत्मा, इति तं प्रति पुनः आरम्भः । सुक्तौ न तथा
इति ॥ ६ ॥

नित्यत्वे तु सुक्तेः कथं पारतन्त्र्यम् ? इत्यत्राह,—

मातापितृजं स्थूलं प्रायशः, इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

प्रायशः इति दृश्यत्वात् । इतरत् सूक्ष्मशरीरं न तथा,
दुरुहत्वात् ॥ ७ ॥

आह्नयेवार्थे आपत्यन्तरं खण्डयितुं सूत्रमवतारयात्—अविवेकिनमिति । सूत्रे
इतरस्य इति पदाद्यमाह—अविवेकिन इति । उपभोगात् इति पदं व्याचष्टे, महाप्रलये
इति ।—तथा च, इतरस्य—अविवेकिनः, उपभोगात्—उपभोगसमाप्तिः, पूर्वस्य भोग-
प्रदकर्मणः नाश इति यावत्, प्रलयो भवतीति । भोगाभावे किमर्थं शरीरम् उत्पद्येत ?
इति भावः ॥ ५ ॥

नन्वेवं सृष्टौ पुनरारम्भकत्वं कथम् ? इत्याशङ्क्यमाधानाय सूत्रमवतारयति—
अनारम्भकत्वे इति । सूत्रे सम्प्रति इति पदं—सृष्टिकाले इत्यर्थकम् । द्वाभ्यां—
धर्माधर्माभ्याम् । अत्र सूत्रं क्वचित् “पारमुक्तः” इति पाठो दृश्यते, तदर्थस्तु बन्ध
इत्यर्थः, आङ्पूर्वस्यैव परिपूर्वस्यापि बन्धनायेत्वात् ; तथा च, प्रलये सुप्तयोः धर्माधर्मयोः
सृष्टिकाले फलान्मुखयोः सतोः शरीरमारभ्यते, सुक्तौ तु धर्माधर्मयोर्नाश एवेति
ऋषेयम् ॥ ६ ॥

सूत्रपूर्वशरीरयोर्विधेयव्युत्पत्त्याह सूत्रे—मातापितृजमिति । दृश्यत्वादिति—तदर्थे

द्वयोः देहयोः कस्य भोगः ? इत्यत्र आह,—

पूर्वीत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य, नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वीत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य, भोगात् एकस्य तस्य, इतरस्य स्थूलस्य, तत्कार्यत्वम् । स्थूलशरीरस्य गौणः भोगः, सूक्ष्मशरीरे भोगादर्शनात् ॥ ८ ॥

कर्त्ताभिः तत्त्वैः सूक्ष्मशरीरारम्भः ? इत्यत्र आह,—

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सप्तदश च एकञ्च अष्टादश, तैः लिङ्गं सूक्ष्मदेहः उत्पद्यते । बुद्धग्रहङ्कारमनांसि, पञ्च सूक्ष्मभूतानि, दश इन्द्रियाणीति ॥ ९ ॥

दृश्यमानत्वादिति भावः । तथा च, स्थूलनापि किञ्चन शरीरं नातापितृजं न भवतीति प्रायशः इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदनयोर्देहयोर्मध्ये कस्य भोगः स्यात् ? इत्याशङ्क्य समाधानमवतारयति, द्वयोरिति ।—तथा खेयं भोगस्यवस्था तयोर्देहयोः पौर्वापर्यायनिबन्धना भविष्यति इति सूत्रतात्पर्यम् । एकस्य—सूक्ष्मशरीरस्य । स्थूलशरीरस्य भोगाभावे तृतेषु भोगव्यभिचार एव हेतुरिति उग्रयन्नाह—सूक्ष्मशरीरे इति ॥ ८ ॥

लिङ्गशरीरनिरूपणाय सूत्रमवतारयति—कर्त्ताभिरिति । सप्तदशैकमिति सौत्रं पदं समाहारसन्देहतया व्याचष्टे—सप्तदश च एकश्चेति । फलितार्थमाह, अष्टादशीति ।—वस्तुतस्तु एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धश्चेति सप्तदश मिलित्वा एकं लिङ्गशरीरं भवति, इत्येवमेव सूत्रतात्पर्यं विज्ञानभिक्षुप्रभृतिभिराचार्यैः व्याख्यातं साधीय इति मन्तव्यम्, अन्यथा “कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धुभोजेः प्रयुज्यते । सप्तदशैकनापि राशिना युज्यते च सः ॥” इति भोज्यकर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वप्रवणामुपपत्तिः । अत्र राशिग्रह्णेन स्थूलशरीरवत् लिङ्गशरीरस्य अवयवित्वं निराकृतम्, अवयविकूपेषु द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य तु अवयवित्वं सार्वजनीयकलादिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते इति सुधीभिरवसेयम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् कथं पुत्तिकाहस्तिदेहानां
विसदृशानां तस्मात् उत्पत्तिः ? इत्यत्राह,—

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

व्यक्तम् ॥ १० ॥

यदि आत्मा अन्यः, कथं देहे अहम् इति अभिमानः ?
इत्यत्राह,—

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

आत्माधिष्ठानाश्रये देहे सम्भोगात् आत्मवादात् देहे
अहम् इति अभिमानवादः ॥ ११ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह,—

न स्वातन्त्र्यात् तद्वत्ते ह्यायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

यदि आत्मना विना देहे अहम् इति प्रत्ययः, तदा सृष्टदेहे
अहम् इति प्रत्ययः स्यात् ? न च एवम् । यथा आवरकेण
विना न ह्याया, भित्तिं विना न चित्रं, तथा अत्रापि ॥ १२ ॥

सूक्ष्मदेहः एव आत्मा भविष्यति, इत्यत्राह,—

मूर्त्तत्वेऽपि न, सङ्घातयोगात् तरणिवत् ॥ १३ ॥

लिङ्गशरीरस्यातिमूर्त्तत्वात् पुत्तिकाहस्तिदेहानां विसदृशानां कथं तस्मादुत्पत्तिः ?
इति शङ्कासमाधानाय सूत्रमवतारयति—सूक्ष्मदेहस्येति । व्यक्तिभेदः इति ।—
व्यक्तयः,—सूक्ष्मदेहाः । भेदः,—वैलक्षण्यम् ॥ १० ॥

आत्मनो देहाद्भिन्नत्वे देहे अहमित्यभिमानः कथं सङ्गच्छते ? इत्याशङ्कामा-
धानाय सूत्रमवतारयति—यदीति । सूत्रे तदिति पदम्—आत्मपरं, तथा च, पूर्वस्थात्
अहमिति व.दात् उत्तरीतरम अहमिति वादः । वाद इत्यभेदेन देहे अहमिति
ज्ञानस्य भ्रमत्वमाह, आत्मनो देहातिरिक्तत्वात् ॥ ११ ॥

देह एव “अहं” प्रत्ययविषयोऽस्तु, तस्यैव आत्मत्वात् इति मतं दृष्टान्तोपन्यासेन
निराकर्णुं सूत्रमवतारयति, अत्रेति । —सुममम ॥ १२ ॥

सूक्ष्मदेहस्य आत्मत्वं निराकर्णुं सूत्रमवतारयति—सूक्ष्मदेह इति । मूर्त्तत्वेऽपि—

सङ्घातत्वात् सूक्ष्मत्वात् परार्थः । तरणिवत् इति—यथा प्रकाशत्वेऽपि सूक्ष्मत्वात् न आदित्यस्य आत्मत्वम् ॥ १३ ॥

मनः आत्मा भविष्यति, इत्यत्राह,—

अणुपरिमाणं, तत्कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

मनः अणुपरिमाणं, तत्कृियायां श्रुतिदर्शनात् । अथ व्यापकस्य निरुपाधिः न इन्द्रियत्वम् इति उपाधिः वक्तव्यः । यदि कर्णशष्कुलीवत् नियतावयवस्य उपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभिः, न अन्यत्र, इति श्रौत्रवत् प्रसज्येत । ततश्च देहमात्रम् उपाधिः वक्तव्यः । तथा च, तदवच्छेदेन वृत्तिलाभिः 'शिरसि मे वेदना' 'पादे मे सुखम्' इति अव्याप्यवृत्तित्व-

सक्रियत्वेऽपि इत्यर्थः । अनेन सूक्ष्मदेहं प्रमाणमुक्तं, तथा च, सूक्ष्मदेहोऽपि न आत्मा, संघतत्वादित्यर्थः । संघतत्वस्य परार्थत्वव्याप्यत्वेन तादृशसंघतदेहातिरिक्त एव आत्मा इत्यर्थः । तरणिः प्रकाशः, प्रखलोऽपि संघतत्वेन यथा परार्थः, तथा प्रकृतेऽपि श्रेय इति भावः ॥ १३ ॥

मनसः आत्मत्वं निरसितं; सूक्ष्मवतारयति—मनः इति । अणुपरिमाणं—परिच्छिन्नपरिमाणम् । तत्कृियायां—मनसः क्रियावत्त्वे इत्यर्थः । श्रुतिदर्शनादिति—“अमंशयं महाबाही ! मनो दर्शियहं अलम्” [गीता ६ अध्या० ३५ श्लोकः] इत्यादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः । व्यापकस्येति :—व्यापकस्य—विभीः उपाधिर्हितस्य इन्द्रियत्वं न कृचित् दृष्टव्यं, तथा च, मनो यदि व्यापकतया अङ्गीक्रियते, तदा तस्य इन्द्रियत्वमिदं आकाशस्य कर्णशष्कुलीवत् लक्षण उपाधिरेवमणु अङ्गीकर्तव्यः । नन्वस्तु आकाशस्य कर्णशष्कुलीवत् देहान्तर्गतस्य कस्यचित् अवयवस्य तदुपाधित्वम् ? इति शङ्कते—यदीति । दोषमाह, तदेति ।—तावन्मात्रे—उपाधितया कल्पितेन तदवयवेन अवच्छिन्ने देहे इत्यर्थः । अथ दृष्टान्तमाह, श्रौत्रवदिति ।—तथा च, देहान्तर्गतस्य कस्यचित् अवयवस्य उपाधित्वं तदातिरिक्तावयवावच्छेदेन ज्ञानवत्त्वव्याप्यत्वाऽणुपरिपत्त्या कस्यचित्तुमशक्यत्वम् इति भावः । नन्वस्तु देह एव उपाधिः ? इत्याह—ततश्चेति । तदेतन्मनं दूषयति, तथा चेति ।—तदवच्छेदेन—देहावच्छेदेन, तदि-

प्रतीतिविरोधः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरपि मनसः अणुत्वम्
आह । न्यायश्च अन्यत्र प्रपञ्चितः इति ॥ १४ ॥

हेत्वन्तरमाह,—

तदन्नमयत्वश्रुतेः ॥ १५ ॥

तस्य मनसः अन्नमयत्वे श्रुतिः अस्ति । अन्नमयत्वेन च
सौम्यत्वं दर्शितम् । सौम्यत्वञ्च चन्द्ररूपत्वम् इति । न च
आत्मा चन्द्रः । श्रुतिश्च “अन्नं वै प्राणाः” । प्राणश्च चन्द्र-
मयः ज्ञेयः । चन्द्रमा मनसः जातः, तस्मात् अणु मनः, न
आत्मा इति ॥ १५ ॥

पुरुषार्थं महदादीनां प्रवृत्तिः, संसृतिः किमर्थम् ? इत्यत्र
आह,—

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां, सूषकारवद्भाजः ॥ १६ ॥

यथा प्रवृत्तिः तथा संसृतिः । संसृती च सरणदुःखम्
इति निदिश्यः भवति । सूषकारवत् इति परार्थम् एव
प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

विप्रतिपत्तौ सत्यां स्वपक्षमाह,—

सामे—मनसो प्रतिपत्तौ । अन्याप्यवृत्तिलप्रतीतिविरोध इति—एवमर्थविशेषाव-
च्छेदेनेव सुखदुःखाद्यनुभवविरोधः इत्यर्थः । मनसः अणुत्वविही प्रमाणात्तरं दर्शयति—
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरपि ॥ १४ ॥

मनसः अन्नमयत्वश्रुतेरपि नात्मत्वम् इत्युपपादयितुं स्वमयतारयति—हेत्वन्तर-
मिति । “अन्नमयं च सौम्यमनः” [छाण्डो० उप० ६ अध्या० ५ खण्ड० ४ श्लोकः]
इति श्रुतौ अन्नगतं सौम्यपदं न सम्बोधनार्थम्, अपि तु मनसो विशेषणम् इति
अतिशयप्रमाथः । तथा च, किमेतन्मनसः सौम्यत्वं स्यात् ? तदेव निरूपयति—
सौम्यत्वञ्चेति ॥ १५ ॥

प्रधानस्त्विव सूक्ष्मभूतानामपि प्रवृत्तिः पुरुषार्थैव इति दर्शयितुं स्वमयतारयति,
पुरुषार्थमिति ।—सुगमम् ॥ १६ ॥

तदेवं देहस्य उपादानविवशिष्यां विप्रतिपत्तौ स्वविज्ञानप्रदर्शनपरं स्वमय-
तारयति—विप्रतिपत्ताविति ॥ १७ ॥

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

स्यष्टम् ॥ १७ ॥

का विप्रतिपत्तिः ? इत्यत्र आह,—

चातुर्भौतिकमित्यन्ये ॥ १८ ॥

आकाशपरित्यागेन चातुर्भौतिकं शरीरम् इति अन्ये ॥ १८ ॥
मतान्तरमाह,—

एकभौतिकमपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवं शरीरम् इति ॥ १९ ॥

देहचैतन्यं निरस्यति,—

न सांसिद्धिकं चैतन्यं, प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

पृथक्पृथक्कृतेषु चैतन्यादर्शनात् न स्वभावचैतन्यम्, अत एव मिलितानां च चैतन्यं न आशङ्कनीयम् । जन्तवः हि प्रत्येकं चोद्भूतसंज्ञसंज्ञात्कृतमन्तः, मिलिताः ते हस्तिनमपि संयमयन्ति ; न च एवं भूतानि इति न देहचैतन्यम् ॥ २० ॥

दूषणान्तरमाह,—

प्रपञ्चत्वाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

विप्रतिपत्तिः स्वल्पं दर्शयितुं सूक्ष्मवतारयति—का विप्रतिपत्तिः ? इति । चातुर्भौतिकमित्यनेन केषां चतुर्णां भूतानां यद्वयं कर्तव्यम् ? इत्यत्र आह—आकाशपरित्यागेनाति ॥ १८ ॥

अत्रैव मतान्तरं दर्शयितुं सूक्ष्मवतारयति—मतान्तरमिति । अपरे—नेत्यायिकाः ॥ १९ ॥

देहाकारपरिणतानां भूतानामेव चैतन्यं धर्मः इति आर्षाकमतं दूषयितुं सूक्ष्मवतारयति—देहचैतन्यमिति । सांसिद्धिकं—देहस्य स्वाभाविकं धर्मभूतमित्यर्थः ; मिलितानः हि तदा भवेत् यदि प्रत्येकं किञ्चित् दृश्येत इति भागः ॥ २० ॥

देहचैतन्ये दूषणान्तरं दर्शयितुं सूक्ष्मवतारयति—दूषणान्तरमिति । अत्र “प्रपञ्चनरणाद्यभावश्च” इत्येवं सूत्रपाठे विज्ञानभिसुराचार्यः मन्यते । “प्रपञ्चस्वाभावः” इति

देहस्य चेतनत्वे प्रपञ्चत्वस्य मरणस्य अभावः, चेतनस्य नित्य-
त्वात् ॥ २१ ॥

अथ चेतनस्य अपि मरणं मुक्तिः इति दूषणान्तरमाह,—
मदशक्तिवच्चेत्, प्रत्येकपरिदृष्टे सौक्ष्मात्
सांहत्ये तदुद्भवः ॥ २२ ॥

यथा मदशक्तिः प्रतिपुरुषे सूक्ष्मत्वेन दृष्टा सांहत्ये मह-
च्छक्त्युद्भवात् बृहच्छिक्त्यामपि वहति । न च भूतेषु अपि
प्रत्येकं सूक्ष्मचेतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये देहे चेतन्यं स्यात् । “न
सांसिद्धिकम्” इति सूत्रे निषेधमुखेन दर्शितं भवति, इह सूत्रे
विधिमुखेन इति न पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

वैराग्यादौनां पारम्पर्येण मुक्तिसाधनत्वम् उक्तं, साक्षात्
मुक्तिसाधनमाह,—

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

व्यक्तम् ॥ २३ ॥

व्यतिरेकमाह,—

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

अज्ञानात् ॥ २४ ॥

अन्ये । प्रपञ्चत्वस्येति इति कृतस्यतः पाठः । “प्रपञ्चस्य” इति पाठे—प्रपञ्चपदं
धर्माधर्मयोः मरणस्य च उपलक्षकम् । इति कारमते तु प्रपञ्चत्वपदं मरणपरमेव ॥२१॥

देहस्यैवास्तु चेतन्यं नैमित्तिकं, निमित्तापाये तु नैमित्तिकस्य चेतन्यस्य
अपाय एव मुक्तारस्तु इति मतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति—अर्थात् । ननु एतस्य
सूत्रस्य “न सांसिद्धिकम्” इत्यादिपूर्वोपात्तसूत्रेण गताश्रयत्वमेव इत्याशङ्क्यायां समाधान-
माह—न सांसिद्धिकमिति ॥ २२ ॥

साक्षात् मुक्तिसाधनं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति, वैराग्यादौनामिति ।—स्यष्टम् ॥२३॥

बन्धहेतुनिरूपणपरं सूत्रमवतारयति—व्यतिरेकमिति । विपर्ययपदं व्याचष्टे—
अज्ञानादिति ॥ २४ ॥

न ज्ञानमात्रात् मुक्तिः, कर्मणः अपि मुक्तिमाधनत्वात् ;
तथा च श्रुतिः,—“तं विद्याकर्मणौ समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च”
[बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्रा० २ मन्त्रः] इति । तत्राह,—

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

नियतम् एव कारणं, ज्ञानात् मुक्तिः, कर्मणः मुक्तिः ।
यत्र अपि अकामकर्मणः समुच्चयः श्रूयते, तत्र अपि ज्ञानार्थं,
तस्मात् न समुच्चयः ; नापि कदाचित् ज्ञानात्, कदाचित्
कर्मणः इति विकल्पः । श्रुतिश्च—“वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥” [श्वेता० उप० ३ अध्या०
८ मन्त्रः] ॥ २५ ॥

दूषणान्तरमाह,—

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां
नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

मायिकः,—स्वप्नः, अमायिकः,—जागरः । स्वप्नवत् कर्म,
जागरवत् ज्ञानम् । तुल्यकालयोः हि समुच्चयः, न तु स्वप्न-
जागरयोः तुल्यकालत्वं, तस्मात् न ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ २६ ॥

ज्ञानकर्मणोः व्यवस्थाप्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति, न ज्ञानमायादिति ।—मुक्ति-
साधनत्वात्—मुक्तिं प्रति परस्परया साधनत्वादित्यर्थः । तथा च, ज्ञानमेव मुक्तिहेतुः,
कर्म न साक्षात् मुक्तिहेतुः, अतो मुक्तौ न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः, न वा विकल्प इति
सूत्रार्थः ॥ २५ ॥

ननु माऽस्तु काम्यकर्मणा समुच्चयः, नित्येन तु ज्ञातुं इत्याशङ्कानिराकरणाय
सूत्रमवतारयति, दूषणान्तरमिति ।—मायिकं कर्म अमायिकं ज्ञानं, स्वप्नजागराभ्यामिव
भिन्नकालाभ्यां ताभ्यां मिलिताभ्यां मुक्तिर्न सम्भवति, उभयोरिककालत्वे हि कश्चपि
समुच्चयः सम्भवेत् ; नित्यकर्मोपि विद्यशुद्धाविव साक्षादुपशुष्यते, न तु मुक्तौ इति
सूत्रार्थः ॥ २६ ॥

प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् जागरप्रत्ययस्यापि मिथ्यात्वम्
इत्यत्राह,—

दूतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

स्वप्नप्रत्ययस्यापि न आत्यान्तिकं मिथ्यात्वं स्वप्नुष्यवत्, न
च स्वात्मानं अपि मिथ्यात्वम्, अन्यथा स्वप्न इत्येव न स्यात् । न
च अत्यन्तादृष्टे स्वप्नः, किन्तु जाग्रदृष्टेऽर्थे ॥ २७ ॥

दृष्टकारणाभावात् सङ्कल्पमात्रेण योगिनां न सर्वा सिद्धिः
इत्यत्राह,—

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

न अस्मदादीनां सङ्कल्पात् सिद्धिः इति योगजधर्मोप-
गृहीतानां सिद्धानाम् अपि न भवितव्यम् ; तस्मात् न मिथ्या
इति ॥ २८ ॥

एतदेवाह,—

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतवत् ॥ २९ ॥

यथा महदादीनां पूर्वमपेक्ष्य कार्यकरणं, प्रकृतेस्तु न

कर्मणो माधिकत्वमत्र न मिथ्यात्वमभिमतं, किन्तु अनार्यान्तिकफलकत्वमेव
इति प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति, प्रत्ययत्वादिति ।—इतरस्यापि—कर्मणोऽपि, न
आत्यन्तिकं फलम्, अतो माधिकत्वमुक्तम् । एतेन ज्ञानस्य अनार्यान्तिकफलकत्वाभा-
वपुः अनाधिकत्वं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

योगिना सङ्कल्पमात्रेणापि सिद्धे पदार्थे न मिथ्यात्वम् इत्येतत् प्रदर्शयितुं सूत्रमव-
तारयति—दृष्टकारणेति । भवितव्याभाते, अस्मदादीनामिव न सङ्कल्पात् सिद्धिरिति
प्रश्लेषः ; तेनैव भवितव्यामत्यन्तान्वयः ॥ २८ ॥

ननु कृमदृष्टकारणाभावे जायमानस्य कथं न मिथ्यात्वं भवेत् ? इतोऽस्मात्सङ्क-
तिराकर्तुं सूत्रमवतारयति—एतदेवेति । शुद्धस्य, प्राणायामादिसिद्धिरिति शेषः ; एतच्च
अध्याहृतव्यस्य योगिनः इति पदस्य विशेषणं, भावनायाः,—ध्यानस्य, उपचयात्—
आधिक्यात् एवं सर्वं सम्यग्यते इति । न तत्र लोकासिद्धदृष्टकारणापेक्षा, तथा च, योगिनः

कार्यकरणे कस्यापि अपेक्षा, तथा दृष्टकारणाभावादपि योगिनां भावनोपचयात् सर्वं सम्पद्यते ॥ २९ ॥

भावनार्थं ध्यानमाह,—

रागोपहृतिर्धानम् ॥ ३० ॥

रागो रजोगुणात् चलितत्वं, तदुपहृतिः निश्चलितत्वं ध्यानम् ॥ ३० ॥

तत्सिद्धिः कथम् ? इत्यत आह,—

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः पञ्च, तन्निरोधात् तत्सिद्धिः ध्यान-
सिद्धिः ॥ ३१ ॥

तन्निरोधः कथम् ? इत्यत आह,—

धारणाऽऽसनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

धारणा—नाभ्यादिदेगे चित्तधारणम् । आसनं—स्वस्ति-
कार्दः, अनेन यमनियमप्राणायामप्रत्याहारा उपर्लक्षिताः ।

असदादेवत न वितथमइत्या इति हृदयम् । प्रकतिवर्दिता ।—प्रकार्थेया अनपेक्ष्येव
खोक्तसिद्धं पूर्वं कारणं सदृदादिकाव्येमारभते तदत योगिनोऽपि इति विज्ञेयम् ॥ २९ ॥

प्रसङ्गात् ध्यानलक्ष्यमाह, रागिति ।—तथा च, रागस्य—रजोगुणस्य, तत्काव्येस्य
अचलितस्येशः, उपहृतिः,—निश्चलत्वं, सत्त्वगुणेनाभिभव इति भावः ॥ ३० ॥

तदुपायमाह, वृत्तिनिरोधादिति ।—अत्र वृत्तिनिरोधपदेन ज्येष्ठातिरिक्तविषयक-
वृत्तिनिरोधरूपस्य सम्प्रज्ञातयोगस्य स्वरूपम् उक्तं भवति, इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव
विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रातबन्धापगमात् ज्येष्ठसाक्षात्कारो भवतीति कृत्वा योगोऽपि
ज्ञाने कारणं योगाङ्गध्यानादेवत् इत्यप्यत्र मन्त्रव्यम्, “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
मत्वा धीरोः हर्षशोकौ जहाति” [कठ० उप० २ ब्रह्मी० १२ श्लोकः] इत्यादि
श्रुतिश्रुत्योक्तद्वयमात् । वृत्तिशब्दाधेमाह—वृत्तय इति । प्रमाणादयः इति—अत्र
आदिपदेन विपर्ययविसर्त्यनिद्राश्रुतिरूपाणां इत्यन्तराया यदुच्यते ॥ ३१ ॥

इदानीं क्रमप्राप्त वृत्तिनिरोधापायं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—तन्निरोध इति ।
तत्र अहिंसा इत्यनसंशुं ब्रह्मचर्यम् अपारप्रहृति यमाः । शीघ्रतोपतप्तस्त्राव्यायै-

स्वकर्म—स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानम् । इति वृत्तिनिरोध-
सिद्धिः ॥ ३२ ॥

नानाऽऽसनेषु स्वमतमासनमाह,—

स्थिरमुखमासनम् ॥ ३३ ॥

येन स्थैर्यं सुखञ्च स्यात् तदासनमनुष्ठेयम् ॥ ३३ ॥

अन्यं निरोधोपायमाह,—

निरोधश्चूर्द्धिविधारणाभ्याम् ॥ ३४ ॥

चूर्द्धिः,—रेचकम् । विधारणं—कुम्भकम्, उपलक्षणमेतत्,
पूरकोऽपि द्रष्टव्यः ॥ ३४ ॥

किं तत् स्वकर्म ? इत्यत आह,—

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

स्यष्टम् ॥ ३५ ॥

अन्यं वृत्तिनिरोधोपायमाह,—

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

वैराग्यात् द्विविधात्, अपरात् अलम् इति प्रत्ययात्, परात्

श्रमविधानानि नियमाः । तत्र ईश्वरपविधानन्तु तास्मान् परमगुरौ परमेश्वरं सर्व-
कर्मसमर्पणम्, अत एवोक्तं—“अध्याऽऽसनेऽथ पथि तजन् वा स्वस्थः परिचीण-
वितर्कजालः । संसारबीजक्षयमौक्षमाणः स्वाप्नित्यसुक्तोऽमृतभोगभागी ॥” स्वविषय-
सम्प्रयोगाभावे चित्तश्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानि इन्द्रियाणि न
इतरेन्द्रियजघनत् उपायान्तरमपेक्षन्ते, यथा मधुकरराजं मर्चका उत्पतन्तम् अन्तु
उत्पतन्ति निर्विशमानमन्तु निर्विशन्ते, तथा इन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानि इत्येष
प्रत्याहारः इति ॥ ३२ ॥

आसनमाह, स्थिरसुखमिति ।—स्यष्टम् ॥ ३३ ॥

वृत्तिनिरोधे उपायान्तरमाह, निरोध इति ।—सुगमम् ॥ ३४ ॥

स्वकर्म व्याचष्टे, स्वकर्मैति ।—सुगमम् ॥ ३५ ॥

वृत्तिनिरोधोपायान्तरमाह—वैराग्यादिति । वैराग्यस्य दोषव्यनाह—द्विविधा-

ज्ञानप्रसादमात्रात् । अभ्यासात् पौनःपुन्येन ध्यानात् । चः
समुच्चये ॥ ३६ ॥

वृत्तीनामवान्तरभेदमाह,—

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्या मिथ्याज्ञानं, अस्मिता अभिमानः, रागः अनुरागः,
द्वेषः क्रोधः, अभिनिवेशः त्रासः, इति विषयेषु विषयि ज्ञानम्
उपलक्षितम् ॥ ३७ ॥

अशक्तिमाह,—

अशक्तिरष्टाविंशतिधा ॥ ३८ ॥

तुष्टिमाह,—

तुष्टिर्जवधा ॥ ३९ ॥

दिति । अपरवैराग्यस्य स्वरूपमाह, अलमिति ।—सर्वेषु विषयेषु उपेक्षास्वरूपा-
दित्यर्थः । चः समुच्चये इति ।—अथ चकारः धारणां समुच्चिनोतीति भावः ॥ ३६ ॥

तदेवं ज्ञानात् भोक्तो व्याख्यातः । अतः परं “बन्धं विपर्ययात्” इति यदुक्तं, तत्र
बन्धकारणस्य विपर्ययस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं तुल्यमवतारयति, वृत्तीनामिति ।—अविद्या-
ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगदर्शनोक्ताः बन्धस्तुविपर्ययस्य अवान्तरभेदा इत्यर्थः ;
तेन शक्त्यादौ रजतादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणाम् अमङ्गुलैःपि न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् ।
तत्र अनिर्व्यायुर्चिदुःखानात्मसु नित्यशुभिसुखात्मख्यातिरूपं मिथ्याज्ञानम् अविद्या इत्यर्थः ।
आत्मानात्मशोरकलाप्रत्ययः अस्मिता ; स च शरीराद्यतिरिक्तं आत्मा नास्ति इत्येवंरूपः,
प्रागुक्ता तु अविद्या मेवंरूपा । त्रासः इति—मरणोत्पत्त्यासः इत्यर्थः । विषयेति—
त्रासादिरूपविषयेषु, तद्विषयकं ज्ञानमपि अत्र उपलक्षितं भवति इति ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

अशक्तिं विभजते, अशक्तिरिति ।—एतत्कारिकया एवं व्याख्यातम्—“एकादशे-
न्द्रियवधाः सङ्घे बुद्धिवधैरशक्त्युपदिष्टा । सप्तदश वधाः बुद्धेः विपर्ययात् तुष्टि-
सिद्धीनाम् ॥ तथा च—बाधिर्यं क्लृप्ताऽन्वत्वं जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता
क्षौण्ड्यपङ्कत्वे क्लेशोटावर्तमुग्धताः ॥” इत्येवम् एकादशेन्द्रियाणाम् एकादश अशक्तयः,
बुद्धेश्च सप्तदश अशक्तयः इति मिलित्वा अष्टाविंशतिधा अशक्तिः ज्ञेया ॥ ३८ ॥

तुष्टिं विभजते, तुष्टिरिति ।—सुगमम् ॥ ३९ ॥

सिद्धिमाह,—

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

चतुर्षु विपर्ययभेदमाह,—

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

पूर्ववदिति—पूर्वाचार्यैः उक्ताः द्वाषष्टिः विपर्ययभेदाः । प्रकृतिमद्दृढङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु आत्मबुद्धिः अविद्या तमः अष्ट-विषयत्वात् अष्टधा । देवाः हि अणिमादिकम् आत्मौयत्वेन अभिमन्यन्ते, सा इयम् अस्मिता मोहः अष्टविषयत्वात् अष्टधा । शब्दादिषु तन्मात्रेषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया रागः मद्दामोहः दशविषयत्वात् दशधा । शब्दादयः दश अणिमाद्यष्टैश्वर्योप-धानेन सद्धिताः तं च अन्येन उपहन्यमानाः इति द्वेषः तामिस्रः अष्टादशविषयत्वात् अष्टादशधा । देवाः हि एतान् उपभुञ्जानाः असुरैः उपहन्यन्ते इति अभिनिवेशः तासः अन्यतामिस्रः अष्टा-दशविषयत्वात् अष्टादशधा । एवं द्वाषष्टिः इति ॥ ४१ ॥

सिद्धिं विभजते, सिद्धिरिति ।—सुगमम् ॥ ४० ॥

उक्तानां विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनां विशेषाज्जासायां क्रमेण त्वचतुष्टयं प्रवर्तते इति दर्शयन्नाह, चतुर्षु इति ।—विपर्ययस्य अवान्तरभेदाः ये सामान्यतः पञ्च उक्ताः, ते पूर्ववत्—पूर्वाचार्यैः यथोक्ताः तथैव विशिष्य अवधार्या इति सूचार्थः । विपर्यय-भेदानां द्वाषष्टिरूपतां पूर्वाचार्यैरुक्तां व्याख्यातमाह, प्रकृतीति ।—तदर्थं निर्गलि-तायः,—अष्टसु अन्यक्रमद्दृढङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिषु आत्मबुद्धिः अविद्या-तमः अष्टधा भवति । कार्यकारणभेदेन केवलविकृतिषु आत्मबुद्धेरपि अष्टैवान्तरभावं । एवम् अविद्यायाः विषयभेदेन अष्टविषयत्वात् तन्ममानविषयकस्यास्मितामोहस्यापि अष्टविषयत्वम् । दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दशत्वात् तद्विषयकः रागाख्यः मद्दामोहः दशविधः । अविद्याऽस्मितयोः अष्टौ ये विषयाः, ये च रागस्य दश विषयाः, अद्विद्वातकेषु अष्टादशसु अष्टादशधा तामिस्राख्यो द्वेषः । एवं तेषामष्टादशानां विनाशादितदर्थनात् अष्टादशधा अन्यतामिस्राख्योऽभिनिवेशः भवति । एतेषाञ्च इति आदि संज्ञा तद्भेदत्वात् इति विज्ञापयित्वाप्युक्तं व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

अशक्तिभेदान् आह,—

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

इतरस्याः अशक्तेः, एवम् अनेकधा अष्टाविंशतिधा । एका-
दश इन्द्रियवधाः,—

“बाधिर्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्डिन्यं क्लैव्योदावर्त्तमुग्धताः ॥”

एतादृशया एकादश बुद्धेः । नव तुष्टयः, अष्ट सिद्धयः, तद्-
विपर्ययेण सप्तदश बुद्धेः । एवम् अष्टाविंशतिः इति ॥ ४२ ॥

तुष्टिभेदान् आह,—

आध्यात्मिक्यादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

अनात्मनि आत्मबुद्ध्या प्रवर्त्तमाना आध्यात्मिक्यः चतस्रः ।
आदिशब्दात् वाह्याः पञ्च । प्रकृतिविवेकदर्शनात् चेत् मुक्तिः,
सा एव उपास्या, किमात्मना ? इति प्रकृत्याख्या एका तुष्टिः
अन्धः इति उच्यते । विवेकज्ञानात् अपि न साक्षात्, अदर्श-

अशक्तिभेदं निरूपयन् सुव्रभवतारयति—अशक्तौति । अजडता नाम रसःज्ञानम् ।
कौण्डिन्यं—एदृशान्धत्वं । उदावर्त्तः,—विसर्गसामर्थ्यम् । मुग्धता—विषयायदृश्यम्
इत्येषां निधो भेदः ॥ ४२ ॥

क्रमगतान् तुष्टिभेदान् निरूपयन् सुव्रभवतारयति, तुष्टिभेदानिति ।—अत्रेदं
श्रेयं—तुष्टयस्तावत् हेत्वा एव भवन्ति, आध्यात्मिक्यः बाह्याश्च । तत्र प्रकृतिव्यति-
रिक्तमात्मनम् अचिद्व्ययं याः खलु प्रवृत्ताः, ता तुष्टयः आध्यात्मिक्यः उच्यन्ते । ताश्च
प्रकृत्युपादानकालभाग्यनामभिः प्रसिद्धाः चतस्र एव । अत्र प्रकृतितुष्टिः यथा—प्रकृति-
व्यतिरिक्ते आत्मनि ज्ञाते विवेकसाक्षात्कारी नाम प्रकृतिपरिणामः, तच्च प्रकृतिरेव
सत्यादियस्यति इति तदर्थम् अलं तत्र ध्यानाध्यासेन, तस्मात् एवमेव वर्त्तस्व इत्युप-
देशात् शिष्यस्य तुष्टिः प्रकृतितुष्टिरित्युच्यते ; अस्मा एव नामान्तरम् अन्धः इति । तदन्त-
र्दाह इतिकारः,—प्रकृतिविवेक इति । सेवीपास्येति—प्रकृतिरेव उपासनीया,
तदुपासनमकरेण भीक्षुभाषार्थे नात्मना कस्यित् प्रयत्नः अपेक्ष्यते इत्यर्थः । आत्मनेति
—प्रकृत्युपासननिरपेक्षेण ध्यानादितत्परेण आत्मना न किमपि फलमित्यर्थः । उपादान-

नात् ; व्रतग्रहणात् भविष्यति इति उपादानाख्या द्वितीया तुष्टिः सलिलम् उच्यते । व्रतात् अपि न साक्षात्, किन्तु कालात् भवति इति कालाख्या तृतीया तुष्टिः शोधः इति उच्यते । कालवशात् अपि न सर्वेषां मुक्तिः, किन्तु भाग्यात् एव इति भाग्याख्या चतुर्थी तुष्टिः वृष्टिः इति उच्यते । आत्मानम् अधिकृत्य इति आध्यात्मिक्यः । पञ्चधा विषयोपरमात् वाह्याः पञ्च । विषयार्जनदुःखात् उपरमे एका तुष्टिः पारम् उच्यते । रक्षणदुःखात् उपरमे द्वितीया तुष्टिः सुपारम्

तुष्टिमाह, विवेकेति ।—तथा च, पाङ्क्त्यपि विवेकख्यातिः न प्रकृतिमात्रात् भवति, तस्याः सर्वान् प्रति अविशेषात् सर्वदा सर्वस्य विवेकख्यातिप्रसङ्गात्, अतः प्रव्रज्या-हेतुकेव विवेकख्यातिरित्यङ्गीकरणीयम् ; तस्मात् प्रव्रज्यामेव उपादधीषाः, कृतं ते ध्यानाभ्यासेन इत्युपदेशात् शिष्यस्य या तुष्टिः, सैव उपादानतुष्टिः इत्युच्यते ; तस्याः सखिलमिति नामान्तरम् । व्रतो व्रतग्रहणपदेन प्रव्रज्यारूपव्रतग्रहणम् अश्विनसेयम् । तृतीयां तुष्टिमाह, व्रतादपीति ।—प्रव्रज्याऽपि साक्षात् निर्वाचदा न भवति, किन्तु काल-मपेक्ष्येव इति कालादेव ते सिद्धिर्भविष्यति, अलं तबोत्कण्ठया, इत्युपदेशात् शिष्यस्य या तुष्टिः, सा तृतीया कालतुष्टिरिति तात्पर्यम् ; अथा एव नामान्तरम् शोधः इति । चतुर्थीं तुष्टिमाह, कालवशादिति ।—तथा च, कालादपि न सर्वेषां मुक्तिः, अपि तु भाग्यादेव कदाचित् कल्पयित्, दृष्टञ्च मदाहसापत्यानाम् अतिश्रेश्वरेऽपि स्वमातुरुप-देशमादादेव विवेकख्यातिसाधनेन निरावाधं कैवल्यमभूत्, तस्मात् भाग्यमेव हेतुः, नाप्यत्र किमपि इत्युपदेशात् शिष्यस्य या तुष्टिः सा चतुर्थी तुष्टिः भाग्याख्या, तस्याः वृष्टिरिति नामान्तरम् । इदानीं वाह्याः पञ्च तृतीयोक्तपञ्चविधमाह, पञ्चधेति ।—वाह्यान् पञ्च अनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीन् आत्मैक्यमिमन्त्यमानस्यैव विषयोपरमे कृति या तुष्टयः सञ्चरन्ति, ता एव वाह्या इत्युच्यन्ते । तथा हि, शब्दादिषु पञ्चस्वपि विषयेषु अर्जन-रक्षण-अध-भोग-हिंसादोषदर्शनजन्याः पञ्च उपरमाः भवन्ति, तेषु च पञ्च तुष्टयः भवन्ति । तत्र स्रक्चन्दनवनिताद्यर्कने दुःखपरम्परां भावयती विद्यया उपरमे या तुष्टिः, सा प्रथमा वाह्या तुष्टिः, तस्याः पारमिति नामान्तरम् । तदेतदाह—विषया-

* तत्त्वकौमुद्याम् “शोधः” इत्यत्र “मेषः” इति पाठः । तदर्थंस्तु—“अस्याश्च तुष्टेः मेषस्यैव फलसिद्धिहेतुभूतवृष्टिवापनत्वेन मेषतुष्टयत्वम्” इति तर्कवाचस्पतिपादाः ।

उच्यते । अयं भावयतः दुःखात् उपरमे द्वितीया तुष्टिः पार-
पारम् उच्यते । भोगदोषं भावयतः दुःखात् उपरमे चतुर्थी
तुष्टिः अनुत्तमाश्वः उच्यते । न अनुपहृत्य भूतानि भोगसिद्धिः
इति दुःखात् उपरमे पञ्चमी तुष्टिः उत्तमाश्वः उच्यते । एवं
नवधा इति ॥ ४३ ॥

सिद्धेः भेदान् आह,—

ऊहादिभिः सिद्धिरष्टधा ॥ ४४ ॥

तत्र अध्ययनं प्रथमा सिद्धिः तारम् उच्यते । शब्दज्ञानं
द्वितीया सिद्धिः सुतारम् उच्यते । ऊहः तर्कः, मननम् इति
द्वितीया सिद्धिः तारतारम् उच्यते । गुरु-मब्रह्मचारिणां प्राप्तिः

र्जनात् । द्वितीयामाह, रक्षणेति ।—आर्जितमापि धनादिकं दस्युपभृतिभ्यः विनङ्गति
इति तद्रक्षणे मद्दुःखमिति भावयतः विषयोपरमे या तुष्टिः, सैव द्वितीया इत्यर्थः ;
सुपारमिति तस्याः नामान्तरम् । द्वितीया वाह्यतुष्टिमाह, अयमिति ।—वह्नुतरायासैव
अर्जितं सुरक्षितमापि धनं भुज्यमानं जीयते एवेति अयं भावयतः विषयोपरमे या
तुष्टिः, सैव द्वितीया तुष्टिरित्युच्यते ; अस्या एव तुष्टिर्नामान्तरं पारपारमिति ।
चतुर्थी वाह्यतुष्टिमाह, भोगदोषमिति ।—तथा च, “न जातु कामः कामानामुपभोगेन
श्रास्यति । इतिषा कृण्वन्तेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥” इत्युक्तनयात् भोगाभ्यासात्
कामाः वर्द्धन्ते, ते चाभिलषिताविषयाप्राप्तौ कामिनिं पुरुषं नितरां दुःखयन्तीति भोग-
दोषं भावयतः विषयोपरमे या तुष्टिः, सा चतुर्थी, अनुत्तमाश्वः इति तस्याः नामान्-
तरम् । पञ्चमी वाह्यतुष्टिमाह, नानुपहृत्येति ।—तथा च, नानुपहृत्य भूतानि
उपभोगः सम्भवतीति इतिदोषं भावयतः विषयोपरमे या तुष्टिः, सैव पञ्चमी वाह्य-
तुष्टिरित्यर्थः ; उत्तमाश्वः इत्यस्याः नामान्तरम् ॥ ४३ ॥

ऊहादिभिरिति ।—ऊहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवति इति सूत्रार्थः । ते च ऊहः,
शब्दः, अध्ययनं, तयो दुःखाविघाताः, मुह्यप्राप्तिः, दानश्चेति । “पाठकानां पदाश्रयणः
वक्ष्यान्” इत्यभिप्रेत्य क्रमान्तरेण व्याख्यायन्ते । तत्र आद्या सिद्धिः अध्ययनं नाम ; तत्र
विधिवत् गुरुमुखात् अज्यात्मविद्यानाम् अक्षरश्लेषपण्डितं, तारमिति तस्या नामान्तरम् ।
द्वितीया सिद्धिः शब्दः ; शब्द इत्यनेन तज्जनितार्थज्ञानं लभ्यते ; एतस्याः सिद्धे-
र्नामान्तरं सुतारम् । द्वितीया सिद्धिः ऊहः इत्युच्यते, स च आगमाविरोधिन्यायेन आग-
मार्थपरोक्षपण्डितः तर्क एव, एतदेव मननमित्युच्यते ; अस्या एव नामान्तरं तारतारम् ।

चतुर्थीसिद्धिः रम्यकम् उच्यते । बाह्यान्तःशुद्धिः पञ्चमो सिद्धिः सदासुदितम् उच्यते । आध्यात्मिकदुःखविघातः षष्ठौ सिद्धिः प्रमोदम् उच्यते । आधिभौतिकदुःखविघातः सप्तमो सिद्धिः सुदितम् उच्यते । आधिदैविकदुःखविघातः अष्टमौ सिद्धिः मोदमानम् उच्यते । एवम् अष्टधा इति । प्राधान्येन विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिः इति चतुःप्रकारा अवान्तरभेदात् पञ्चाशत् ॥ ४४ ॥

उत्तरेण पूर्वपरित्यागात् सिद्धिः इति आह,—

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरात् अशक्तितः, इतरहानेन विपर्ययहानेन विना न सिद्धिः । एवं तुष्टितः अशक्तिहानेन विना न सिद्धिः । एवं तहानेन विना इति ॥ ४५ ॥

सुहृत्प्राप्तितुष्टीं सिद्धिः, न्यायेन परोक्षितमप्यर्थं न तावत् जनाः शृद्ध्यते, यावत् गुरु-
शिष्यमन्त्रज्ञचारिभिः सह न सवादः क्रियते; तस्मात् सुहृदां गुणादीनां प्राप्तिः
आवश्यकौ इति सैवं चतुर्थीं सिद्धिः रम्यकमित्युच्यते । दानं नाम पञ्चमो सिद्धिः; सा च
विवेकज्ञानस्यैव, अत्र देय शोधने इत्याद्यात् धातोः दानपदोत्पत्तेः । एतदेवाह भगवान्
पतञ्जलिः,—“विवेकख्यातिरविप्लवा हानीपायः” [२ पा० २६ सू०] इत्यनेन सूत्रेण
अविप्लवा शुद्धिः, सा च सवासनभंशधविपर्यासपरिहारेण विवेकमादात्कारस्य स्वच्छ-
प्रवाहं अवस्थानम्, इत्यन्तु न विनाऽऽदरनेरन्त्येदोर्धकालसंविताभ्यासपरिपाकेण
भवतीति दानेन कार्येण शुद्धिरूपेण साऽपि सङ्गृहीतः, सैवं पञ्चमो सिद्धिः सदा-
सुदितमित्युच्यते । इमाश्च पञ्च अमोक्षाः सिद्धयः हेतुत्वात् तन्नाम्ना व्यपदिश्यन्ते, तिस्रः
पुनः फलत्वात् मोक्षाः आध्यात्मिकदुःखविघातः, आधिभौतिकदुःखविघातः, आधि-
दैविकदुःखविघातस्येति तिस्रो मोक्षाः सिद्धयः क्रमेण प्रमोद-सुदिन-मोदमानानामभिः
व्यपदिश्यन्ते । तदेव पञ्च विपर्ययभेदाः, अशक्तिरष्टाविंशतिधा, तुष्टिर्नवधा, सिद्धि-
रष्टधा इति पञ्चाशत् पदार्थाः ॥ ४४ ॥

विपर्ययाशक्तितुष्टयः हेया एव इत्याह, नेतरादिति ।—तथा च, इतरासौ
—विपर्ययाशक्तितुष्टीनां, हानेन विना इतरस्यात्—अशक्तिरूपान् अहानान्, सिद्धी
न, भवतीति शेषः । विज्ञानभिन्नुस्तु सूत्रमिदम् अन्यथा व्याचक्ष्यौ—तथा च, “इतरात्

सर्गे सति वराग्यम् ; कति सर्गभेदाः ? इत्यत्राह,—

देवादिप्रभेदाः ॥ ४६ ॥

आदिशब्दात् षड्भेदाः । तथा च,—

“देवादौ षड्बिधस्य स्यात् संसारः कर्मसम्भवः ।

सुरोऽसुरो नरः प्रेतास्तर्यङ्गनारक एव च ॥”

स्यावराणां नारकेषु अन्तर्भावः ॥ ४६ ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलत्वात् सर्वदा सृष्टौ न मुक्तिः इत्यत

आह,—

आ-ब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिरा-
विवेकात् ॥ ४७ ॥

तत्कृते पुरुषकृते, मोक्षार्थं सृष्टिः । विवेकपर्यन्तं प्रकृतेः
शीलम् इदं विवेकज्ञानं यावत् प्रवर्तते, स्वभावस्य अनपाधि-
त्वात् ॥ ४७ ॥

—ऊचनादिपञ्चकभिन्नान् तप आदः तात्त्विको सिद्धिर्न भवति, कृतः ? इतरदानेन
विना—यतः सा सिद्धिः इतरस्य—विपर्ययस्य दानं विनेव भवति, अतः संसारा-
परिपन्थित्वान् ना सिद्ध्याभास एव, न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः” इति तद्वाक्यान्तम् ।
इतरादिति आर्षम ॥ ४५ ॥

वैराग्यं प्रति सृष्टिवैचित्र्यज्ञानस्य उपयोगित्वात् प्रसङ्गात् तदेव निरूपयितुं सूत्र-
मवतारयति—सर्गे इति । सौम्य आदिपदं व्याचष्टे—आदिशब्दादिति । जन्तेव
स्यावराणां सर्गाणां कुतान्तर्भावः ? इत्यत आह—स्यावराणांमिति । केचित्तु सौम-
नादिपदं तैर्यग्यौन-मानुष्यभेदेन द्विविधसर्गेपरम् इत्याह । एतन्मते ब्राह्मण-प्राजापत्यं
ऐन्द्र-देव-गान्धर्व-याच-राक्षस-पैशाचाः इत्यष्टविधः देवसर्गः । पशु-मृग-पक्षि-क्षरी-
सृप-स्यावराः इति पञ्चविधः तैर्यग्यौनः, मानुष्यस्तु एकविध एव, ब्राह्मणत्वाद्यमानर-
जातिभेदस्य अविवक्षितत्वात्, तत्र संख्यानस्य अतुर्षु एव वर्षेषु अवशिष्टान् इति
समासतः भौतिकः सर्गः ॥ ४६ ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलत्वे अपवर्गासिद्धिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति, प्रकृतेरिति—
तथा च, पुरुषस्य भागापवर्गो एव प्रकृतेः प्रवृत्तिं प्रति नियामकौ इति मोक्षः मानुषपदः

कुत्र कथं सृष्टिः ? इत्यत्र आह,—

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

देवलोके ॥ ४८ ॥

नागलोके सृष्टिमाह,—

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

पाताले ॥ ४९ ॥

मर्त्यलोके सृष्टिमाह,—

मध्ये रज्जोविशाला ॥ ५० ॥

विशाला—उद्विक्ता ॥ ५० ॥

ननु एकैकस्वगुणानाम् अन्योऽन्यमिष्टुनभावात् कथं प्रकृतेः
सृष्टिवैचित्र्यम् ? इत्यत्र आह,—

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा, गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

यथा गर्भदासः विचक्षणः विचित्रं कर्म कुरुते प्रभोः
अर्थाय, तथा प्रधानं पुरुषार्थं विचित्रां सृष्टिं कुरुते कर्म-
वैचित्र्यात्—कर्मलाभात् ॥ ५१ ॥

इति तात्पर्यम् । तथा च, विवेकज्ञानपर्यन्तमेव प्रकृतिः सर्गाय प्रवर्तते स्वभावादिनि
फलितार्थः ॥ ४७ ॥

पुनः सृष्टेः श्रेष्ठं दर्शयन् भीषि सूत्राण्यवतारयति, कवेति ।—तथा च, भुव-
सृष्टि सत्त्वलोकानां सृष्टिः सत्त्वबहुला इत्युच्यते । मूलतः सृष्टिः पञ्चादिस्वावस्थानां
तमोबहुला । मध्यं रज्जोविशालां मुष्टानपरत्वात् दुःखबहुलत्वात् सृष्टिः रजोबहुला
इत्युच्यते ॥ ४८—५० ॥

प्रकृतेः सृष्टिवैचित्र्यमुपपादयितुं सूत्रमवतारयति, नन्विति ।—एकैकस्वगुणाना-
मिति—सत्त्वरजस्तमसामित्यर्थः । अन्योऽन्यमिष्टुनभावात्—स्वकार्यजनने गुणान्तरगुण-
भावापेक्षयादित्यर्थः । तथा च, पुरुषभोगवैचित्र्यस्यैव प्रकृतेः सृष्टिवैचित्र्यं प्रति
प्रयोजकत्वात् न किञ्चिदनुपपन्नमिति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ५१ ॥

उत्तरोत्तरभूमिलाभात् कृतकृत्यस्य किं मोक्षेण ? इत्यत
आह,—

आवृत्तिस्तत्रापि, उत्तरोत्तरयोर्नियोगाद्धेयः ॥५२॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभेऽपि संसारे आवृत्तिः, तस्मात्
हेयः संसारः ॥ ५२ ॥

एतत् एव आह,—

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

आ-ब्रह्मस्तम्बपर्यन्तम् ॥ ५३ ॥

कारणे प्रकृतौ लयात् एव कृतकृत्यस्य किं मोक्षेण ? इत्यत
आह,—

न कारणलयात् कृतकृत्यता, मग्नवदुत्या-
नात् ॥ ५४ ॥

भवेत् एवं, यदि प्रकृतिहीनस्य न पुनः आवृत्तिः ; न तु
एवं, पुनरावृत्तिश्च्युतेः । तथा च,—

“दश मन्वन्तराणोह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं, सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रन्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसङ्घा न विद्यते ॥”

मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वमुपपादयितुं स्वमवतारयन्नाह, उत्तरोत्तरिति ।—भूमि-
लाभात् इति—शुभकर्मवशेन उत्तरोत्तरोत्कर्षवत्-स्वर्गादिभोगभूमिलाभादित्यर्थः ।
तथा च, कर्मकृतस्य मोक्षस्य अथित्वादेव न तत्र विवेकिनां कृतकृत्यताबुद्धिः सम्भवतीति
भावः ॥ ५२ ॥

कर्मजन्मभूमिर्णा हेयत्वे हेतुमुपपादयन् स्वमवतारयति, एतदिति ।—सुगमम् ॥५३॥

मन्वन्तु प्रकृतिवशेन कृतकृत्यता, किं मोक्षेण ? इत्याशङ्क्य समाधानाय सूत्रमव-

यथा स्नानार्थं मग्नस्य पुनः उत्थानं, तथा प्रकृतिलौनस्य
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

नित्यत्वात् यथा न आत्मनः बन्धः, तथा प्रधानस्यापि
इत्यत्र आह,—

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः, पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

अकार्यत्वम् अप्रयोजकं, किन्तु परतन्त्रत्वं, तच्च प्रकृतौ
अस्ति इति ; तद्योगात् च बन्धयोगः ॥ ५५ ॥

परः आत्मा किंरूपः ? इत्यत्र आह,—

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

प्रकृतिप्रतिबिम्बितत्वात् एवम् अभिमानः ॥ ५६ ॥

तात्त्विकम् एव कर्तृत्वं भवतु, किं प्रतिबिम्बकल्पनया ?
तथा च न्यायाभिमतः एव ईश्वरः अस्ति ? इत्यत्राह,—

तारयति, कारणे इति—प्रकृतिलौनस्यापि पुनरावृत्तिप्रवश्यात् न प्रकृतिलयस्य
विवेकिनां परमपुरुषार्थत्वं सम्भवतीति सूत्रतात्पर्यं सुगमम् ॥ ५४ ॥

नित्यत्वाविशेषेऽपि आत्मनो नास्ति बन्धः, अपि तु प्रधानस्यैव सः इति कथमुप-
पद्यते ? इत्याशङ्कानिराकरणाय सूत्रमवतारयति—नित्यत्वात् इति । अकार्यत्वं—
नित्यत्वम्, अप्रयोजकं, बन्धराहित्यं प्रति प्रति शेषः । परतन्त्रत्वं, बन्धं प्रति
प्रयोजकमिति भावः । तच्च—परतन्त्रत्वमित्यर्थः । तद्योगादिति—अत्र तत्पदेन
पारार्थ्यापरपार्थ्यां परतन्त्रत्वमेव शास्त्रम् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरचेतनायाः अधिष्ठाता चेतनः कश्चिदस्ति, स एव सर्ववित् सर्वकर्ता भवतु ?
इति मतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति, परः इति—तथा च, प्रकृतौ आत्मनः प्रतिबिम्बित-
त्वात् तस्य सर्ववित्तुं, सर्वकर्तृत्वमेति धर्मद्वयम् औपाधिकं, न तु वाक्यमित्यर्थः । केचित्तु
सूत्रे “सः” इत्यस्य प्रकृतिपदायः इत्यर्थं वक्ष्यन्ति । विज्ञानाभिस्तु प्रकृतिलयात् पुरुषस्य
सत्त्वानि प्रमाणप्रदर्शनपरं सूत्रमिदमित्याह । तन्मते “सः” इत्यस्य पुरुषर्णे कारकलौनः
पुरुष एव गृह्यते, स एव सर्गाकारे सर्ववित्, सर्वकर्ता, ईश्वरः, आदिपुरुषः भवति,
प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्तौचित्यात् इत्यस्यैवपदर्शितवान् ॥ ५६ ॥

नन्वेवं तात्त्विकमेव कर्तृत्वं पुरुषस्याङ्गीक्रियतां, किं प्रतिबिम्बकल्पनया ? इत्या-

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

यदि अस्मद्भिमतः आत्मा ईश्वरः, भवतु ; न्यायाभिमतं च भ्रमाणं नास्ति । एतच्च प्रथमाध्याये “ईश्वरसिद्धेः” इति सूत्रे वर्णितम् । द्वितीयाध्याये “विमुक्तविमोक्षार्थम्” इति सूत्रे स्वार्थं परार्थञ्च प्रधानप्रवृत्तिः इति उक्तम् । अत्र स्वार्थस्य गौणत्वम् ॥ ५७ ॥

परार्थत्वम् एव आह,—

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वात्,
उष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

चेतनस्य अपि परार्थं प्रवृत्तिः दृश्यते, यथा उष्ट्रः कुङ्कुमं वहति । अचेतनायाः तु प्रकृतेः अभोक्तृत्वात् परार्थम् एव प्रवर्त्तनम् इति ॥ ५८ ॥

चेतनस्य प्रवृत्तिः दृष्टा, न अचेतनस्य, इत्यत्राह,—

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरम् अचेतनं वल्गार्थं प्रवर्त्तते, तथा प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्त्तते ॥ ५९ ॥

शङ्कायां समाधानसूत्रमवतारयति, तात्त्विकमिति ।—तथा च, औपाधिकं सर्ववित्तं सर्ववर्त्तकं उपादाय जीव एव ईश्वरत्वं भजते, न तु तात्त्विकः कश्चन नित्यसिद्धः ईश्वरः आसी इति । स्वतात्पर्ये विवस्वन्नाह—यदीति ॥ ५७ ॥

प्रधानसृष्टौ यत् परार्थत्वञ्च प्रयोजकत्वं प्रदर्शितं मनुष्यपादनाय सूत्रमवतारयति, परार्थत्वमिति ।—परार्थे—पुरुषार्थम् । सूत्रे अपिरेवार्थे वर्त्तते, तथा च, स्वतः अभोक्तृत्वादेव इत्यर्थः सम्पद्यते । परार्थप्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—यदीति ॥ ५८ ॥

चेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति मतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति, अचेतनस्येति ।—तथा च, वल्गविवृत्तार्थम् अचेतनस्य क्षीरस्यैव पुरुषभोगापवर्गार्थं प्रधानस्य प्रवृत्तिः मानुषपदा इति भावः ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह,—

कर्मवत् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

यथा कृषीबलेन कृतं कर्म धान्यरोपणादि कालात्
एव फलति, न च वृक्षाः चेतनाः । आदिशब्दात् अदृष्टं
प्राज्ञम् ॥ ६० ॥

उद्भूत्यापि ताडनादिभयाभिसन्धानात् प्रवृत्तिः दृश्यते, न
च अचेतनायाः प्रकृतेः अभिसन्धानम् अस्ति, इत्यत्राह,—

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानात्, भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा गर्भदासो भृत्यः स्वामिनि अभिसन्धानशून्यः स्वभावात्
एव चेष्टते अनाभिसन्धाय कार्यं करोति, तथा प्रकृतिः इति ॥ ६१ ॥

पक्षान्तरम् आह,—

कर्माकृष्टेर्वाऽप्यनादितः ॥ ६२ ॥

अनादित्वात् संसारस्य धर्माधर्माकर्षणात् प्रधानं
प्रवर्त्तते, यथा पुंसां कर्मवशात् अचेतनाः अपि वृक्षाः फलन्ति
इति ॥ ६२ ॥

एतदेव मतं दृश्यते, दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति—दृष्टान्तान्तरमिति ।
कृषीबलेन—कर्षकेण । सौवमादिपदं व्याचष्टे, आदिशब्दादिति ।—अदृष्टं—पापप्रण्य-
रूपम् ; तथा च, क्रियते उत्पाद्यते इति व्युत्पत्तियोगात् कर्मपदम् उप्यमानबीजादि-
परम् ; तथा च, कृषीबलेन उप्यमानं बीजादि वृष्टिं कालम् अदृष्ट्यापेत्य यथा
वृक्षादिदृष्टेषु पारणसते तथा प्रधानमपि ॥ ६० ॥

उद्भूत्यापि ताडनाभया कुडुमबद्धनं घटते, प्रकृतेरचेतनत्वेन तु न स्वाधीनसन्धानं
सम्भवति इत्याशङ्क्यायां समाधानसूत्रमवतारयति—उद्भूत्यापीति । स्वामिनि चकि-
सन्धानशून्यः,—स्वामिकार्यकरणद्वारा स्वस्य पृथगभोष्टसिद्धिसन्धाननिरपेक्षः इत्यर्थः ।
तथा च, गर्भदासो हि स्वभावादेव अभ्यासादेव वा स्वामिकार्यं करोति, न तु स्वाधि-
नसुसन्धते, प्रकृतिरपि तथा स्वभावादेव पुरुषार्थे प्रवर्त्तते इति तावद्युक्तम् ॥ ६१ ॥

अत्रैव विधये उपपादनपरं सूत्रमवतारयति, पक्षान्तरमिति ।—तथा च, अनादौ

युक्तिबहुत्वात् पुनर्वचनं न पुनरुक्ततादोषाय इत्यत
आह,—

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य, सूद-
वत् पाप्मे ॥ ६३ ॥

पुरुषार्थं सृष्टिः । तन्नवृत्तिस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् ;
यथा सूपकारः पाकं कृत्वा निवर्त्तते ॥ ६३ ॥

उपदेशात् विवेकज्ञानेऽपि मुक्तिः न दृश्यते, इत्यत्र आह,—
इतर इतरज्जहाति, तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

न यथाकथञ्चिद्बोधमात्रात् मुक्तिः, किन्तु इन्द्रियात् इतरः
आत्मा, इतरत् प्रधानं, जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति, तद्-
दोषात् प्रकृतेः चलत्वादिदोषदर्शनात् ॥ ६४ ॥

मोक्षस्वरूपमाह,—

द्वयोरेकतरस्य बौदासीन्यम् अपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः,—प्रकृतिपुरुषयोः । प्रकृतेः बौदासीन्यं—विवेकिनं

संसारे पूर्वपूर्वसंगेसहितपुरुषसमाधिभेदेरन्वयेन प्रधानं सर्गाय प्रवर्त्तते । अस्मिन्नेव
विषये दृष्टान्तं दर्शयति—यथेति ॥ ६२ ॥

हितवचने पौनरुक्तं न दोषाय इति उक्तमप्यथे प्रयोजनानुरोधेन पुनरुपपादयितुं
सूत्रमवतारयति—युक्तिबहुत्वादिति । विविक्तबोधात्—विवेकज्ञानादित्यर्थः । सुगम-
मन्वत् ॥ ६३ ॥

विवेकज्ञानस्य यथा शोभा मोक्षहेतुत्वं, तामुपपादयितुं सूत्रमवतारयति—उप-
देशादिति । “इतरवत्” इति पाठे—वक्ष्यमाणस्यार्थः योजनीयः, इतरः,—केवल-
विवेकज्ञानवानपि, इतरवत्—विवेकज्ञानरहितवत्, तस्य—विवेकज्ञानस्य, दीयात्—
संशयविषय्यासक्तं वसिततत्त्वदपात् ; तथा च, विवेकज्ञानस्य शुद्धं तत्त्वाभ्यासे
यतनीयमिति भावः । “इतरज्जहाति” इति पाठे तु उक्तिज्ञता प्रदर्शितः अथ एव
वाच्यः ॥ ६४ ॥

इदानीं प्रसङ्गेन मोक्षस्वरूपं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—मोक्षस्वरूपमिति ।

प्रति अप्रवर्त्तनं, पुरुषस्य औदासीन्यं—प्रकृत्यनभिष्वङ्गः, एक-
तरस्य इति—आत्मनः, तस्यैव मुख्यत्वात् ॥ ६५ ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशैलायाः औदासीन्ये सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, इत्यत्र
आह,—

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जु-
तत्त्वस्यैवोरगः ॥ ६६ ॥

न प्रवृत्तिशैलायाः औदासीन्यं, स्वभावव्यागदोषात् ; किन्तु
विवेकिनं प्रति अप्रवर्त्तने, अज्ञानं प्रति सृष्ट्युपरागेऽपि
सृष्टिकरणेऽपि, न विरज्यते—सृष्टौ प्रवर्त्तते । यथा रज्जौ
सर्पभूते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य एव उरगः सर्पभ्रमः प्रवर्त्तते, न तु
अज्ञातरज्जुतत्त्वस्य ॥ ६६ ॥

अत्र न्यायमाह,—

कर्मनिमित्तबोगाच्च ॥ ६७ ॥

विवेकिनं प्रति कर्मणः निमित्तस्य अभावात्, न बीजं विना
अङ्कुरो भवति । श्रुतिः अपि,—

“भिव्यते हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वमंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥”

इति [सुख० उप० २ भुख० २ खख० ८ जन्वः] ॥ ६७ ॥

प्रकृत्यनभिष्वङ्ग इति ।—प्रकृतौ अनादिसत्त्वस्य संस्काररूपस्य स्वस्वामभावस्य अनति-
रिचयः । एकतरपदेन प्रकृतिः कथं न गच्छते ? इत्यत्र आह, तस्यैवेति ।—
तस्य—आत्मन इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्रकृतेः औदासीन्ये सर्वमुक्तिप्रसङ्गं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, प्रकृतेरिति ।—
तथा च, यद्य पुरुषस्य विवेकावज्ञानं, तं प्रत्येव प्रकृतेरौदासीन्यं, न तु अनुत्पन्नविवेक-
ज्ञानं पुरुषं प्रति ; तदेतत् दृढयितुं दृष्टान्तं विवृणोते—यथेति ॥ ६६ ॥

अहङ्काराद्यभावेनेव विरक्तपुरुषं प्रति प्रकृतेः प्रसक्त्यसम्भवः इत्येतत् प्रतिपादयितुं
व्याघ्रपदशंभुपरं सूत्रमवतारयति—अत्रेति । विवेकज्ञानस्य सच्चिदादिकर्मण्यसंजनकत्वे
प्रकृत्यभूता स्थावृत्तमुपपत्तिरिति—श्रुतिरपीति ॥ ६७ ॥

अदृष्टस्य बुद्धिकार्यत्वात् अहङ्काराद्युत्पत्तौ भवतु अदृष्ट-
सहायता, प्रकृतेः स्वकार्यकारणे क्व अदृष्टसहकारिता ? इत्यत्र
आह,—

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेकी निमि-
त्तम् ॥ ६८ ॥

अदृष्टनैरपेक्ष्येऽपि प्रकृतेः अविवेकः सहकारी इति ॥ ६८ ॥
प्रकृतिनिवृत्तिं दृष्टान्तेन आह,—

नर्त्तकोवत् प्रवर्त्तकस्यापि निवृत्तिः, चारिता-
र्थ्यात् ॥ ६९ ॥

यथा नर्त्तकी परिषच्चारिणार्थ्यात् निवर्त्तते, तथा प्रकृतिः
अपि पुरुषस्य विवेकचारितार्थ्यात् सर्गात् निवर्त्तते ॥ ६९ ॥

निवृत्ता अपि प्रकृतिः कुतः अपि कारणात् प्रवर्त्तिष्यते ?
इत्यत्र आह,—

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य, कुलबधू-
वत् ॥ ७० ॥

स्वदोषविज्ञानात् विवेकेन प्रकृतेः न उपसर्पणं, यथा
कुलबधूः परपुरुषेण दृष्टा “न पुनः तद्दर्शनं मे भविष्यति” इति
अवहित्यां कुरुते ॥ ७० ॥

नन्वेतत् पूर्वापरबुद्धं, प्रथमेऽध्याये सृष्टौ अदृष्टस्य कारणत्व यतः परिहृतं,
तदेतद्दोषपरिहाराय स्वमवतारयति—अदृष्टस्येति ॥ ६८ ॥

प्रकृतेर्निवृत्तम् उपपादायितुं स्वमवतारयति, प्रकृतीति।—तथा च, यथा
नर्त्तकी सभ्यान् प्रति अःक्षानं प्रदृश्यं नृत्यात् निवर्त्तते, तथा पुरुषविवेकानन्तरं प्रवृत्त-
स्वभावमपि प्रधानं तं प्रति निवर्त्तते इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ६९ ॥

नर्त्तकोवत् पुनः कदाचित् प्रवर्त्तिष्यते ? इत्याशङ्कानुसन्धानाय स्वमवतारयति—
निवृत्ता अपीति । अवहित्याम्—आकारगमिम ॥ ७० ॥

यस्य बन्धः तस्य मोक्षः, न च पुरुषस्य तो स्तः, इत्यत्र
आह,—

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्य, अविवेकादृते ॥७१॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात् बन्धमोक्षौ इति अभिमानमात्रम्
इति ॥ ७१ ॥

असत्यस्य सत्यपूर्वकत्वात् कस्य बन्धमोक्षौ सत्यौ? इत्यत्र
आह,—

प्रकृतेराञ्जस्यात् समङ्गत्वात्, पशुवत् ॥ ७२ ॥

आञ्जस्यात्—तत्त्वतः । समङ्गत्वात्—गुणयोगात् । यथा पशुः
सङ्गात्—गुणयोगात् बध्यते । तस्मात् प्रकृतेः बन्धमोक्षौ सत्यौ ।
अविवेकिनं प्रति प्रवर्त्तनम् एव बन्धः, मोक्षः पुनः विवेकिनं
प्रति अप्रवर्त्तनम् ; तेन च न स्वभावप्रच्युतिदोषः इति ॥ ७२ ॥

केन रूपेण प्रकृतिः आत्मानं बध्नाति ? केन च विमोचयति?
इत्यत्र आह,—

बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादेव, न तु स्वाभाविकौ इति प्रदर्शयितुं स्वमवतार-
यति—यस्येति । एकान्ततः,—स्वाभाविकौ इत्यर्थः । अभिमानमात्रमिति ।—तथा
च, चाभिमानिकावेव बन्धमोक्षौ, न तु तात्त्विकावित्यर्थः ॥ ७१ ॥

प्रकृतेरेव स्वाभाविकौ बन्धमोक्षौ इत्येतत् प्रतिपादयितुं स्वमवतारयति,
असत्यस्येति ।—असत्यस्य—अवृतः, ध्वंसस्येत्यर्थः । सत्यपूर्वकत्वादिति—प्रतिबोधित्वेन
ध्वंसं प्रति तादात्म्येन कस्यचित् स्वतः कारणत्वादित्यर्थः । तथा च, बन्धनिवृत्तिरूपस्य
भोक्षस्य ध्वंसरूपतया तत्प्रतियोगिना बन्धेन कस्यापि बास्तवधर्मस्य भाव्यम् ; यस्य सः,
किं तत् ? इत्याकाङ्क्षायां प्रकृतिरेव तस्य धर्मस्य बन्धरूपस्य वस्तुतः आशयः, इत्युत्तरं
सुधार्यः । बन्धपदार्थं व्याचष्टे—अविवेकिनं प्रतीति । तेन—परिणामात्मिकायाः
प्रकृतेः एव बन्धमोक्षस्त्रीकारित्वेत्यर्थः । न स्वभावप्रच्युतिदोषः इति—पुरुषस्य अपरि-
णामिचेतन्वरूपस्य स्वभावस्य न हानिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोश-
कारवत्, विमोचयत्येकेन रूपेण ॥ ७३ ॥

रूपैः सप्तभिः धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः
बध्नाति । विमोचयति एकेन रूपेण ज्ञानेन ॥ ७३ ॥

काम्याकाम्यकर्मभ्यां भुक्तिः मुक्तिश्च इति, तत्त्यागी दृष्टहानिः
इत्यत्राह,—

निमित्तत्वमविवेकस्य इति न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

अदृष्टस्य ज्ञानदारेण परम्परया कारणत्वं मुक्तौ । संसारस्य
तु कारणम् अविवेकः ; तस्मात् न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

विवेकश्च कथं स्यात् ? इत्यत्राह,—

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागात् विवेक-
सिद्धिः ॥ ७५ ॥

स्यष्टम् । श्रुतिश्च—“स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यः, न हि
गृह्यते, अशीर्यैः, न हि शीर्यते” [बृह० उप० ३ अध्या०
८ ब्रा० २६ मन्त्रः] इत्यादि ॥ ७५ ॥

बन्धमोक्षयोः स्वरूपवैश्यायं सूत्रमवतारयति—केन रूपेणोति । मुगममन्यत ॥७३॥

ज्ञानमात्रस्य मोक्षं प्रति कारणत्वे विप्रतिपन्नस्य समुच्चयवादिनः शब्दां निराकर्तुं
सूत्रमवतारयति, काम्याकाम्येति—तथा च, विवेकख्यात्यर्थे निरन्तरं ध्यानानुष्ठाने
अपवर्गहेतुभूतकर्मणां त्यागात् मुक्तिर्न स्यात् इति पूर्वोक्तप्रामाण्यः । अनेदं तत्त्वं—
संसारस्य तावत् कारणमविवेक एव, तन्निवृत्तये विवेकसाक्षात्कारार्थेन एव मुमुक्षुभिः
यवः कार्यैः, तेन न दृष्टफलमुक्तिहानिर्भविष्यति । कर्मणान्तु विपश्यद्भिर्दारेव मुक्तिं
प्रति कारणत्वं, न साक्षात् इति ॥ ७४ ॥

विवेकसिद्धौ उपायस्वरूपनिर्णयाय सूत्रमुत्थापयति—विवेकश्चेति । तत्त्वाभ्यासा-
दिति—देहेन्द्रियादिवैलक्षण्येन आत्मनः पुनः पुनश्चित्तमादिश्वर्थः । सूत्रे सिद्धिबद्धं
साक्षात्कारपरमं ; तथा च, “नेति नेति” [बृह० उप० ३ अध्या० ३ ब्रा० ६ मन्त्रः]
इति तत्त्वाभ्यासात् कर्मफलसम्याससहितात् विवेकसाक्षात्कारः सिध्यति इति
व्याख्यः ॥ ७५ ॥

यदि तत्त्वाभ्यामादिना मोक्षः, उपदेशानन्तरं सर्वशिष्याणां मुक्तिः स्यात्, अभ्यासस्य तुल्यत्वात् ; इत्यत्राह,—

अधिकारिप्रभेदात् न नियमः ॥ ७६ ॥

उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदात् एकदा इति न नियमः ॥७६॥

यदि विवेकात् मुक्तिः, कथं विवेकिनो भोगदर्शनम् ? इत्यत्रं

आह,—

बाधितानुवृत्तेर्मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

तोत्रविवेकस्य उपभोगः न अस्ति । मध्यविवेकस्य अपि उपभोगः, रागाभावात् अलम् इति ज्ञानेन बाधितत्वात् वासनाऽनुवृत्तिमात्रम् । उपारूढफलं कर्म उपभोगात् क्षिणोमि इति उपभुङ्क्ते इति ॥ ७७ ॥

मध्यविवेकिनः स्वरूपमाह,—

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

मुक्तः इव मुक्तः, रागाभावात् धर्मानुत्पत्तेश्च । श्रुतिः अपि—

“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ?”

इति [वृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्रा० १२ मन्त्रः] ॥ ७८ ॥

सुगमम् ॥ ७६ ॥

विवेकस्य मुक्तिं प्रति कारणत्वे विवेकिनः भोगदर्शनम् अनुपपन्नमित्याशङ्क्य समाधानसूत्रमवतारयति—यदीति । मध्यत्वं नाम—विदेहमुक्तिप्रतिबन्धकाराभ्यंशवत्त्वं, तदभाव एव फलतस्तोत्रत्वम् । बाधितत्वादिति—इदंविषादशोरप्रयोजकत्वादित्यर्थः । अनुवृत्तिपदं—प्रायश्चर्मफलत्वेन आवश्यकत्वपरं, तथा च, विवेकविवेकिनोरुपभोगे अस्ति महान् भेद इति भावः ॥ ७७ ॥

कमप्राप्त मध्यविवेकस्वरूपं बोधयितुं सूत्रमवतारयति—मध्यविवेकिन इति । जीवन्मुक्तौ श्रुतिं प्रमापयन्नाह—श्रुतिरिति । अयमस्मि—प्रकृत्यादिभ्यो विविक्तस्वरूपोऽहमास्मि इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवतः मुक्तिः इति अनुपपत्तेः इदमाह,—

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७६ ॥

तीव्रविवेकिनः बाह्यासंवेदिनः उपदेष्टृत्वम् एव न अस्ति, मन्दविवेकिनः अपि अज्ञानात् न उपदेष्टृत्वं, किन्तु सः उपदेश्यः । उपदेष्टा मध्यविवेकी । अतः तत्सिद्धिः जीवन्मुक्त-सिद्धिः ॥ ७६ ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति,—

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

उवाच “जीवन्नेव हि विद्वान् हर्षानर्षाभ्यां विमुच्यते” इति ॥ ८० ॥

मन्दविवेकः अपि उपदेष्टा भविष्यति, इत्यत्राह,—

द्वतरथाऽन्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

अज्ञानो गुरुः, किञ्च शिष्यः अज्ञाता इति ॥ ८१ ॥

उपदेशे हि ज्ञानात् मोक्षः, उपदेशानन्तरं मुच्येत, किं विलम्बेन ? इत्यत्राह,—

चक्रभ्रमणावद्धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

यथा दण्डापगमे संस्कारवशात् चक्रं भ्रमति, तथा विवेकि-

जीवन्मुक्तस्त्वत्पमेवीपपादवित्तुं सूत्रमवतारयति, जीवतः इति ।—सुगमम् ॥७६॥

जीवन्मुक्तोपदेष्टृत्वे श्रुतिं प्रमापयन् सूत्रमवतारयति, अवेति ।—अत्र “समित्-पाणिः श्रीविद्यं ब्रह्मनिष्ठम्” [मुण्ड० उप० १ मुण्ड० २ खण्ड० १२ मन्त्रः] इति “तच्छे स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक्” [मुण्ड० उप० १ मुण्ड० २ खण्ड० १२ मन्त्रः] इति श्रुतिश्च अनुसन्धेया ॥ ८० ॥

विपत्ते बाधं दर्शयन् सूत्रमवतारयति—मन्दविवेक इति । इतरथा—मन्दविवेकश्च उपदेष्टृत्वे इत्यर्थः । अन्धपरम्परां व्याचष्टे—अज्ञानीति ॥ ८१ ॥

ज्ञानिनः शरीरं क्वथं तिष्ठतीति प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—उपदेशे इति ।

नाम् अपि देहधारणकर्मणः अक्षीणत्वात् न तत्क्षणात् मुक्तिः,
किन्तु उपभोगादिना कर्मक्षयात् इति । तथा च श्रुतिः,—

“दीक्षयैव नरो मुच्येत्तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेत् घटः ॥” ८२॥

तस्मात् अस्ति जीवन्मुक्तः, इति आह,—

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

जीवन्मुक्तिसिद्धिः ॥ ८३ ॥

कदा परममुक्तिः ? इत्यत्राह,—

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यः, नेत-
रान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

निःशेषेण त्रिविधदुःखस्य अत्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यः, पर-
मुक्तिप्राप्तेः । नेतरात् कर्मणः इति । नेतरात् इति वीप्सा
अध्यायपरिसमाप्ती ॥ ८४ ॥

इति क्षापिलसङ्ग्रहप्रवचनसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

देहधारणकर्मणः,—देहधारणप्रारब्धकर्मणः इत्यर्थः । अक्षीणत्वात्—असमाप्तभोग-
फलकत्वात् । संगमनन्तत् । यथा दण्डेन भास्यमाणं चक्रं निवृत्तेऽपि दण्डव्यापारे
क्रियन्तं कालं समत्येव, एवं विवेकसाक्षात्कारिणं प्रति प्रधानस्य निवृत्तावपि प्रारम्भ-
कर्मवशेन कालं शरीरं तत्कर्मफलभोगं यावत् तिष्ठत्येवेति भावः ॥ ८२ ॥

जीवन्मुक्तप्रकरणोपसंस्कारपरं सूत्रमवतारयति, तस्मादिति ।—संस्काररागादीनां
स एव लेशः,—रागाद्याभावः इत्यर्थः, ततः तत्सिद्धिः,—उपभोगसिद्धिः । अत एव
विवेकिनां रागादिदर्शनेऽपि न तद्रागादि वास्तवं, किन्तु रागाद्याभाव एव इति
वृत्तवम् ॥ ८३ ॥

विदेहमुक्तस्वरूपं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—कदेति । इतरादिति संज्ञा-
पूर्वकविधेरनित्यत्वात् वा, कान्देस इति वा कथञ्चित् सङ्गमनीयम् ॥ ८४ ॥

इति क्षापिलसङ्ग्रहप्रवचनसूत्रवृत्तौ काश्याम् अमलाऽऽख्यायां
वैराग्याध्यायस्तृतीयः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

वैराग्यानन्तरं शिष्यप्रबोधाय आख्यायिकार्थं चतुर्थाध्यायारम्भः ।

राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

कश्चित् राजपुत्रः गण्डक्षणजन्मा निःसारितः शबरराधिपेन गृहीतः तत्पुत्रत्वेन तदाचारमात्रं जानाति । अथ अपुत्रस्य राज्ञः मरणे अमात्यैः आनीय प्रबोधितः “न त्वं शबरः, राजपुत्रः असि” इति उक्तः भ्रष्टिति एव पूर्वसंस्कारवशात् राजपुत्राचारं गृहीतवान् । एवं मन्दानाम् अपि प्रबोधाय उपदेशः देयः इति ॥ १ ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

कश्चित् आचार्यः “विजने उपदेशं गृह्णाण” इति शिष्यम्

शास्त्रप्रसिद्धाऽऽख्यायिकासमृद्धप्रदर्शनमुखेन प्रधानपुरुषाविवेकज्ञानसाधनानि इदानीं प्रदर्शनीयानीति चतुर्थाध्यायः आरभ्यते. राजपुत्रवदिति.—गण्डक्षणजन्मेति—

“अश्विनीमघमूलानां गण्ड आदास्त्रिणाडिकाः ।

अन्याः पौषोरगेन्द्राणां पक्षेव यवनाः जगुः ॥

सम्यारविदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।

आत्मानं मातरं तातं विनिवृन्ति यथाक्रमम् ॥

सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।

तातेनादर्शनं वाऽपि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥”

इत्यादि ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः गण्डः ज्ञेयः । तदाचारमात्रं—तत्र—शबरस्य, आचारं—पशुमारणादिकपम् ॥ १ ॥

प्रसङ्गेन आत्मज्ञानात् सुक्तिरिति प्रतिपादयितुम् आख्यायिकाऽन्तरम् अवतारयति—आख्यायिकाऽन्तरमिति । अत्र विज्ञानमिच्छुः,—“बर्तुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे

आटाय अटवो प्रविश्य उपदेशं दत्तवान् । गुल्मान्तरितेन
पिशाचेन श्रुतं, तस्य अपि मुक्तिः अभूत् । प्रसङ्गेन अपि
आत्मज्ञानात् मुक्तिः इति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

अत्र विशेषमाह,—

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

तौत्रवेराग्याणां श्रुतिमात्रात् मोक्षो भवतु । मन्दाणां
निरन्तरोपदेशात् आवृत्तिः करणीया ॥ ३ ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

पितापुत्रवत्, उभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

कश्चित् ब्राह्मणः दारिद्र्यात् गुर्विणो भार्यां तत्पितृगृहे
निक्षिप्य प्रतिग्रहार्थं देशान्तरं गतः, बहुना कालेन गृहम्
आगतः पुत्रं दृष्ट्वा न ज्ञातवान्, तन्माता भर्तारं पुत्रञ्च विज्ञा-
पितवती, ततः उभयोः अपि ज्ञानम् अभूत् । गुरुं विना
सुहृदुपदेशात् अपि तत्त्वज्ञानं भवति इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

श्येनवत् सुखदुःखी, त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

केन अपि पुंसा श्येनशावकः प्राप्तः खण्डगुडादिना आहा-

क्रियमाणेऽपि समीपस्थस्य पिशाचस्य विवेकज्ञानं जातम्, एवमन्वेषामपि भवे-
दित्यर्थः” इति सूत्रतात्पर्ये वर्णितवान् ॥ २ ॥

यदि च सकृदुपदेशात् ज्ञानं न जायते, तदा उपदेशावृत्तिः कर्तव्या इत्येतदुप-
पादयितुं सूत्रमवतारयति, अवेति ।—सुगमम् ॥ ३ ॥

न उपदेशार्थे गुरुरावश्यकः इत्याह, पितापुत्रवत् इति सूत्रम् ।—उभयोः,—गुरु-
शिशयोः । दृष्टत्वात्—दृष्टाद्यत्वात् । नाम ज्ञाने गुरुनिर्गमः, किन्तु अस्मान्मानेष
उपदेशः कार्यः, अधिकारिण्येव फलमाप्तव्यमिति भावः । तत्र दृष्टान्तः, पिता-
पुत्रवत् इति । अन्वयः सुगमम् ॥ ४ ॥

सांसारिकसुखं दुःखनिश्चितत्वात् हेयमित्याख्यायिकाऽन्तरमवतारयति, श्येन-

रेण समानेन च पुष्टः कालेन यौवनम् अवाप । “कथम् अहम्
एनं दुःखिनं करोमि ?” इति पुंसा वने त्यक्तः श्येनश्च बन्ध-
त्यागात् सुखी, पुरुषवियोगात् दुःखी इति दुःखशबलत्वात्
सुखस्य हयमपि ह्येयम् इति ॥ ५ ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

अहिर्निर्लयनीवत् ॥ ६ ॥

निर्लयनी—निर्माकः । कश्चित् अहिः विवरद्वारे निर्माकं
त्यक्त्वा “ममेदम्” इति धूलोपङ्कातं दृष्ट्वा शोचति, स्नेहात् च न
मन्यक्तवान् । निर्माकानुसारात् केन अपि आहितुण्डकेन
गृहीतः । ममत्वस्नेहादयः न कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

किन्नहस्तवद्धा ॥ ७ ॥

कश्चित् सुनिः भ्रातुः आश्रमं प्रविश्य फलादिकम् आज-
हार । भ्रात्रा अपि उक्तः, “स्तेयौ त्वम्” इति । तेन उक्तं,
“प्रायश्चित्तं वद” । भ्रात्रा अपि उक्तं, “हस्तच्छेदात् अन्यत्
प्रायश्चित्तं न अस्ति” इति । तेन च राज्ञे निवेद्य स्वहस्तौ

वदिति ।—तथा च सर्वोऽपि जनः सुखवान् दुःखवान् दुःखिनाश्रितसुखवानित्यर्थः ।
पुरुषवियोगादिति—दयालुपापकपुरुषवियोगादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ममत्वस्नेहादिरनर्थावहः इत्युपादायितुम् आख्यायिकाऽन्तरमवतारयति—आख्या-
यिकाऽन्तरमिति । अत्र ऽवज्ञानमिच्छुः स्वामदमन्यथा व्याख्यातवान् ; तथा च, तद-
व्याख्यानं—“यथा अहिः जीर्णं त्वचं परित्यजति अनयासेन ह्येयमुड्या, तथैव मुमुक्षुः
प्रकृतिं बहुकालोपसृक्तां जीर्णं ह्येयमुड्या त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तं—जीर्णं त्वचमिवा-
रगः” इति ॥ ६ ॥

निषिद्धं कर्म सर्वेष्वेव नानुष्ठेयं, प्रमादकृते च तस्मिन् अवश्यं प्रायश्चित्तमाचरणीयम्
इत्येतत् प्रतिपादनपरम् आख्यायिकाऽन्तरमवतारयति, किञ्चेति ।—सुगमम् । विज्ञान-
मिच्छुस्तु स्वमेतदप्यन्यथा व्यापष्ट यथा—“त्यक्तचं प्रकृत्यादकं पुनः न शोक्तव्यात्

हेदितौ । तस्मात् अकार्यं न कर्त्तव्यं, प्रमादकृते च तन्निष्कृतिः
अवश्यं कर्त्तव्या इति ॥ ७ ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय, भरतवत् ॥ ८ ॥

भरतः नाम नृपः प्रत्यामन्नमोक्षः अपि तत्क्षणप्रसूतां
हरिणीं दृष्ट्वा हरिणश्चावकं पुपोष । तं विहाय नान्यमनाः
बभूव । मरणसमये तद्गतमनाः प्राणान् त्याज । तत्सङ्गात्
मुक्तिं न अवाप । अनिष्टचिन्तनं न कार्यम् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

बहुभिर्भेदकं न कुर्यात्, इत्याह,—

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः, कुमारी-
शङ्खवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः कलहः अवश्यभावी, यथा कुमारीशङ्खानाम्
अन्योऽन्यं भ्रणत्कारः परस्परसङ्घर्षात् ॥ ९ ॥

द्वाभ्यामपि न कुर्यात्, इत्याह,—

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

सङ्घथनादिदोषात् ॥ १० ॥

इत्यत्राह, द्विमद्वयवहा इति ।—यथा द्विभेदं द्वकं पुनः कोऽपि नृनादभे, तथैव एतत्
व्यक्तं पुनर्गाभिमन्येत इत्यर्थः । वा-शब्दोऽप्यर्थे” इति ॥ ७ ॥

बिभेक्ष्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति, स चेत् धर्मोऽपि स्यात्, तथाऽपि तदनुचिन्तने
अनुष्ठाने वा विपत्त्य तत्परत्वं न विधेयं, यतः तत् बन्धाय भवति इत्येतत् प्रतिपादयितुं
भरताख्यानसवतारयति—आख्यायिकाऽन्तरमिति ॥ ८ ॥

मुमुक्षुणा बहुभिर्भेदकं परिदर्शनमित्युपपादयितुम् आख्यायिकाऽन्तरमवतारयति,
बहुभिरिति ।—तथा च, यथा कुमारीशङ्खवलयानां परस्परसङ्घर्षात् रणत्कारः,
तथा बहूनां भेदने रागादिभिः परस्परं कलहो भवेदेष इति बहुभिर्भेदकं न
कुर्यात् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

निराशः सुखी, पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

पिङ्गला नाम वेश्या रत्यर्थं भुजङ्गागमनप्रतीक्षणात्
उन्निद्रा दुःखम् अनुभूतवती । एकदा तु अत्यन्तदुःखनिर्विस्वा
“पुनः न एवं करिष्यामि” इति निर्विस्वा बभूव । निराशा सुखं
स्वपति ॥ ११ ॥

गृह्यारम्भः दुःखाय, इत्याह,—

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी, सर्पवत् ॥ १२ ॥

व्यक्तम् ॥ १२ ॥

शास्त्रे व्याख्यानपरोपासनादिकम् असारम् अस्ति, तत्परि-
त्यजनीयम्, इत्याह,—

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं, षट्पद-
वत् ॥ १३ ॥

यथा भ्रमरः पुष्पं विहाय मधु समादत्ते, तद्वत् मोक्षार्थिना
अविद्या त्याज्या इति ॥ १३ ॥

भैराशय्य सुखहेतुत्वे दृष्टान्तमवतारयति सूत्रेण—आख्यायिकाऽन्तरमिति । ननु
आशानिहत्या दुःखनिवृत्तिरेव सम्भाव्यते, सुखं तु कृतः साधनाभावात् ? इति ।
उच्यते—चित्तस्य सत्त्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत् सुखम् आशया पिङ्गलं तिष्ठति, तद्वत्
आशाविगने लब्धव्यत्वं भवति, तेनःप्रतिबद्धलक्षणेवत् ; न हि तत्र साधनान्तरा-
पेक्षा, एतद्वत् फलतः सुखमित्युच्यते ॥ ११ ॥

योगप्रतिबन्धकत्वात् आरम्भोऽपि भोगार्थं न कर्तव्यः अन्यथैव तदुपपत्तेः इत्येतत्
प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—गृह्यारम्भ इति ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यः गुरुभ्यः च सारः एव याच्यः इत्युपपादयितुं सूत्रमवतारयति, शास्त्रे
इति ।—तथा च, “सर्वतः सारमादद्यात् अश्लथ इव काष्ठमम” इति न्यायेन शास्त्रेभ्यो-
ऽपि सार एव याच्यः, न तु परविजयाय अभिनिवेष्टव्यम् ; किञ्च गुणसिद्धं अमदमादेव
आदरणीयं, न तु आटाचित्कं रागहेषादि रण्यं । अत एवोक्तं मार्कण्डेये—

कस्य समाधिः भवति ? इत्याह,—

द्रुषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

यथा द्रुषुकारः द्रुषी गतमनाः समीपे गच्छन्तं राजानं न बुद्धवान्, तथा एव एकाग्रमनसः न समाधिहानिः इति ॥ १४ ॥

सत्त्वशुद्धयर्थं न ब्रतादिभङ्गः कर्तव्यः, इत्याह,—

व्रतनियमलङ्घनात् अनर्थक्यं, लोकवत् ॥ १५ ॥

यथा लोके बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वे परित्यजन्ति, तथा व्रतादिलङ्घनात् वेदार्थवाह्यः भवति इति ॥ १५ ॥

तत्त्वज्ञानविस्मरणेन दुःखम् अवश्यं भवति, इत्याह,—

तद्विस्मरणोऽपि, भेकीवत् ॥ १६ ॥

कश्चित् नृपः सृगयां गतो वने सुन्दरीं कन्यामपश्यत् ।
तामपृच्छत् “का त्वम् ?” इति । सा प्राह “राजदुर्हिताऽहम्” ।
राजा प्राह “मां भजस्व” । सा प्राह “वाढ, किन्तु समयं कुरु,
त्वया जलं मम न दर्शनीयम्” इति । “एवम् असु” इति उक्त्वा

“इदं श्रेयमिदं श्रेयमिति यस्त्वधितश्चरेत् ।

स तु कल्पसङ्घट्टेषु नेव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥” इति ॥ १२ ॥

समाधिविडम्बे पञ्चावता आदरधीया इत्येतदुपपादयितुं सूत्रमवतारयति,
सत्येति ।—अत एवोक्तं—

“तद्देवमात्मन्यबुद्ध्याश्चिन्तो न वेद किञ्चित् बहिरन्तरं वा ।

यद्येषुकारो वृपतिं व्रजन्तं द्रुषी गतात्मा न ददृशं पार्श्वे ॥” सुगमसन्धत् ॥ १४ ॥

चित्तशुद्धिपाथं दर्शयन् सूत्रमवतारयति, सत्येति ।—तथा च, अङ्गीकृतानां
नियमानां—श्रीवादीनां, लङ्घनात्—अननुष्ठानात्, आनर्थक्यं—नेष्यत्वं, तत्त्वज्ञान-
ज्ञानयथा इति शेषः । लोकावदिति—लोकं यथा कृतानां नियमानां—समयानां लङ्घने
लङ्घनकारिणं जनं सर्वे त्यजन्ति, एवम् अङ्गीकृतव्रतनियमानाननुष्ठायी तत्त्वज्ञानसाधनयथा
विपरिहितो भवति ॥ १५ ॥

तस्याः पाणिं जग्राह । एवं गतं काले क्रौडया आयासिता
“कुत्र जलम् ?” इति राजानं पप्रच्छ । राजा अपि सन्धमात् समयं
विस्मृत्य जलम् अदर्शयत् । सा च भेकराजदुहिता जलस्यर्शात्
भेको बभूव । राजा अपि जालादिना ताम् अन्विष्य अप्राप्य
बहुदुःखम् अनुबभूव । तस्मात् तत्त्वाभ्यासविच्छेदो न कार्यं
इति ॥ १६ ॥

आख्यायिकाऽन्तरमाह,—

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यः परामर्शद्विते,
विरोचनवत् ॥ १७ ॥

न श्रवणमात्रात् मुक्तिः, किन्तु मननात् एव । यथा इन्द्र-
विरोचनो तत्त्वज्ञानाय ब्रह्मलोकं गतौ, ब्रह्मणा च उपदिष्टौ ।
विरोचनः तत्त्वज्ञानश्रवणात् स्वगृहम् आगतः न मननादि
कृतवान्, अतः न असुच्यत । इन्द्रस्तु ब्रह्माणम् आराधयन्
बहुकालं मननम् अकरोत् ॥ १७ ॥

इन्द्रस्य किं वृत्तम् ? इत्यत्राह,—

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तयोः मध्ये इन्द्रस्य बोधो दृष्टः । बहुकालाभ्यासेन ब्रह्म-
प्रसादनात् मनननिदिध्यासनसाक्षात्कारात् सिद्धिः इति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानं न विद्यतेऽन्यमित्युपपादयन्नाह, तत्त्वज्ञानेति ।—सुगमम् ॥ १६ ॥

नोपदेशश्रवणमात्रेण कृतकृत्यता, अपि तु मननाद्यनुष्ठेयम् इत्युपपादयितुं सूत्र-
मवतारयति—आख्यायिकेति । परामर्शः,—गुरुवाक्यतापद्योगार्थाय को विचारः, तं
बिना उपदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारो न भवति । प्रजापतेरुपदेशश्रवणेऽपि
इन्द्र-विरोचनयोर्मध्ये विरोचनस्य परामर्शाभावेन भ्रान्त्यनिवृत्तिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

परामर्शात् तत्त्वसाक्षात्कार इत्यत्र दृष्टान्त दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—इन्द्र-
द्वेति । तयोः—इन्द्र-विरोचनयोः, मध्ये इति शेषः । दृष्टः, कृतकृत्यभावः इति
शेषः । सुगममप्यत् ॥ १८ ॥

ज्ञानप्राप्तिश्च कथम् ? इत्यत्राह,—

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहु-
कालात्, तद्वत् ॥ १९ ॥

अप्रणतस्य अत्रह्मचारिणोऽनधिकारः । तद्वत्—इन्द्रवत् ।
यथा ब्रह्माऽऽराधनेन इन्द्रेण ज्ञानं प्राप्तं, तथा गुर्वाराधनेन
अन्येन अपि ॥ १९ ॥

किं कालदेशनियमात् मुक्तिः, तथा च चिरञ्चिप्रभावो न
स्यात् ? इत्यत्राह,—

न कालनियमः, वामदेववत् ॥२०॥

आराधनार्थं कालनियमः, न मोक्षार्थं, वामदेवस्य तत्त्व-
ज्ञानात् क्षिप्रं मुक्तिदर्शनात् ॥ २० ॥

ज्ञाते हि ध्यायेत्, न च आत्मा केनापि दृष्टः । दृष्टः चेत्
किं ध्यानेन ? इत्यत आह,—

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण, यज्ञोपास-
कानामिव ॥ २१ ॥

ज्ञानप्राप्तुपायं प्रकटयितुं सूत्रमवतारयति—ज्ञानप्राप्तिरिति । सूत्रतात्पर्यमाह,
अप्रणतस्येति ।—तथा च, तत्त्वज्ञानार्थिना आचार्यप्रणतिपरिच ब्रह्मचारिणा च
भाव्यम् ; अन्यथा तत्त्वज्ञानानुदयात् । सुगममन्वत् ॥ १९ ॥

मुक्तेः स्वरूपं कारकस्वरूपनिर्णयद्वारा प्रकटयितुं सूत्रमवतारयति, किमिति ।—
यदि कालनियमात् देशनियमात् मुक्तिः स्यात्, तदा कल्पचित् चिरेण, कल्पचित्
क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सिद्धान्तः न स्यादिति भावः । मोक्षोपयोगिकाक्षेप कश्चित् सुतः
कालनियमः कथं तर्हि सङ्गच्छते ? इत्यत आह, आराधनार्थमिति ।—तथा च,
चित्तशुद्धये नियतव्याराधनादेः कालनियमः सम्भवति, न तु तस्य साक्षात् मुक्तौ उप-
योगित्वम् इति ध्येयम् ॥ २० ॥

अःसध्या-विधौ चसन्नाददगुःनचक्षयम् अप्रामाण्यं ग्रहमानानां मतं निरसितं

धर्मस्य केन दृष्टः ? तथाऽपि धर्मलाभाय यज्ञोपासनं, पार-
म्यर्थेण देवतोद्देशेन हविस्त्यागात् । अत्रापि गुरुणा यत् अध्वस्तं
रूपं, तस्वरूपोपासनात् पारम्यर्थेण तद्रूपं प्रकाशते । दृष्टञ्च
समानवस्तुचिन्तायां समानानुस्मरणम् । तथा च—

“सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिवीजस्य बोधकाः ।

अतो नातिप्रसङ्गोऽस्ति स्वप्नादौ भावनावल्लात् ॥” २१ ॥

ब्रह्मादिलोकलाभात् कृतकृत्यस्य किम् आत्मज्ञानेन ?
इत्यत्राह,—

दूतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतः, जन्म-
श्रुतेः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः, कर्मजस्य श्रूयते इति

मूढमवतारयति, ज्ञाते होति।—यथा अदृष्टस्यापि धर्मस्य लाभाय यज्ञोपासनं,
तथा प्रकृतिविविक्तत्वेन अप्रत्यक्षोक्तस्यापि आत्मनोऽपरोक्षानुभूतये तद्व्याप्तं शास्त्र-
विहितं कर्त्तव्यमेव । नातः ध्यानादिवीचकविधीनाम अपमानाख्यम् । इतो यज्ञोपा-
सनपटं तदनुष्ठानपरम् । कथं तदनुष्ठानम् ? इत्यपेक्षायामाह, पारम्यर्थेणेति।—
पारम्यर्थमत्र—शास्त्रबोधितैतिकर्त्तव्यतारूपं विज्ञेयम् । प्रकृते किम् ? इत्यत्र आह,
अत्रःपीति।—अत्र्यस्तम्—उपदेशवाक्यादिना मनसि चारोपितम् । अत्र “तस्माद्दृष्टोपा-
सनात्” इति पाठो न सङ्गतः, “तस्वरूपोपासनात्” इत्ययमेव पाठः सङ्गतः । उपासनमत्र
ध्यानात्मकं विज्ञेयम् । समानवस्तुचिन्तायाम् इति।—अत्र परीक्षत्वेनापरीक्षत्वेन च
विरुद्धधर्मद्वयेन उपहितत्वात् एकस्यापि आत्मनः स्वस्मिन् भाव्यं कथञ्चित् सक्रम-
नीयम् । स्मृतिवीजस्य—संस्कारस्य इत्यर्थः । बोधकाः,—उद्बोधका इत्यर्थः । तथा
सदृशवस्तुज्ञानम् अदृष्टविशेषः चिन्ता च इत्येवमाद्याः उपाधाः स्मृतिहेतुभूतसंस्कारा-
णाम् उद्बोधकाः भवन्ति इति ज्ञोकार्थः ॥ २१ ॥

ननु मोक्षहेतुभूततत्त्वज्ञानेनाहं, ब्रह्मलोकप्राप्तिर्नापि कृतकृत्यतासम्भवात् ? इति
ब्रह्मां गिराक्षरं मूढमवतारयति—ब्रह्मादीति । इतरलाभे—मोक्षमित्यत्र ब्रह्मलोकोच्चादि-
रूपकत्वज्ञाने इत्यर्थः । आश्रितः, संसारे इति शेषः । तत्र प्रमाणाऽऽकाङ्क्षायांमाह,
पञ्चाग्नौति।—पञ्चाग्नियागतः,—पञ्चान्युपासनात् । जन्मश्रुतेरिति—“इमं ज्ञानवन्

पुनरावृत्तौ जन्मश्रुतिः,—“तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते” इति [छान्दो० उप० ८ अध्या० १ खण्ड० ६ मन्त्रः], “न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके असृतत्वमानशुः” इति [महा० नार० १०।५] ॥२२॥

विरक्तस्य किं स्वरूपम् ? इत्यत्राह,—

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं, हंसक्षीर-
वत् ॥ २३ ॥

यद्यपि सर्वेषां हेयहानम् उपादेयोपादानं, तथाऽपि प्रकरण-
विशेषात् हेयः संसारः, उपादेयो मोक्षः इति द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥
अत्र युक्तिमाह,—

लब्धातिशययोगात्, तद्वत् ॥ २४ ॥

हंसवत्, हंसस्य एव अतिशयशक्तिः, येन मिश्रितम् अपि
क्षीरं पिबति, जलं त्यजति । तथा लब्धातिशयस्य पुंसः संसारः
हेयः, उपादेयो मोक्षः इति ॥ २४ ॥

आवृत्तेर्नावृत्ते” [छान्दो० उप० ४ अध्या० १५ खण्ड० ६ मन्त्रः] इति सूक्तौ
इममिति विशेषणात् मानवाकारे जन्ममतीतरिति भावः । सुगममन्वत् ॥ २२ ॥

तच्च तत्त्वज्ञानं विरक्तस्यैव इति स्थितम् ; इदानीं तस्यैव स्वरूपं प्रतिपादयितुं
सुवन्नवतारयति—विरक्तस्यति । हेयहानं—प्रेयःपारत्यागः इत्यर्थः । उपादेयोपादानं—
भोक्षरूपश्रेयसुः उपादानमित्यर्थः । ननु जीवमात्रस्य हेयहानम् उपादेयोपादानं
साधारणमिति, तेन विरक्तस्य न किञ्चित् वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यते इति शङ्कते—
यद्यपीति । सिद्धान्तमाह, तथाऽपीति ।—प्रकरणविशेषात्—प्रेयःश्रेयसोः प्रकरणात्
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

युक्त्युपन्यासेन सूक्ष्महंसक्षीरदृष्टान्तं विशदयितुं सूत्रान्तरमवतारयन्नाह—
अमेति । तद्वत् इति पदं व्याचष्टे—हंसवदिति । लब्धातिशयस्य—विरक्तस्य
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

सरागस्यापि मुक्तिः भविष्यति, इत्यत्राह,—

न कामचारित्वं रागोपहृते, शुकवत् ॥ २५ ॥

रागोपहृतस्य कामचारित्वमेव नास्ति, किं पुनः मुक्तिः ? इति । यथा व्यासस्य सरागस्य न मुक्तिः इति । तत्सुतस्य शुकस्य वीतरागत्वात् मुक्तिः भूता, एवम् ॥ २५ ॥

बन्धः कथम् ? इत्यत्राह,—

गुणयोगात् बन्धः, शुकवत् ॥ २६ ॥

यथा शुकः पक्षौ गुणयोगात् बन्धम् आप्नोति, तथा गुणयोगात् पुमान् अपि बन्धम् आप्नोति ॥ २६ ॥

भोगादेव वैराग्यं कालवशात् भविष्यति, किं ज्ञानेन ? इत्यत्राह,—

न भोगाद्वागशान्तिः, मुनिवत् ॥ २७ ॥

न मुनेः अपि भोगात् रागशान्तिः, किं पुनः अन्यस्य ? यथा कण्वसौभरिप्रभृतयः ॥ २७ ॥

विषयिणां कथं वैराग्यं भविष्यति ? इत्यत्राह,—

दोषदर्शनाद्बुभयोः ॥ २८ ॥

सत्यपि रागे भवतु मोक्ष, का शान्तिः ? इति शान्तिनिराकरणाय सूत्रमवतारयति—सरागस्येति । दृष्टान्तं विशदीकरोति—यथेति ॥ २५ ॥

बन्धकारणस्वरूपनिरूपणाय सूत्रमवतारयति—बन्ध इति । सूत्रे गुणशब्दः श्रुतः ; तथा हि, यथा सधुरभाषणादिगुणयोगात् शुकपक्षौ बन्धते, एवं सत्त्वरजस्तम-पाप्मन-गुणयोगात् श्रीवोऽपि बन्धमाप्नोति ॥ २६ ॥

वैराग्यकारणनिरूपणपरं सूत्रमवतारयति—भोगादेवेति । किं ज्ञानेनेति—अत्र ज्ञानपदं विषयदोषदर्शनपरम् । मुनिवत् इति दृष्टान्तं विशदयितुमाह—न मुनेरेति ॥ २७ ॥

कारणभः सप्रतिषेधानन्तरं सम्प्रति वैराग्यस्य कारणस्वरूपं प्रदर्शयितुं सूत्रमवतार-

उभयोः आत्मनः विषयस्य च । आत्मनः दोषः सङ्घात्
नरकपातः गर्भवासादिस्य । विषयदोषः परिणतिविरसत्वादिः

॥ २८ ॥

उपदेशानधिकारिणं पुरुषमाह,—

न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहः, अजवत् ॥ २९ ॥

यथा. असंस्कृते चेत्रे न बीजप्ररोहः, तथा रागादिमलिन-
चेतसि न उपदेशबीजप्ररोहः । अजवत् इति—अजनान्नि
नृपे भार्याशोकार्त्ते यथा वसिष्ठेन उपदेशः दत्तः न स्थिरौ-
बभूव ॥ २९ ॥

रागादिमल्लिने चेतसि न आभासज्ञानमपीत्याह,—

नाभासमात्रमपि, मल्लिनदर्पणावत् ॥ ३० ॥

यथा मल्लिने दर्पणे सुखाभासमपि न प्रतिभाति, तथा
प्रधानप्रतिबिम्बितत्वात् आत्मनः प्रधानकार्यम् आत्म-
ज्ञानम् ॥ ३० ॥

ननु महान् एव कारणरूपत्वात् आत्मा अस्तु ? इत्यत्राह,—

यति—विषयिष्वाभिति । सूत्रे उभयोरिति पदं व्याचष्टे—उभयोरिति ॥ २८ ॥

कं प्रति उपदेशः कसंख्यः ? इति प्रतिपादनाय सूत्रमवतारयति—उपदेशेति ।
अजवत् इति दृष्टान्तं विशदयन्नाह, अजनान्नि इति—भार्याशोकार्त्ते इति—
विषयप्रतिपत्तिपारिजातमालामप्यर्कात् सतायामिन्दुमत्वां शोकार्त्ते अजे इति भावः ।
वसिष्ठेनेत्यत्र शिष्यद्वारेणेति पदं योगनीयं, रघुवृश्चि तथा दर्शनात् ॥ २९ ॥

चेतसो रागमल्लिने ज्ञानोत्पत्त्ययोग्यत्वं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—रागादीति ।
दृष्टान्तं विशदयति—यथेति । प्रधानप्रतिबिम्बितत्वादिति—प्रधाने—बुद्ध्यात्मना
परिणते, प्रतिबिम्बितत्वात्—विदाभासरूपेणावस्थितत्वात् । प्रधानकार्यं—बुद्धिरूपेण
परिणतस्य प्रधानस्य इतिरित्यर्थः । आत्मज्ञानम्—आत्मविषयिणो बुद्धिप्रतिबिम्बित्यर्थः ;
तथा च, बुद्ध्यात्मना परिणतस्य प्रधानस्य रागाद्युपहतत्वेन मल्लिनस्य यथावत्
सङ्घपात्मप्रतिबिम्बितत्वात्सामर्थ्यम् इति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

ननुतः आत्मत्वमस्तु इति शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—नन्विति । यथा

न तज्जस्यापि तद्रूपता, पङ्कजादिवत् ॥३१॥

न कार्यमेव कारणभेदात् । न हि पङ्कजः एव पङ्कः ॥३१॥

अणिमादिविभूतिसिद्धस्यापि न कृतकृत्यता, इत्याह,—

न भूतियोगे कृतकृत्यता, उपास्यसिद्धिवत्
उपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

यथा गुरुपासनया तत्त्वज्ञानेन सिद्धस्य अनावृत्तेः कृत-
कृत्यता, तथा न भूतियोगेन, पुनरावृत्तेः । उपास्यसिद्धिवत्
इति चोप्सा अध्यायपरिसमाप्ती ॥ ३२ ॥

इति कापिलसङ्ग्रहवचनसूत्ररत्नी आख्यायिकाऽध्यायशतुर्थः ॥ ४ ॥

एडाज्जातस्यापि कश्चित् न पङ्कजरूपता, तथा प्रकृतिकृत्यापि न संसाररूपत्वम् ;
तथा च, कार्यं कारणस्य भेदाभेद एव साङ्गानामभिमतः ॥ ३१ ॥

अणिमादावभूतिपर्यन्तत्वमेव पुरुषार्थनिष्ठायाः अस्तु, किमतःपरेण मोक्षेण
अस्ति ? इत्याशङ्कं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—अणिमादौति । सिद्धस्य—सुक्तिं
प्राप्तस्य । भूतियोगेन—अणिमाद्यैश्वर्ययोगेन, तथा हि, अणिमादिसङ्कीर्णं अयिच्छत्वात्
तार्भिर्न पुरुषस्य कृतकृत्यता स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

इति कापिलसङ्ग्रहवचनसूत्ररत्नी कायाम् चमलाऽऽख्यायाम्

आख्यायिकाऽध्यायशतुर्थः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

आख्यायिकाऽनन्तरं परपक्षनिरासार्थं पञ्चमाध्यायारम्भः ।

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात्
श्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

कृतेऽपि मङ्गले ग्रन्थापरिममाप्तेः अकृतेऽपि समाप्तेः किं
मङ्गलेन ? इति यैः उक्तं, तत् अमेन निरस्तम् ॥ १ ॥

पूर्वमिष्टम ईश्वरामप्त्तम् इदानीं न्यायेनाह,—

नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिः, कर्मणा तत्-
सिद्धेः ॥ २ ॥

आरम्भसूत्रे सूक्तता अथ-शब्दोपन्यासः कृतः, स च मङ्गलाय इति सूचितम् ।
तदेतत् ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणमफलानमिति नाचरण्यीयम् इति मन्वानानां मतं
निराकर्तुं सूक्तनाह, मङ्गलात् ।—सूत्रे प्रयुक्तं शिष्टपदम्—इष्टसाधनत्वांश्च अनरहित-
पुत्रपरम् ; तथा च, येषाम् इष्टसाधनता धीः न कदाऽपि व्यभिचरति, ते एवात्र शिष्टा
इति ध्येयम् । शिष्टाचारदर्शनादेव मङ्गलस्य ग्रन्थादौ कृतस्य सफलत्वम् अनुमीयम्
इति सूचयन्नाह, फलदर्शनादिति ।—फलदर्शनं—सफलत्वानुमानम् । तस्यफलत्वे
प्रमाथान्तरं सूचयन्नाह, श्रुतित इति ।—श्रुतिः,—वेदः, शिष्टाचारानुमितमङ्गलानिष्टे-
साधनताबोधकवेद इति भावः । मङ्गलस्य ग्रन्थकर्मोपसृतसमाप्तफलं प्रात न
सम्भवति कारणत्वम्, उभयतो व्यभिचारात् इति पूर्वपक्षं प्रकटयन्नाह ऋषी, कृत-
ऽपीति ।—तथा च, सत्यपि मङ्गले बहुषु पुत्रकेषु समाप्तिरूपफलादर्शनेनान्वयव्यभि-
चारान्, अकृतमङ्गलकापि ग्रन्थस्य निर्दिष्टं परिसमाप्तिदर्शनेन व्यतिरेकव्यभि-
चाराच्च न मङ्गलाचरणं समाप्तिफलकम् इति ग्रन्थादौ अथ-शब्दोपादानेन कृतं मङ्गलं
निरर्थकमेवेति पूर्वपक्षिणामाशयः । अनेन—सूत्रेणेत्यर्थः, निरस्तमिति । अत्राय-
माशयः,—अङ्गवैकल्यकल्पनेन अन्वयव्यभिचाराशङ्का निराकरणीया, जन्मान्तरीय-
मङ्गलकल्पनेन च व्यतिरेकव्यभिचाराशङ्का परिहरणीया इति भावः ॥ १ ॥

ईश्वराधिष्ठितः पूर्वं सूक्ता, इदानीं युक्तमित्यद्वयवस्त्रापनाय सूक्तवतारयति—

यदि ईश्वरः स्वतन्त्रः कर्ता, कर्मणा विनाऽपि कुर्यात् ?
अथ कर्मसहकारौ कुरुते, कर्मैव अस्तु, किम् ईश्वरेण ?
न च सहकारौ प्रधानशक्तिं बाधते, स्वातन्त्र्याविघातात् ।
किञ्च स्वार्थपरार्थाभ्यां प्रवृत्तिः दृष्टा, न च ईश्वरस्य स्वार्थम्
अस्ति ; परार्थत्वे कारुणिकस्य दुःखमयसृष्ट्यनुपपत्तिः । न
च परार्थप्रवृत्तिः, परोपकारादिनाऽपि स्वार्थलाभात् प्रवृत्तेः ;
तस्मात् कर्मैव लगत्कारणम् अस्तु ? ॥ २ ॥

एतद्दृश्यति,—

स्वोपकारादधिष्ठानं, लोकवत् ॥ ३ ॥

न च नित्यस्य स्वोपकारः सम्भवति ॥ ३ ॥

स्वोपकारः एव भविष्यति, इत्यत्राह,—

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

असर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वसिद्धमिति । स्वतन्त्रः,—अदृष्टनिरोधः इत्यर्थः । कुर्यात्, चित्वादिकमिति शेषः ।
कर्मैव इत्यत्र एवकारेण ईश्वरव्यवच्छेदः । अस्तु, कारणमिति शेषः । कर्मणः
सहकारित्वाङ्गीकारे प्रकृतेः का दानिः स्यात् ? इति प्रतिपादयितुमाह, न चेति ।—
तथा च, लोकादृष्टानाम् ईश्वरसहकारित्वाङ्गीकारे तस्य स्वातन्त्र्यं व्यादह्येत, अन्त्यानि-
रोधकभूत्वस्यैव स्वातन्त्र्याव्यवहारप्रयोगकलादिति भावः । ननु कर्मसहकारित्वेऽपि
नेश्वरस्य स्वातन्त्र्यदानिः, सिद्धसकलकार्याङ्गकूलज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमेव ईश्वरस्य
स्वातन्त्र्यम् अस्तु, तेनैव प्रकृतनिर्वाहान् ? इत्यतः दोषान्तरम् ईश्वरसिद्धौ भवतार-
यति—किञ्चेति । ईश्वरस्य स्वार्थाङ्गीकारे तस्य ईश्वरत्वमेव कीववत् न सिध्येत
इत्याह—न चेति । परार्थं प्रवृत्तिरपि स्वार्थमन्तरेण चेतनस्यानुपपत्ता इत्याह, न
चेति ।—स्वार्थलाभादिति—सन्नामसुखादिरूपस्वार्थलाभादित्यर्थः ॥ २ ॥

ईश्वरस्य स्वार्थासम्भवमेव द्योतयितुं सूत्रमवतारयति, पतादिति ।—नित्यस्य सर्वशक्ति-
मतः स्वोपकारः स्वोक्तुम् अनुचित इति भावः । स्वोपकारादिति फले हेतौ पञ्चमोऽ॥३॥

कथमनुचितः ? इति प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—स्वोपकार एवेति । इतरथा
—स्वोपकारस्वीकारे, लौकिकेश्वरवत्, अज्ञातकामत्वापत्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

दूषणान्तरमाह,—

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

प्रकृतिच्छायाऽऽपत्तया तत्कर्तृत्वात् आत्मा एव कर्ता इति
तस्य ईश्वरसंज्ञा इति परिभाषा इति ॥ ५ ॥

हेत्वन्तरमाह,—

न रागादृते तत्सिद्धिः, प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

अविनाभावस्य कारणत्वव्यभिचारे सर्वत्र अनाश्रयः ।
रागस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् इति, तं विना कथं जगन्निर्मादृत्वम् ?
न च मुक्तस्य रागः अस्ति ॥ ६ ॥

रागः एव भविष्यति, इत्यत्राह,—

तद्दयोगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

तद्दयोगेऽपि—रागयोगेऽपि ॥ ७ ॥

प्रधानशक्तियोगात् कर्तृत्वं भविष्यति, इत्यत्राह,—

लौकिकेश्वरवैलक्षण्ये पारिभाषिक एव ईश्वरो भवतु ? इत्याशङ्कानिराकरणं
सूत्रमवतारयति—दूषणान्तरमिति । सूत्रे वा-कारः एवायं कः । फालतमाह—
प्रकृतिच्छायाऽऽपत्त्या इति ॥ ५ ॥

कथं पारिभाषिकः ? इति प्रकटयितुं सूत्रमवतारयति—हेत्वन्तरमिति । अविना-
भावस्येति—कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे कार्याव्यवहारणे नैवत्येन वपनमानस्य इति भावः ।
तथा च, 'न विना भावी येन' इति व्यवहारस्य बहुव्रीहिस्यात् सिद्धम् अविनाभाव इति
पदम् अत्र दृश्यम् । अत्रायमाशयः,—न रागात् कृते कर्तृत्वसिद्धिः, कृतिरागयोः
कार्यकारणभावात् ॥ ६ ॥

अथास्तु राग एव परमेश्वरस्य जगत्कृते कारणम् ? इति शङ्कानिराकरणाय
सूत्रमवतारयति—राग एवेति । सूत्रे तद्दयोगे इति पदं व्याचष्टे, रागयोगे
इति ।—अपि क्लृप्तं ; स्यादिति पदं पूरणीयम् ; तथा च, रागयोगे अङ्गीकृते ईश्वरो न
नित्यमुक्तः स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

नन्वस्तु प्रधानशक्तियोगात् ईश्वरस्य कर्तृत्वम् इत्याशङ्कानिराकरणसूत्रमवतार-

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृह० उप० ४ अध्या० ३ ब्रा० १५ मन्त्रः] इति तद्विरोधापत्तिः ॥ ८ ॥

न प्रधानसङ्गः, किन्तु प्रधानसत्तामात्रेण कर्तृत्वं भविष्यति इत्यत्राह,—

सत्तामात्राच्चेत्, सर्वेश्वर्यम् ॥ ९ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्तायाः अविशेषात् सर्वात्मनाम् ईश्वरत्वम् ॥ ९ ॥

ईश्वरसाधनानि सन्ति । तत् कथम् ? इत्यत्राह,—

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् ॥ १० ॥

अनुमानं भविष्यति इत्यत्राह,—

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् व्याप्तेः, तदभावात् कुतः सम्बन्धग्रहः ? न च असाधारणस्य सम्बन्धग्रहः ॥ ११ ॥

यति—प्रधानेति । अस्तु सङ्गापत्तिः, का पत्तिः ? इत्यत आह, असङ्गो ह्ययमिति ।— तथा च, प्रधाननिष्ठा या कर्तृशक्तिः, तद्योगात् यदि ईश्वरस्य कर्तृशक्तित्वम् असङ्गीक्रियेत, तदा प्रधानेन सङ्घ तस्य सङ्गः प्रसज्येत ; स च अनिष्टः, “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतिविरोधादिति भावः ॥ ८ ॥

ननु सा भवतु प्रधानसङ्गः, किन्तु प्रधानशक्तिमात्रमेव ईश्वरस्य कर्तृत्वे प्रयोजकमस्तु इत्याशङ्क्य निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—न प्रधानेति । सर्वेश्वर्यम्—अविशेषात् सर्वेषामेव जीवात्मनान ऐश्वर्यम्—ईश्वरत्वं, प्रसज्येत इति शेषः ॥ ९ ॥

ईश्वरसिद्धौ प्रमाणाव्यपि दुरुपपादनीयानि इति दर्शयितुं सूत्रमवतारयति, ईश्वरेति ।—साधनानि—प्रमाणानि । सुगममन्यत् ॥ १० ॥

ईश्वरसिद्धौ अनुमानमपि न सम्भवतीति दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—अनुमानमिति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्—साध्यहेतोः सङ्घचारादिदर्शनरूपप्रत्यक्षोपजीवत्त्वादित्यर्थः । इह—

शब्दं प्रमाणं भविष्यति इत्यत्राह,—

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

“प्रधानात् जगत् उत्पद्यते” इति श्रुतिः अस्ति । तस्मात्
ईश्वरसाधकप्रमाणानि आभासानि ॥ १२ ॥

अविद्यायोगात् आत्मनः कर्तृत्वम् इति केचित् । तत्र
आह,—

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

व्यक्तम् ॥ १३ ॥

दूषणान्तरमाह,—

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यया विना न सृष्टिः, सृष्ट्या विना न अविद्या, इति
अन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अनादित्वात् बीजाङ्कुरवत् न अन्योऽन्याश्रयत्वम् इति
आह,—

न बीजाङ्कुरवत्, सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

भावात्—तादृशमदृशारदर्शनाभावात् । कृतः,—कस्यात् प्रमाणात् ? सम्बन्धवद्,—
व्याप्तिवद् । असाधारणस्य—सदृशारवदाविषयस्य ॥ ११ ॥

नाऽस्तु अनमनं, शब्द एव तत्र प्रमाणात्मन् ? इत्याशङ्कं निराकर्तुं सूत्रमवतार-
यति, शब्दात्मिनि ।—श्रुतिर्जगती नेश्वरकार्यत्वस्य प्रतिपादिता वर्तते, प्रत्युत
“अज्ञानेकान्” इत्यादिप्रधानकार्यत्वस्यैव साधिका अस्ति इत्याशयः ॥ १२ ॥

अविद्याशक्तियोगात् ईश्वरस्य कर्तृत्वम् इति केवाधित् मत्, तद्दूषणाय सूत्रमव-
तारयति—अविद्यायोगादिति ॥ १३ ॥

अविद्याशक्तियोगादसङ्गस्य आत्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमे दोषान्तरं दर्शयितुं सूत्रमव-
तारयति—दूषणान्तरमिति । अन्योऽन्याश्रयत्वं, कर्तृत्वसिद्धौ अविद्यायोगादिति
भावः ॥ १४ ॥

नाहो अन्योऽन्याश्रयः दीषावद् बीजाङ्कुरवत्, अविद्यायोग-कर्तृत्वयोरनादित्वात्

भवेत् एवं, यदि अनादिः संसारः । किन्तु मादिः संसारः ।
श्रुतिश्च—“विश्वतश्चक्षुरत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुर्नत विश्व-
तस्यात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभृमी जनयन् देव
एकः ॥” इति [शुक्ल० यजु० १७ अध्या० १८ क०] । तस्मात्
प्रलये प्रवाहावच्छेदः इति ॥ १५ ॥

अविद्यास्वरूपमाह,—

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

विद्यातः अन्यत्वे—ब्रह्मणोऽपि विद्यातोऽन्यत्वे अविद्यात्वं
स्यात्, ततश्च ब्रह्मत्वबाधः इति ॥ १६ ॥

इतीमामाशङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, अनादित्वादिति ।—संसारस्य अनादित्वं
नास्तिद्विद्वान्तः, किन्तु तस्य सादित्वमेव इति भावः । तस्मादित्वे प्रमाणभूतां श्रुतिम्
उपन्यस्यति, श्रुतिरिति ।—नन्वेवम इयमेव श्रुतिः ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं प्रमाणं भवित्यति
इति स्ववधीत्यावात एव आपतित इति चेन्न, अस्याः श्रुतेः समाष्टिमहात्मना परि-
णता प्रकृतेरेव विशुद्धसत्त्वप्रधानतया देवपट्टवाच्या इत्यथाङ्गीकारात् । अत्र ‘बाहुभ्याम्’
इति पदं शुभाशुभकर्मणो प्रतिपादयति । ‘पतत्रैः’ इति पदं—साधनेरित्यशकं, तानि च
साधनानि सत्त्वरजस्तमांसि एव । प्रथमं ‘सं’शब्दस्य ‘धमति’ इत्यनेनान्वयः, द्वितीय-
‘सं’शब्दस्य च ‘जनयन्’ इत्यनेनान्वयः ; तथा च, समाष्टिजौवोपाधिसर्वमहत्सत्त्वरूपेण
परिणता सत्त्वप्राधान्येन द्योतनात्मिका प्रकृतिः सृज्यमानप्राणिनिचयशुभाशुभकर्मरूप-
बाहुभ्यां संधमति—सृष्ट्यनुकूलवैषम्यरूपं शङ्कं वादयति इत्यर्थः । तदनन्तरं विशोभप्रानैः
सत्त्वरजस्तमोभिः साधनेः मेव द्यावाभृमी जनयन्ती, सृष्टिं प्रसारयति इति शेषः ।
तस्मात्—प्रवाहस्य सादित्वादेव । प्रलये—महाप्रलये इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रसङ्गेन अविद्याया ब्रह्माभिन्नत्ववाटं दूषयितुं, तत्स्वरूपप्रदशंनपरं सूत्रमवतारयति—
अविद्यास्वरूपमिति । विद्यातः,—ज्ञानस्वरूपपादब्रह्मणः, अपि च अविद्यायाः भिन्नत्वे
भेदप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपवस्तुपरिच्छेदापत्तिः इति सूत्रात्पर्ययं । इतो विद्यातो-
ऽन्यत्वे इति सूत्रांशः,—ब्रह्मणोऽपि विद्यातोऽन्यत्वे इत्यशकः इति प्रदर्शयं तत्र दोषं दर्शयति,
अविद्यात्वं स्यादिति ।—तथा च, ब्रह्म एव विद्याभिन्नरूपविद्यात्मकं स्यादिति अस्मिन्
पक्षे दोष इत्याशयः । अस्तु तथैवेत्यत आह—ततश्चेति ॥ १६ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

अबाधे नैष्कल्यम् ॥ १७ ॥

यदि विद्यया अविद्या न बाध्यते, विद्या एव न भविष्यति इति ॥ १७ ॥

बाध्यते एव इत्यत्राह,—

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

जगतोऽपि अविद्यात्वम् ॥ १८ ॥

अस्तु जगतोऽपि अविद्यात्वम् ? इत्यत्राह,—

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

अनादिः इयम् अविद्या । जगतः तद्रूपत्वे अविद्यायाः सादित्वम् ॥ १९ ॥

न कर्मणः जगत्कारणत्वं, स्वभावात् एव जगत् उत्पद्यते ? इत्यत्राह,—

न धर्मापलापः, प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

प्रकृतेः नित्यत्वात् स्वभावस्य एकत्वात् धर्माभावात् विचित्र-

विद्यया आवद्याया अबाधो बाधो वा ? आद्ये निराकरणसूत्रमवतारयति, युक्त्यन्तरमिति ।—न भविष्यति, फलाद्य इति शेषः ; तथा च, विद्यायाः नैष्कल्यमेव अस्मिन् पक्षे दोष इति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

अत्यन्तं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, बाध्यते इति ।—अविद्याया इव जगतोऽपि बाधः न्यादित्यर्थः ; तथा च, सत्तया जगतः प्रतीतिः अनुपपन्ना आदिति भावः ॥ १८ ॥

अस्तु जगतोऽपि बाध्यत्वं, का चितिः ? इत्यतः सूत्रमवतारयति—अस्त्विति । तद्रूपत्वे—जगतो बाध्यत्वे इत्यर्थः ; तथा च, बाध्यत्वं नाम—ध्वंसप्रतियोगित्वं, तत्रैतन् आवद्याकार्य्यस्य जगतः, तदा आवद्याया अपि तद्यात्वं स्वीकरणीयम् । अस्तु, का चितिः ? इति चेत्, ध्वंसप्रतियोगिनः भावस्य अनादित्वानुपपत्तेः अविद्यायाः अनादित्व-प्रवादाः न्याहन्त्येति इति न तथा भवोद्भरणीकर्तुम् उचितमिति भावः ॥ १९ ॥

स्वभावादेव जगदुत्पद्यते इति नास्तिकमतं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, न कर्मणः

कार्यानुत्पत्तिः, तस्मात् धर्मभेदेन कार्यवैचित्र्यम्; न धर्मापलापः ॥ २० ॥

धर्मसिद्धौ प्रमाणमाह,—

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

श्रुतीति शब्दं प्रमाणं दर्शितं, लिङ्गेति अनुमानम्, आदिशब्दात् योगिप्रत्यक्षं दर्शितम्, एभिः धर्मसिद्धिः ॥ २१ ॥

यदि देशकालयोः न कारणत्वं, कथं काश्मीरे कुङ्कुमं, वसन्ते चूतमुकुलोत्पत्तिः ? इत्याह,—

न नियमः, प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

न अदृष्टम् एव कारणम् इति नियमः ; किन्तु अदृष्टं सहकारिकारणम्, अन्येषाम् अपि कारणत्वं, प्रमाणसद्भावात् ॥ २२ ॥

दुःखमयसंसारदर्शनात् दुरितादृष्टम् एव अस्तु ? इत्यत्र आह,—

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखस्यापि दर्शनात् शुभादृष्टम् एव अस्तु ॥ २३ ॥

दुःखाभावे सुखाभिमानात् तत्र अदृष्टशब्दः मुख्यः, सुखकारणे गौणः, इत्यत्राह,—

इति ।—धर्मः,—धर्माधर्मरूपम् । कार्यवैचित्र्यं प्रकृतिभावेण न सम्भवति, तस्याः एकस्वभावत्वात्, अपि तु धर्मवैचित्र्येण इत्यवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ २० ॥

धर्मस्य स्वरूपमेव असिद्धम् इति शब्दा निराकर्णुं सूत्रमवतारयति—धर्मेति । स्वच्छ-तत्पदेन धर्मस्य गच्छम् । धर्मवदृष्टाव—अदृष्टपरम् । कौत्रम् आदिपदं व्याचष्टे—आदिशब्दादिति ॥ २१ ॥

देशकालयोः कारणत्वव्यवस्थापनाय सूत्रमवतारयति—यदीति । नियमपदाद्ये व्याचष्टे—नादृष्टमिति । प्रमाणसद्भावात्—अनुमानरूपप्रमाणस्य विद्यमानत्वात् ॥ २२ ॥

जगती दुःखमयत्वदर्शनात् दुरितादृष्टमेव कारणमस्तु, किं शुभादृष्टेन ? इति शब्दानिराकरणाय प्रतिबन्धीसूत्रमवतारयति—दुःखमयेति । सुगममन्यत् ॥ २३ ॥

जगती दुःखमयत्वमेव, दुःखाभावेमेव सुखाभिमानोपपत्तेः इति मतं निराकर्णुं

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

एताद्विपरीतसम्भवात् उभयोः तुल्यत्वम् इति ॥ २४ ॥

धर्मादीनाम् आत्मधर्मत्वं निषेधति,—

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मत्वम् । आत्मधर्मत्वे निःसङ्गत्वश्रुतिविरोधः ॥ २५ ॥

अन्यधर्मस्य अन्यत्र कार्य्यादर्शनात् वरम् असत्त्वम् एव धर्मादीनाम् ? इत्यत्राह,—

गुणादीनां नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

यथा पृथिव्यादीनां दृष्टत्वात् न अत्यन्तबाधः, तथा गुणादीनां धर्मादीनाम् अपि । अन्यधर्मस्य अपि अन्यत्र कार्य्यकरणं चित्तिच्छायाऽऽपत्त्या इति उक्तम् ॥ २६ ॥

सूत्रभवतारयति, दुःखाभावे इति ।—तत्र—दुःखहेतुभूतदुरदृष्टे इत्यर्थः । सुखकारणे—दुःखानुत्पत्तिप्रयोजके । गौणः,—लाक्षणिकः । एताद्विपरीतसम्भवादिति—तुल्य-युक्त्या जगतः सुखमयत्वमभ्युपेत्य सुखानुत्पत्तिप्रयोजकेषु वस्तुषु दुःखकारणत्वप्रवादस्यापि गौणत्वोक्तिः सम्भवादित्यर्थः ॥ २४ ॥

“धर्मादीनाम् आत्मधर्मत्वम्” इति नैयायिकमतं दूषयितुं सूत्रभवतारयति—धर्मादीनामिति । अत्र अन्तःकरणपदं—बुद्धिपरमित्याह, बुद्धिधर्मत्वमिति ।—आत्मधर्मत्वे, धर्मादीनामिति शेषः । निःसङ्गत्वश्रुतिः,—“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ० ३० ४ अ० ३ ब्रा० १५ मन्त्रः] इति श्रुतिरिति भावः ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मेषु अदृष्टादिना बुद्धिव्यतिरिक्तस्य आत्मनः भोगरूपकार्यासम्भवात् अस्तु धर्मादंतरसत्त्वमेव इत्याशङ्कानिराकरणाय सूत्रभवतारयति—अन्यधर्मस्येति । दृष्टत्वात्—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् । जन्तेकम् अन्यधर्मेषु अन्यत्र कार्य्योत्पत्तिस्त्रीकारे अव्यवस्थाक्यात् इत्यत्र आह, अन्यधर्मस्येति ।—चित्तिच्छायाऽऽपत्त्या—बुद्धौ चिदात्मनः प्रतिबिम्बसम्बन्धादित्यर्थः । तथा च, प्रतिबिम्बितरूपेषु च आत्मनि सुखदुःखादिभोगः सिध्यति, न स्वरूपेषु । प्रतिबिम्बस्य बुद्धिगत एवेति तदविवेकात् बुद्धिधर्मेषु धर्माधर्मादिरूपधर्मेषु तत्प्रतिबिम्बितस्य चेतनस्य सुखदुःखादिभोगस्त्रीकारे नास्ति काश्चिदनुपपत्तिरिति भावः ॥ २६ ॥

दुःखाभावः सुखम् इति तद्व्यतिषेधार्थमाह,—

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

यद्यपि मानसप्रत्यक्षेण भावरूपं सुखम् अवसीयते, तथाऽपि परबोधाय प्रमाणमपि उक्तम् । पञ्चावयवयोगात् इति “द्वावयवम् अनुमानम्” इति निरस्तम् । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोप-
नयनिगमनम् इति । अनेन पञ्चधर्मत्वं, सपञ्चसत्त्वं, विपक्षात्
व्यावृत्तिः, असत्यतिपक्षत्वम्, अत्राधितविषयत्वं सिद्धम् ॥ २७ ॥

सकृद्दर्शनात् न व्याप्तिः, इत्याह,—

न सकृद्गृहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

स्वप्रतीतिविरोधात् । तथा च, बङ्गरासभयोः सकृद्दर्शनात्
अनुमानं स्यात् ; न एवं प्रतीयते इति ॥ २८ ॥

सुखस्य दुःखाभावरूपता न सम्भवति इति प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति—दुःखा-
भाव इति । सुखस्य स्वरूवेद्यमद्रूपतया सर्वांशुभवसिद्धत्वेन तत्र दुःखाभावभित्तलोप-
पादनमविश्वत्कारमित्याशङ्कते—यद्यपीति । निराकरोति—तथाऽपीति । पञ्चावयव-
योगात्—मानसप्रत्यक्षत्वरूपहेतुवाटतानुमानप्रयोगादित्यर्थः । तच्चानुमानं पञ्चभिः
अवयवैः साध्यते इति पञ्चावयवपट्टेन अनुमानमत्र गृह्यते इति वृत्तिकृतानाशयः ।
अनुमाने पञ्चावयवत्वकथनान् द्वावयववादिनां बौद्धानां मतं भङ्गा निराकृतम् इति
सूचयति—पञ्चावयवेति । पञ्चावयवप्रयोगस्य परार्थानुमाने उपयोगित्वं प्रपञ्चयन्नाह,
अनेनेति—तथा च, पञ्चविधहेत्वाभासान्तरप्रतिपादनद्वारा परार्थानुमाने पञ्चाव-
यवप्रयोगस्य अत्येव उपयोगित्वम् इति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

ननु व्याप्तिः किं सकृत् सदृशरजानात् प्रतीयते ? अथवा भूयः ? आद्ये बङ्गरास-
भयोरपि व्याप्तिर्गृह्यते, न चैतद्विष्टम् । नान्यः, शतशः सदृशरितयोरपि पार्थिवत्व-
कौडिलेख्यत्वयोः डोरके व्यभिचारात्, तस्मात् व्याप्तिरुच्यते इत्याह अनुमानं न प्रमाण-
पदसौम्य आरोढुम् अर्हति इति केषाञ्चित् मतं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, सकृ-
द्दर्शनादिति—न सकृद्दर्शनं भूयोदर्शनं वा सदृशरविषयकं व्याप्तिं याचयतीति
अस्माकं मतं, परन्तु व्यभिचारादर्शनसकृतं सदृशरदर्शनमेव व्याप्तिपादकम् इति
नास्ति कापिदनुपपत्तिरिति वृत्तिकृतानाशयः ॥ २८ ॥

का इयं व्याप्तिः ? इत्यत्राह,—

नियतधर्मसाहित्यम् उभयोरेकतरस्य वा
व्याप्तिः ॥ २९ ॥

उभयोः इति समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वयोः । एक-
तरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमस्य इति । तथा च,—

“यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्कते ।

विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम् ॥” इति ॥ २९ ॥

तत्त्वान्तरं व्याप्तिः इति । तत् निराकरोति,—

न तत्त्वान्तरं, वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

तत्त्वान्तरस्वीकारेऽपि अव्यभिचारः वक्तव्यः ; स एव अस्तु,
किं वस्तुकल्पनया ? इति ॥ ३० ॥

सम्बन्धसिद्धिरित्यनेन सूत्रितम् अनुमानौपथिकं सम्बन्धं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति
—केयमिति । सूत्रे धर्मपदं—साध्यव्यपरम् । समव्याप्तिकयोरेति ।—समा व्याप्तः
यथोः तथोः । कृतकत्वम्—उत्पत्तिमत्त्वे सति भावत्वम् । अनित्यत्वमपि—ध्वंसप्रतिधोगित्वे
सति भावत्वम् । यथाश्रुते प्रागभावे ध्वंसे च व्यभिचारः इति भावत्वम् उभयदलं अशुभं
निवृत्तनीयम् इति ध्येयम् । विषमव्याप्तिकस्य—व्यापकत्वाभावत्वे सति व्याप्यत्वरूप-
धर्मवत्तः । सूत्रे धर्म-पदस्य नियतमिति यदिदशेषणमुपात्तं, तदुपपादयितुं कारिकासवतार-
यति, तथा चेति ।—अव्यतिरेकित्वम्—अव्यभिचारित्वम् । शङ्कते—अप्रामाण्यशङ्का-
विषयोक्तिर्यते इत्यर्थः । विपक्षस्येति—साध्यवाङ्मत्त्वेन निश्चितस्य धर्मिणः अव्यतिरेकित्वं
साधनाभाववत्त्वं यावत् सन्दिग्धं तावत् व्याप्तिधीः नैवोदेति इति फलितार्थः ॥ २९ ॥

व्याप्तिः पदार्थान्तरत्वम् इतिवादिना ननं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, तत्त्वान्तर-
मिति ।—कृतपदार्थेभ्यः अतिरिक्तं व्याप्तिस्वरूपं किञ्चित् न, अङ्गीकर्तव्यम् इति शेषः ।
वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः,—निष्प्रमाणकपदार्थान्तरकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः । कृतेनेव व्यभि-
चाराभावेन उपपन्नौ पदार्थान्तरकल्पनागौरवम् अनावश्यकम् इत्याह उक्तिकारः,—
तत्त्वान्तरं ॥ ३० ॥

स्वमतमाह,—

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अस्ति वङ्गधूमयोः निजा शक्तिः, सा ह्ययोः दर्शनेन गृह्यते ; सा एव व्याप्तिः इति ॥ ३१ ॥

एकदेशिमतमाह,—

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

यदि निजा शक्तिः, अव्युत्पन्नस्य अपि वस्तुनः दर्शनात् “अत्र अयं शक्तः” इति ज्ञानं स्यात् । न च एवम् ; तस्मात् आधेयशक्तिः वाच्या इति ॥ ३२ ॥

युक्तिमाह,—

न स्वरूपशक्तिनियमः, पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

यदि स्वरूपं शक्तिः, “शक्तः मङ्गः” इति पुनरुक्तं स्यात् ॥ ३३ ॥

युक्त्यन्तरमाह,—

विशेषणानर्थव्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

शक्तः देवदत्तः इति प्रत्ययः न स्यात्, किन्तु देवदत्तः देव-
दत्तः इति ॥ ३४ ॥

साध्यसाधनयोः शक्तिविशेषः एव व्याप्तिः इति सिद्धान्तं प्रदर्शयितुं सूत्रमवतारयति—स्वमतमिति । आचार्याः,—साङ्ख्योपाचार्याः । तथा च, शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् भेद-
न्यते पदार्थान्तरकल्पनाप्रसक्तिः इति भावः । एतदेव प्रतिपादयन्नाह—मिजिति ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गात् एकदेशिमतमवतारयति—एकेति । आधेयशक्त्या योगे—सम्बन्धे सति, साहित्यमिति शेषः ; तथा च, साहित्यम् आधेयशक्तिमवमिति । पञ्चशिख इत्येक-
वचनेन परमतमेतदिति सूचितम् ॥ ३२ ॥

पञ्चशिखमतेनैव शक्तेः सप्तपदार्थान्वयतरूपतां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, युक्तिमिति ।—तथा च, “शक्तो मङ्गः” इत्यत्र पुनरुक्ततापरिहाराय शक्ति-शक्तिमतोः
भेदः अवश्यम् अङ्गीकर्तव्यः इति भावः ॥ ३३ ॥

युक्त्यन्तरमवतारयति, युक्त्यन्तरमिति ।—तथा च, देवदत्तः देवदत्तः इतिवत् शक्तो
देवदत्तः इति प्रयोगः अनर्थकः स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

अपरां युक्तिमाह.—

पल्लवादिष्वनुपपत्तेः ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु स्वरूपस्य तादवस्थ्यात् अप्रयुक्तेऽपि मन्त्रे
विषापनोटनं स्यात् ॥ ३५ ॥

समाधानमाह,—

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-
न्यायात् ॥ ३६ ॥

निजा चासौ शक्तिश्चेति निजशक्तिः, न तु स्वरूपम् एव
शक्तिः । तथा च, आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-
न्यायत्वात् । तथा च, शक्तेः अविशेषात् आधेयशक्तियोगः वा
निजशक्तियोगः वा इति समानः न्यायः । यत् च वस्तुग्रहणे
प्रथमं न गृह्यते, चित्रशक्तित्वात् पदार्थानां, यथा स्थितोऽपि
पितापुत्रसम्बन्धः विना उपदेशात् न गृह्यते । अत एव उक्तं
“निजशक्त्युद्भवम्” ॥ ३६ ॥

युक्त्यन्तरमवतारयति, अपरामिति ।—तथा च, पल्लवादिष्वनुपपत्त्य मन्त्रप्रयोगात्
पूर्वमपि विद्यमानतया ऋतेऽपि मन्त्रप्रयोगात् भुजगविषापनोदनादिकार्यं स्यादिति
भावः ॥ ३५ ॥

अत्र सिद्धान्तसूत्रमवतारयति, समाधानमिति ।—आधेयशक्तेः व्याप्तिसिद्धौ निज-
शक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध एव । समानन्यायात्—युक्तिमाह्यात् इत्यर्थः । सिद्धान्त
निजशक्तिरिति पदं व्याचष्टे—निजा चेति । न तु स्वरूपमेवेति ।—तथा च, शक्ति-शक्ति-
मयोः भेदघटिताभेदाङ्गीकारात् न पुनरुक्तत्व-निरर्थकत्वादिदोषप्रसक्तिः अस्ति इति
श्रेयम् । तात्पर्यं विवक्ष्यति, तथा चेति ।—अर्थभावः,—शक्तेः व्याप्तित्वं चेत् अङ्गीकृतं,
तदा आधेयशक्तेर्वा निजशक्तेर्वा व्याप्तित्वम् इत्युभयमतेऽपि दोषगुणयोः तुल्यतेषु इत्यवश्य-
मङ्गीकारार्थम् । आधेयशक्तिः नाम—विपक्षायानस्थिते धर्मिणि विद्यमानस्य हेतोः
कार्यमाप्तसाध्यसाध्यैष्व समुद्बोधिना शक्तिः ; सा च फलतः साध्य-साधनयोः व्यभि-
चारभावधोषदृकतसामानाधिकरण्यप्रतीतव्यस्तशक्तिरुपा निजशक्तिरेव फलतः पर्यव-
स्यति इति पक्षश्चिह्नमतेऽपि भङ्गा निजशक्तेरेव व्याप्तित्वं फलतः अङ्गीकृतमिति ॥ ३६ ॥

पदार्थयोः तादात्म्यं निषेधति,—

वाच्यवाचकसम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

तादात्म्यपक्षे घटोऽपि श्रोत्रयाज्ञः स्यात्, शब्दोऽपि चाक्षुषो भवेत्, अन्याद्युच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गः इति ॥ ३७ ॥

अत्र हेतुमाह,—

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धेः ॥ ३८ ॥

त्रिभिः प्रकारैः व्युत्पत्तिग्रहणात् । आप्तोपदेशात् यथा—
“अयं घटः” इति । वृहद्व्यवहारात् यथा—“गामानय शुक्लां
दृष्ट्वेन” इति । अत्र प्रयोजकवृहदवाक्यात् प्रयोज्यवृहदप्रवृत्तिं दृष्ट्वा
बालस्य । प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् यथा—“पक्षी आम्बं
भक्षयति” इति श्रुत्वा आम्बभक्षणार्थं जानाति पक्षी इति
तदानीं प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

कार्यं व्युत्पत्तिः इति नियमं व्युदस्यति,—

प्रसङ्गात् शब्द-तदर्थयोः अभेदवादिनां मते निराकर्तुं स्वसमवतारयति, पदार्थयोः
इति—पदञ्च अर्थश्च इति पदार्थौ तयोरित्यर्थः । शब्दार्थयोः वाच्यवाचकसम्बन्धः
यतो वर्धते तत एव शब्दार्थयोः तादात्म्यं न सम्भवदुक्तिकम् इति सूत्रतात्पर्यम् । सुगम-
मन्यत ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गात् वाच्यवाचकसम्बन्धज्ञानोपयोगि कारणं प्रतिपादयितुं स्वसमवतारयति,
अत्रेति—अत्र इति—वाच्यवाचकभावे, हेतुपदं—प्रापकपरं, तथा च, समभी अत्र
विषयत्वबोधिका, सा च हेतुपदार्थैकदेशे ज्ञाने अन्वेति । त्रिभिः प्रकारैरिति—
आप्तोपदेशे वृहद्व्यवहार-प्रसिद्धपदसामानाधिकरणरूपेः । तान् प्रकारान् यथाक्रमं
दर्शयति—आप्तोपदेशादित्यादिना ॥ ३८ ॥

कार्यतावाचकपदघटितवृहद्व्यवहारादेव आद्यव्युत्पत्तिग्रहणदर्शनात् कार्यान्वित-
स्वार्थे एव पदानां शक्तिः इति-वादिनां मीमांसकानां मते कार्यतावाचकपदघटित-
वाक्यात् शब्दबोधानुदयेन “अष्टौ प्रकृतिः षोडश विकाराः” इत्यादिसाङ्गसिद्धान्तोप-
जीव्यश्रुतिवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्याभावात् साङ्गसिद्धान्तः न श्रौतः, अपि तु आनु-
मानिक एव इत्याशङ्कां निराकर्तुं कार्यतावाचकपदघटितवाक्येषामपि शब्दवाच-

न कार्यं नियमः, उभयथा दर्शनात् ॥ ३६ ॥

कार्यं व्युत्पत्तिर्दृष्टा यथा—“अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इति । सिद्धार्थे च दृष्टा यथा—“हरिर्देवाधिदेवः” । तथा हि, विध्यर्थवादमन्त्रात्मकाः वेदाः । विधौ कार्यतैकार्थसमवेतायाम् इष्टसाधनतायां प्रामाण्यम् । विधिशक्तेः उत्तमकत्वेन अर्थवादस्यापि पारम्पर्येण प्रवर्तकत्वात् प्रामाण्यम् । विहितस्मारकत्वेन मन्त्रस्यापि प्रामाण्यम् । यत् प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् मन्त्रार्थवादयोः प्रामाण्यं, न तु प्रतिपादकत्वं, तन्न ; उत्पत्तौ अस्ति प्रवृत्त्यर्थत्वं, ज्ञमौ तु सिद्धार्थपरत्वमेव ; तस्मात् सिद्धार्थप्रतिपादकयोरपि अर्थवादमन्त्रयोः प्रामाण्यम् इति ॥ ३६ ॥

जनकत्वम् इति व्यवस्थापयित्वा सूत्रमुत्पादयति—कार्यं इति । कार्यं व्युत्पत्तिर्दृष्टा इति ।—अथ व्युत्पत्तिपदम् अन्वयबोधपरं, सिद्धार्थं व्युत्पत्तिः दृष्टा इत्यन्वयः । विध्यर्थवादमन्त्रात्मका इति ।—अथ विधिपदेन निषेधस्यापि यद्वचनम् । अर्थवादपदं नामधेयस्यापि उपलक्षकम् इति श्लेषम् । कार्यतैकार्थसमवेतायामिति—कृतिसाध्यत्ववचनानामधिहरणायामित्यर्थः । इष्टसाधनतायां—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टसाधनतायाम् ; तथा च, विधौ लिङ्-त्व्यादिरूपे शब्दे कृतिसाध्यत्ववचननिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वरूप-पुरुषप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयवस्तुत्वविषयकप्रमितजनकत्वरूपं प्रामाण्यं फलतः पर्यवस्यति । विधिशक्तेरुत्तमकत्वेनेति—विधेयाथंशर्मिकेष्टसाधनत्वरूपसौन्दर्यबोधकत्वेन तदनुष्ठाने पुरुषप्रवृत्तिं प्रति प्रयोजकत्वेन इत्यर्थः । अर्थवादस्यापीति—साक्षात् कार्यतावाचकपटाघटितवेदेवाक्यस्य इत्यर्थः । पारम्पर्येण इति—इष्टसाधनताधीजनन-हारा इत्यर्थः । प्रवर्तकत्वात्—प्रवृत्तिमामयीप्रयोजकत्वात् इत्यर्थः । प्रामाण्यं, विध्येक-वाक्यतया इति शेषः । विहितस्मारकत्वेनेति—यागादिरूपविधेयापेक्षितद्रव्यदेवतादि-स्मारकत्वेन इत्यर्थः । यत्त्विति ।—अत्राद्यमाश्रयः,—मन्त्राणां कर्मकाले पाठेन अदृष्टीत्यादकत्वात् अर्थवादानाञ्च लक्षण्या एव प्राशस्त्य-निन्दितत्वरूपविधेयान्वयिपदार्थ-बोधनद्वारा प्रामाण्यं, न त्वेषां मन्त्राणाम् अर्थवादानाञ्च स्वाभिधेयपरतया प्रामाण्यं सम्भवति इति एकदेशिनां मतं, तन्न समीचीनं, स्वायंपरतायामपि एषां प्रामाण्यस्वीकारे अतिविरहात् इति । उत्पत्तौ—उच्चारणादिकपानुष्ठानद्वारा अपूर्वोत्पत्तौ इत्यर्थः । प्रवृत्त्यर्थत्वं—प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । ज्ञमौ—स्वायंप्रतिपादने इत्यर्थः । अकार्यपराया-

अतीन्द्रियत्वात् वेदार्थस्य कथम् उभयथा व्युत्पत्तिः ? इत्यत्र
आह,—

लोकव्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

“ये एव लौकिकाः, ते एव वैदिकाः” इति सामान्यात् इह
अपि व्युत्पत्तिः इति ॥ ४० ॥

भवेत् एवं, यदि वेदस्य पौरुषेयत्वं स्यात्, न च एवम्
इत्याह,—

न त्रिभिः, अपौरुषेयत्वात् वेदस्य तदर्थ-
स्याप्यतीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात्, अन्यस्य असम्भवात्, भ्रान्तेः पुरुष-
धर्मत्वेन आप्तत्वानिश्चयात् वेदस्य आप्रामाण्यापत्तेरिति । वेदा-
प्रामाण्ये यागादौ अनाश्वासः इति ॥ ४१ ॥

अपि मन्त्रार्थवादरूपवाक्यानाम् अनया दिशा सम्भवत्वेव सिद्धार्थपरत्वम् इत्युपसंहरति
—तस्मादिति ॥ ३९ ॥

अन्य एव लौकिकवाक्यार्थः, अन्य एव च वेदिकवाक्यार्थः, उभयोः मध्ये वैलक्षण्येन
एकजातीयार्थप्रतिपादकत्वाभावात् इत्याशङ्कायां समाधानसूत्रमवतारयन्नाह—
अतीन्द्रियत्वादिति । इहापि—सिद्धार्थे इत्यर्थः, वेदवाक्यस्य इति शेषः ॥ ४० ॥

वेदस्य पौरुषेयत्वस्वीकारे एव तस्मात्स्यात् सिद्धार्थे प्रामाण्यं सम्भवति इति शङ्कां
निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, भवेद्वैवमिति ।—तथा च, वेदस्य पौरुषेयत्वं न सम्भवतीति
सिद्धान्तः साङ्गान्वाय्याणाम् अनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते इति वृत्तिकृतानामशयः ।
त्रिमिरिति पदं व्याचष्टे, ईश्वरस्येति ।—तथा च, ईश्वररूपस्य पुरुषस्य निराकरणेन,
ऋदन्यस्य जीवस्य वेदकर्तृत्वासम्भवेन, पुरुषकृतत्वास्वीकारे च वेदस्य भ्रान्तिमूलकत्व-
प्रसङ्गेन च इति त्रिभिः हेतुभिः वेदस्यापौरुषेयत्वं सुतरां सिध्यतीति वृत्तिकृतानामशयः ।
आप्तत्वानिश्चयादिति ।—अवाचितार्थपरत्वमेव अत्र आप्तत्वं ज्ञेयम् । वेदस्याप्रामाण्ये
का हानिः ? इत्याशङ्कायामाह, यागादाविति ।—तथा च, पौरुषेयत्वेन वेदे
अनाप्तत्वशङ्कायां न कश्चित् तत्प्रतिपाद्ये बहुलाऽऽयास-धनव्याधादिसाध्ये यागादौ
विशुद्धतया प्रवर्तेत इति भावः ॥ ४१ ॥

वेदप्रामाण्यप्रतिपादनार्थमाह,—

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं, वैशिष्ट्यात् ॥४२॥

वैशिष्ट्यं कालदेशपात्रापेक्षया, तन्निरपेक्षत्वे न स्वरूपतः धर्मत्वम् ; अन्यथा अशुद्धकाले स्लेच्छदेशे महापातकिभिः कृताः यज्ञादयः धर्महेतवः स्युः ; न च एवम् ॥ ४२ ॥

अज्ञस्य फलदर्शनात् वेदप्रामाण्यम् इति व्युत्पत्त्या किं क्रियते ? इत्यत्राह,—

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अयं शब्दः अत्र वाचकत्वेन मुख्यः, अत्र गौणः इति व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

व्युत्पत्तिमिद्धिः कथं ज्ञायते ? इत्यत्राह,—

योभ्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तस्मिद्धिः ॥ ४४ ॥

ननु धर्मो वेदाद्यैः, न च यागः दद्याददद्रथशोकादिगुणसम्पाद्यः त्यागादिरूप-क्रियाविशेषः नातोन्द्रियैः, इति कृतः वेदस्य अतोन्द्रियार्थे प्रामाण्यम् ? इति शब्दां निराकर्तुम् अतोन्द्रिये एवार्थे वेदस्य प्रामाण्यप्रतिपादनाय सूत्रमवतारयति, वेदति ।— न यागादिमात्रं धर्मः, शुद्धजनयागादेरपि धर्मत्वापत्तेः, किन्तु स्वर्गमाधनत्वावच्छिन्न-यागादिरैव, न च अतोन्द्रिय एव इति सूचार्थः । कृतः ? इत्यत्र आह, वैशिष्ट्या-दिति ।—तथा च, अधिकांशकालादिवैशिष्ट्यं स्वर्गमाधनत्वांशे एव उपयोगि, न तु यागादिस्वरूपे इति सूचताप्यर्थम् । यागादेः स्वरूपतो धर्मत्वाङ्गीकारे काङ्क्षाभिः ? इत्याशङ्कानपनेत् प्राह इतिकारः, अन्यथेति ।—अशुद्धकाले—पर्युद्धकाले इत्यर्थः । स्लेच्छदेशे—अशुद्धदेशे । महापातकिभिः,—अनधिकारिभिः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

व्युत्पत्तेरुपयोगं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति, अज्ञस्येति ।—अज्ञस्य—वेदाद्यंनजानतः, अधिकांशकालः इति शेषः । फलदर्शनात्—यागाद्यनुष्ठानेन स्वर्गादिफलं भवतीति सिद्धान्तान् इत्यर्थः । साऽस्य अज्ञस्य अधिकांशकालः वेदाद्यनुष्ठानं प्रति तदर्थज्ञानस्य साक्षादुपयोगित्वं, तथाऽपि अज्ञेयव्युत्पन्नपुरुषप्रत्ययेन तस्य तादृशानुष्ठानं प्रति वेदार्थ-ज्ञानस्य परम्परया उपयोगित्वम् अस्यैव इति भावः ॥ ४३ ॥

व्युत्पत्तिस्वरूपं कथं सिध्यति ? इति निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—व्युत्पत्ति-

प्रसिद्धाप्रसिद्धेषु लौकिकवैदिकपदाद्येषु ज्ञानजनकत्वात्
व्युत्पत्तिसिद्धिः ॥ ०४ ॥

वेदनित्यत्वं निराकरोति,—

न नित्यत्वं वेदानां, कार्य्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

श्रुतिः तावत् “नाहुरासीन्न रात्रौरासोत्” “स तपोऽतप्यत,
तस्मात् तपस्तेषानात् त्रयो वेदा अजायन्त” इति । अनुमानञ्च
वेदोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यादि । प्रत्यक्षेणापि उच्चरित-
प्रध्वंसिनः वर्णाः इति गृह्यन्ते । यस्तु “स एवायं क-वर्णः”
इति प्रत्ययः, स सामान्यविषयः ॥ ४५ ॥

अनित्यत्वात् पौरुषेयाः वेदाः इति, तत्राह,—

न पौरुषेयत्वं, तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥४६॥

निराकृतः ईश्वरः इति अभिसन्धिः ॥ ४६ ॥

सिद्धिरिति । प्रसिद्धाप्रसिद्धेषु—ऐन्द्रियिकातीन्द्रियाद्येषु इत्यर्थः । ज्ञानजनकत्वा-
दिति ।—अनायमाशयः,—ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं साहासिद्धान्तः, तच्चेत् ज्ञानम्
उत्पद्यमानं करणदोषाद्यान्वयात्पवाधकेन रक्षितं भवति, तदा तस्य प्रमात्वं
ज्ञानान्तराग्निरपेक्षं स्वतः एव भासते ; वेदस्य च अपौरुषेयतया करणदोषाज्ञानेन
तज्जनितार्थज्ञानस्य अप्रामाण्यग्रहणीदयासम्भवेन, अतीन्द्रियविषयकतया च तज्जनित-
ज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षादिभिः वाषासम्भवेन च अर्थप्रतिपादकत्वमेव वेदस्य प्रामाण्यं
ऋणतः पर्यवैश्वर्ये इति इति कृतो मन्थने ॥ ४४ ॥

वेदानां नित्यत्ववादिनां कर्मभूमिसंज्ञानां मतं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—वेद-
नित्यत्वमिति । वेदस्य अनित्यत्वे श्रुतिरेव प्रमाणनित्याह—श्रुतिसावदिति ।
अनुमानमपि तत्र अनुकूलमिति दर्शयति—अनुमानमिति । प्रत्यक्षेणापि वर्णात्मकस्य
वेदस्य ध्वंसदर्शनम् इत्याह—प्रत्यक्षेणेति । नन्वेवं “स एवायं क-कारः” इत्यादि
प्रत्यभिज्ञायाः का गतिः ? इत्यत आह,—यस्त्विति । सामान्यविषय इति ।—तथा
च, प्रत्यक्षादिविरोधेन तद्याविषयप्रत्यभिज्ञायाः कत्वादिजातिविषयकत्वेनेव कथञ्चित्
प्रामाण्यम् उपपादनमेषाम् इति भावः ॥ ४५ ॥

अनित्यत्वे पौरुषेयत्वाप्रतिरिति श्रद्धां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—अनित्यत्वा-

अन्यः एव कर्त्ता भविष्यति, इत्यत्राह,—

न मुक्तामुक्तयोः, अयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

मुक्तस्य निःसङ्गत्वात् कर्त्तृत्वायोगात्, अमुक्तस्य युगपत्
उपादानानभिज्ञत्वादिति ॥ ४७ ॥

अपौरुषेयत्वात् तर्हि नित्यत्वम् ; अतः आह,—

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वम्, अङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

स्यष्टम् ॥ ४८ ॥

अङ्कुरादीनाम् अपि सकर्त्तृकत्वं कार्यत्वात्, इति पक्षे
मुक्तस्य कर्त्तृत्वम्, इत्यत्राह,—

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

अङ्कुरादीनां कर्त्तुः अदृश्यत्वात् प्रत्यक्षबाधः । अयोग्यस्य
कर्त्ता नास्तीति उक्तम् । आदिशब्दात् व्याप्यत्वासिद्धिः
दर्शिता ॥ ४९ ॥

इति । ननु ईश्वररूपपुरुषकृतत्वादेव वेदस्य पौरुषेयत्वमस्तु इत्यत आह, निराकृत
इति ।—“ईश्वरसिद्धः” [१ अध्या० २२ सू०] इति सूत्रेण इति शेषः ॥ ४९ ॥

माऽस्तु ईश्वरस्य कर्त्तृत्वं, जीवस्य तस्मीकारे का हासिः ? इत्याशङ्क्य सूत्रमवतार-
यति—अथ एवेति । निःसङ्गत्वात्—कर्त्तृत्वप्रयोजकामिमानराहित्यादित्यर्थः । युग-
पदिति—संसारकालोपनिमित्यर्थः । उपादानानभिज्ञत्वात्—स्वर्गाद्यगुणसर्वजीवाद्दृष्टा-
द्यनभिज्ञत्वात् इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपौरुषेयत्वेन नित्यत्वमस्तु वेदानाम् इत्याशङ्क्यायां निराकर्त्तुं सूत्रमवतारयति—
अपौरुषेयत्वादिति । न हि अपौरुषेयत्व-नित्यत्वयोः व्याप्यव्यापकभावः अस्तु, का क्षतिः ?
इत्यतः आह, अङ्कुरादिवदिति ।—अङ्कुरादौ व्यभिचारदर्शनात् इति भावः ॥ ४८ ॥

अङ्कुरादौ कार्यत्वात् सकर्त्तृकत्वमेवानुमेयम् इति वैशेषिकमतं निराकर्त्तुं सूत्र-
मवतारयति—अङ्कुरादीनामिति । सूत्रे “तद्योगे” इत्यस्य—कर्त्तृयोगे इत्यर्थः । दृष्टस्य
अकर्त्तृकत्वस्य बाधः इति दृष्टबाधशब्दाद्यर्थः । अत्र आदिशब्दात् अदृष्टस्य सकर्त्तृकत्वस्य
कल्पनं शक्यम् । नन्वेवं कार्यत्वहेतोः का गतिः ? इति चेत्, अप्रयोजकत्वम् इति
गृह्यताम् । कर्त्तुरदृश्यत्वात् इति ।—अदृश्यत्वात्—शरीराद्यसम्भवेन प्रमाद्यबाधित-

अनित्यत्व-पौरुषेयत्वयोः व्याप्तिः नास्ति, इत्याह,—

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते, तत् पौरु-
षेयम् ॥ ५० ॥

यथा घटादिकं, न तु वृक्षादिषु । अदृष्टेऽपि इति—
कर्त्तरि अदृष्टेऽपि । न कार्यमात्रं सकर्त्तृकं, किन्तु कार्य-
विशेषः ॥ ५० ॥

परतः प्रामाण्यं दूषयति,—

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

निजशक्तिज्ञानजनकसामग्रीमात्राधीनं प्रमाणानां प्रामाण्यं,
न तु अधिकं गुणम् अपेक्षते उत्पत्तिपक्षे । ज्ञानयत्नेऽपि श्रौत्-
सर्गिकी ज्ञानवाहकाणां प्रामाण्यबोधशक्तिः ; तदभिव्यक्तेः स्वतः
प्रामाण्यं, भ्रष्टति एवञ्चेत् । यत्रापि शङ्कानिवृत्तये प्रामाण्य-
त्वान् इत्यर्थः । व्याप्यत्वासिद्धारति—कार्यत्वस्य हेतोः सकर्त्तृकत्वव्याप्यत्वासिद्धिः
इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सत्यपि अनित्यत्वे पुरुषकृतिजन्यत्वं किमिति नाङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्यां
निराकरणसूत्रसवतारयति—अनित्यत्वेति । यस्मिन् अदृष्टेऽपि—कृतिमत्पुरुषजन्य-
त्वेन असामान्यत्वेऽपीत्यर्थः । कृतबुद्धिः,—कृतिजन्यमित्याकारिका बुद्धिः उपजायते
इत्यर्थः । पौरुषेयं—सकर्त्तृकम् । फलितमाह—न कार्यमात्रमिति ॥ ५० ॥

प्रामाण्यज्ञानं प्रमितिजनककारणादिगतगुणज्ञानजन्यम् इति मतं दूषयितुं सूत्रसव-
तारयति—परत इति । निजेति ।—निजशक्त्येव—स्वजनकसामग्रीमात्रादेव, अभि-
व्यक्तः,—ज्ञानस्य प्रामाण्यप्रतीतेः । प्रामाण्यं स्वतः,—स्वाश्रयजनकसामग्रीज्ञानविषय एव
इत्यर्थः । वृषी निजशक्तीति ज्ञानजनकसामग्रीविशेषणम् । मात्रपदं गुणज्ञानादि-
व्यावर्तकम् । एतदेव विशुद्धमाह, न त्वधिकमिति ।—तथा च, ज्ञानसामग्री स्वकार्यति-
पत्तौ यथा कारणादिगतगुणज्ञानं गुणं वा नापेक्षते, तथैव स्वजन्यज्ञानगतप्रामाण्याभि-
व्यक्तौ इति शेषः । ज्ञानवाहकाणां—स्वप्रकाशज्ञानजनकसामग्री इत्यर्थः, प्रामाण्य-
बोधशक्तिः,—स्वजन्यज्ञाननिष्ठप्रमात्वप्रकाशसामर्थ्यम्, शौक्न्यिकी—सामय्यघटक-
गुणज्ञानादिनिरपेक्षा इत्यर्थः । तदभिव्यक्तेः,—विषयप्रकाशस्य इति भावः । भ्रष्टति

जिज्ञासार्थं प्रमाणानुसरणं, तत्रापि कारणदोषोत्सारणाय,
न गुणाय ; अत एव अप्रामाण्यं परतः, तत्र दोषस्यापि
कारणत्वादिति ॥ ५१ ॥

बौद्धमतं दूषयति,—

नासतः ख्यानं, नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

“इदं रजतम्” इति असत् एव शुक्तिरजततादात्म्यं प्रति-
भाति ; तत्र, असतः अर्थक्रियाविरहात् ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः,
यथा मनुष्यशृङ्गस्य ॥ ५२ ॥

प्राभाकरमतं दूषयति,—

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

“इदं रजतम्” इति, “इदम्” इति पुरोवर्त्तिविषयं, “रजतम्”

प्रश्नेष्येति—उत्पन्नस्य ज्ञानस्य परीक्षयेत् प्रमात्यानुमानम् अनपेक्ष्यैव भ्रान्तानां
रञ्जमपादिज्ञाने जाते अनुपदमेव तस्मात् ख्यानात् पक्षायनादिप्रवृत्तेः सर्वानुभवसिद्ध-
त्वादिति भावः । नन्वेवं यत्र उत्पन्नस्य ज्ञानस्य अनात्परीक्षणाय परीक्षकाणां
वृत्तिर्लौकिके दृश्यते, तत्र का गतिः स्वतः प्रामाण्यस्य ? इत्याशङ्क्यामाह,
यथापीति ।—शङ्कानिवृत्तये—बाधदर्शनकरणदोषसम्भावनाजन्यम् अप्रामाण्यसंशयं
निराकर्तुम् इत्यर्थः । तदेव विवक्षीति, प्रामाण्यजिज्ञासार्थमिति ।—प्रमात्यानु-
सरणम्—अप्रमात्वशङ्काविषयकसामान्यनिवृत्तम् । एतदेव विवक्ष्यन्नाह—तथापीति ।
तथा च, एतन्मते अप्रामाण्यमेव परतो ज्ञेयं प्राप्तप्रामाण्यबाधसाहित्येन इत्याह—
अत एवेति । तत्र—अप्रामाण्यज्ञाने । दोषस्यापि—दोषज्ञानस्यापीत्यर्थः । अपिः
समुच्चयार्थकः, स च प्रमाणात्परजन्यं बाधज्ञानं समुच्चिनोति ॥ ५१ ॥

असत्प्रातिवादिनं बौद्धं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—बौद्धमतमिति । तन्मत-
माह इति ज्ञत्—इदमिति । निराकरोति—तत्रेति । असतोऽर्थक्रियाविरहा-
दिति—असत्त्वयाऽभिमतस्य शुक्तौ रजततादात्म्यादेरित्यर्थः । अर्थक्रियाविरहादित्यस्य
स्वयमेवार्थमाह—ज्ञानेत्यादि ॥ ५२ ॥

अत्रैव प्रसङ्गेन अप्रामाण्यवादिनं प्राभाकरं दूषयितुं सूत्रमवतारयति, प्राभाकरमत-
मिति ।—अत्रेदं तत्त्वं—प्राभाकरे; शुक्तौ रजतमित्यादिबुधेः शुक्तिरजततादात्म्याव-

इति स्मरणम् । हे इमे संवित्तौ । भेदायहात् प्रवृत्तिः । न, अभेदग्रहणात् प्रवृत्तिदर्शनात्, “नेदं रजतम्” इति बाधाञ्च । न च सम्यग्ज्ञानस्य बाधः अस्ति, तथा सति “अयं घटः” इति ज्ञाने जाते “नायं घटः” इति ज्ञानं ख्यात् ॥ ५३ ॥

वेदान्तिमतं दूषयति,—

नानिर्वचनीयस्य, तदभावात् ॥ ५४ ॥

“इदं रजतम्” इति असत्त्वे अपरोक्षज्ञानाभावात्, सत्यत्वे

गाहिलं नाङ्गीक्रियते, परन्तु तत्र “इदं रजतम्” इति विशिष्टव्यवहारोपपत्तौ भेदाज्ञान-सङ्कलनं युक्तिरिति प्रत्यक्षं, रजतमिति स्मरणस्येति ज्ञानहयमेव अङ्गीक्रियते, तद्वत्त्वेनैव विशिष्टव्यवहारस्य उपपत्त्या निरर्थकं वैशिष्ट्यावगाहं समात्मकं ज्ञानं कल्प्यम् इति सर्वे समस्रसम । तदेतत् मतं प्रतिपादयन् आह उक्तिकारः,—इदमिति । नन्वेवं इद-मिति, रजतमिति ज्ञानहयं चेन्न, वैशिष्ट्यावगाहं ज्ञानमेकं, कथं तदा रजतार्थिनः तत्र प्रवृत्तिरूपपद्यते ? इत्यत आह, भेदायहादिति ।—भेदोऽत्र इदमतीतिविषयस्य पुरोवर्तिनः द्रव्यस्य रजताभेदो यावत्, तस्य च अग्रहात्—करणदीर्घत्वादिना अग्रहणात् इत्यर्थः । तदेतत् मतं दूषयति—नेति । अभेदग्रहणादिति ।—तथा हि, रजतार्थिनाम इदन्वावच्छिन्ने यावत् रजतस्याभेदो न गृह्यते, तावत् तस्य तद्गृहणाय प्रवृत्तिः नोपपद्यते इति सर्वैरङ्गीकरणीयम्, अन्यथा सर्वदेव तादात्म्याग्रहणैः परिमितैर्विषयकपृथग्ज्ञानहयादेव प्रवृत्तिरापद्येत इति भावः । युक्तान्तरमाह, न चेति ।—युक्तौ “इदं रजतम्” इत्यादि असव्यवहारस्य प्रमात्मकज्ञानहयादेव जननसम्भवे “नेदं रजतम्” इति बाधस्य तदावकाशत्वं सर्वाशुभवसिद्धं न कथञ्चिदपि उपपत्तिमहेत् इति भावः । एतदेव विग्रहमाह—तथा भतीति ॥ ५३ ॥

नानिर्वचनीयस्यातिवादिनां वेदान्तिनां मतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति— वेदान्तीति । तत्र प्रथमं तन्मतं व्यवस्थापयति, इदमिति ।—अयमभिप्रायः,— यद्विदम “इदं रजतम्” इत्यादि अपरोक्षज्ञानं समात्मकं, तत् अन्वयाख्यातिरूपं वैश्वविकसम्मतं न सम्भवति ; तथात्वे रजतस्य इन्द्रियासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षावगाहानुप-पत्तेः । न च ज्ञानसत्त्वस्यापि सन्निकर्षत्वं सम्भवति, तत्सम्भवे वा “रजतं अच्युवा प्रत्यक्षीकरोमि” इति सार्वजनीयानुभवनिरीघात्, चाच्युवत्वेन अगुभयमानस्य रजतस्य ज्ञानसत्त्वसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताऽनाशयत्वस्यैव शीघ्रित्यात् । नन्वेवं चाच्युवत्वेन अङ्गीक्रियमास्य रजतस्य व्यवहारानुभवतया असन्निकृष्टस्य कुतश्चाच्युवमस्यविषयता

बाधाभावात्, अतः मटमद्विलक्षणानिर्वचनीयत्वम् । तथा च,—

“न सत्त्वे बाधसंविन्निर्न भानमसतोऽपि च ।

न हयात्मानं विरुद्धत्वादतस्तत्त्वान्तरं कुतः ? ॥

मायामयत्वसिद्धौ तु प्रपञ्चस्य प्रमाणतः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यवहारिकम् ॥

अद्वैतागमवाक्यन्तु तत्त्वावेदनलक्षणम् ।

प्रमाणभावं भजते बाधवैधुर्यहेतुतः ॥

इति चेत् ? अत्र, व्यवहारागोचरत्वापि तस्य प्रतिभासकालीनस्य इदन्त्वावच्छिन्ने समुत्पन्नस्य व्यवहारिक-पारमार्थिकविलक्षणप्रतिभासिकसत्त्वस्वीकारात् इति । एवं मतं प्रपञ्चप्रादुर्भूतकारिः,—इदमिति । अपरोक्षेति—चाक्षुषत्वेन अनुभूयमान-प्रत्यक्षज्ञानविप्रयता न स्यादिति भावः । सत्यत्वे—व्यवहारिकत्वे इत्यर्थः । बाधा-भावात्—ब्रह्ममाऽतिरिक्तप्रमावाध्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । सदसद्विलक्षणमिति ।—सत्त्व-मत्र—व्यवहारिकत्वम्, असत्त्वञ्च—तुच्छत्वलक्षणम् ; तथा च, पारमार्थिकब्रह्मभिन्न-त्वेनाद्वैतस्य तस्य युक्तिरुच्यतेः यत् सत्त्वं, तन्न व्यवहारिकं, न वा तुच्छत्वलक्षणम्, अपि तु तद्विलक्षणम् अनिर्वचनीयत्वरूपम् । तदेतन्मया तस्य समर्थेनाय इद-कारिकाः सदाहरति, तथा चेति ।—सत्त्वे—सत्यत्वे, व्यवहारिकपारमार्थिकरूपत्वे इत्यर्थः । बाधसंविन्निः,—संसारदशायां “नेदं रजतम्” इत्यादिबाध्यत्वप्रतिभासः इत्यर्थः । हयात्मानं—एकस्य सदसदभेदात्मकत्वम् । विरुद्धत्वात्—एकस्मिन् धर्मिणि मिथो विरोधात् इति भावः । अतः,—अस्मादेव हेतुदयात् । कुतः अनिर्वचनीयं तत्त्वान्तरं सिध्यति इति महादिनें प्रति पूर्वंपञ्चं निराकर्तुम् अनिर्वचनीयतावादि-कारिकासम्भारयति, मायामयत्विति ।—प्रपञ्चस्य—ब्रह्मभिन्नतया प्रमितस्य विश्वस्य, प्रमाणात्,—अनुमानादिना, मायामयत्वसिद्धौ—ब्रह्ममात्वात्कारणत्वध्वंसप्रतियोगित्वे निश्चिते इत्यर्थः, व्यवहारिकं प्रामाण्यमिति—व्यवहारमात्रोपधिकं ब्रह्ममाऽति-रिक्तज्ञानजन्यवाचाप्रतियोगित्वविषयकत्वरूपं प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्त्वावेदनलक्षणं—पारमार्थिकत्वविषयकं प्रमाणमित्यर्थः, अद्वैतागमवाक्यं—“तत्त्वमसि श्रेतकेतो ! अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादि स्मृतिवाक्यम् इत्यर्थः, प्रमाणभावं—पारमार्थिकप्रमाणत्वम् इति यावत्, बाधवैधुर्यहेतुतः,—काश्चन्येऽपि बाधरहितत्वरूपहेतुतः इत्यर्थः,

तस्मान्मायामयत्वेऽपि युक्ता ब्रह्मणि मानता ।

अद्वैतागमवाक्यानामिति तावत् व्यवस्थितम् ॥

तत्र, “इदं रजतम्” इत्यनेन एव निर्वचनीयत्वात् “न सद्भासत्” इति अनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनीयत्वाच्च ॥ ५४ ॥

न्यायमतं दूषयति,—

नान्यथाख्यातिः, स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

“इदं रजतम्” इति शुक्तिः एव रजतात्मना अवभासते इति न ; अन्यत् अन्यात्मना अवभासते इति संविद्विरुद्धम् ॥ ५५ ॥

आरोपितरजतमेव तत्र अवभासते, इति स्वमतमाह,—

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

“इदं रजतम्” इति पुरोवर्तिविषयनया सत्, अबाधनात् ।

मायामयत्वेऽपि, प्रपञ्चस्य इति शेषः. व्यवस्थितमिति—घटपटादिविषयाणां व्यवहारिकत्वं, सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणस्तु पारमार्थिकत्वम् इति व्यवस्था इति भावः । तदिदं मतं दूषयति, तद्वेति ।—सर्वथाऽपि अनिर्वचनीयत्वेनाङ्गीक्रियमाणस्य शुक्तिरुष्यादेः “इदं रजतम्” इत्यनेनैव व्यवहारेण निर्वचनीयत्वात् अनिर्वचनीयत्ववादे निर्युक्तिकः इति वृत्तिकृतामाशयः इति भावः ॥ ५४ ॥

“शुक्तिरेव रजतात्मना अवभासते” इत्यन्यथाख्यातिवादिनां नैयायिकानां मतं दूषयितुं सूक्ष्मवतारयति—न्यायमतमिति । स्ववचोव्याघातादिति—अथवा अन्यरूपस्य अविषयाणस्तुल्यत्वम् अन्यथाशब्देनोच्यते ; अथवा च तस्य भागमुच्यते इति स्ववचः एव व्याहृतम् इत्यर्थः । अनायमाशयः,—पुरोवर्तिनि आरोपितस्य अविद्यमानत्वेन, अथवा तत्सत्तायाः तद्भागप्रयोजकत्वेन च नान्यथाख्यातिवादः युक्तिपक्षमारोदुम् अर्हति ; न च सर्वत्र असतः पदार्थस्य भागे सामग्या असम्भवात्, सन्निकर्षाद्यसम्भवाच्च न तदङ्गीकर्तुमुचितम्, इत्यतः आरोप्यमाणस्य क्वचित् सत्तामात्रमेव अपेक्षणीयम् ; तथा च, ज्ञानस्यैव सन्निकर्षवशेनैव सम्भवत्येव तस्य अन्यत्र प्रत्यक्षावभास इति वाच्यम्, अनादिवासनाधाराया एव तादृशभ्रमहेतुत्वकौचित्यात् इति ॥ ५५ ॥

ख्यातिविषये परमतानि निराकृत्य वदानीं स्वमतम् उपपादयितुं सूक्ष्मवतारयति, आरोपितेति ।— तथा च, सदसत्ख्यातिरेव साह्यानां सिद्धाकः । अनायमाशयः,—

रजतविषयतया तु असत्, बाधात्, तस्मात् सदसती
तत्त्वम् ॥ ५६ ॥

स्फोटं निराकरोति,—

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रतीतिः वर्णेषु, अप्रतीतिः स्फोटं, तस्मात् न स्फोटात्मकः
शब्दः । यदि वर्णाः किञ्चिदपि न प्रतिपादयन्ति, स्फोटप्रति-
पादनम् अपि कुतः ? अथ प्रतिपादयन्ति, किम् अन्तर्गडुना
स्फोटेन ? वर्णाः एव प्रतिपादकाः सन्तु । नानात्वात् अपि न
स्फोटमिद्धिः ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षबाधात् वेदस्य अनित्यत्वम् उक्तम् । इदानीं वर्णानाम्
अनित्यत्वं प्रतिपादयति,—

न शब्दनित्यत्वं, कार्य्यताप्रतीतिः ॥ ५८ ॥

प्रत्यक्षादेः शब्दश्रवणानन्तरं नास्ति इति प्रतीतिः ; अन्यथा
घटस्यापि नित्यत्वं स्यात् ॥ ५८ ॥

सर्वेषामेव भाषाणां स्वरूपेण नैव बाधः सम्भवति, नित्यत्वान् ; संसर्गतस्तु बाधः
स्वीकरणीयः । अत्र बाधो नाम—पुरोवर्तिंतया गृह्यमाणे अधिष्ठाने निषेधसौविषयत्वं,
तदेव च असत्त्वं प्रकृते अभिप्रेतम् ॥ ५६ ॥

प्रसङ्गेन स्फोटं निराकर्तुं सूक्ष्मवतारयति, स्फोटमिति ।—पदघटकीभूतप्रत्यक्ष-
वर्णेषु; अतिरिक्तं घटः पटः इत्यादिरूपं निरवधवन्न एकं पदरूपं शब्दात्मकं वस्तु
स्फोट इति शब्दिकैः अभ्युपगम्यते । स्फुटति—प्रतीतिविषयताम् आपद्यते अर्थात्नेन
इति व्युत्पत्त्या स्फोटशब्दः पदेषु कटः, उच्चरितप्रक्षसानां वर्णानां मेलनासम्भवं
अर्थप्रतीतिजनकत्वानुपपत्तेः । तदेतत् नतं दूषयितुं त्रिंशत्कारः प्रपञ्चमारचयति,
प्रतीतिरिति ।—वर्णेषु इत्यत्र सप्तम्याः विषयत्वमर्थः, तथा च “घटः” इत्याद्युक्ते
सकाराकारटकाराकाराणामेव प्रतीतिः सर्वानुभवमिदतया, अखण्डस्य पदात्मकस्य
शब्दस्य च कस्याप्यनुभवेनाविषयीकरणात् निष्प्रमाचकः स्फोटरूपशब्दः इति
भावः ॥ ५७ ॥

वेदस्य अनित्यत्वत् शब्दस्य वर्णानामपि अनित्यत्वं प्रतिपादयितुं सूक्ष्मवतारयति,

प्रकृतिपुरुषात् अन्यत् सर्वं कार्यम् इति प्रतिपादनार्थं
शङ्कते,—

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिः, दीपेनेव घटस्य ॥ ५६ ॥

यथा अन्धकारस्यः घटः दीपेन अभिव्यज्यते, तथा वर्णाः
ध्वनिभिः व्यज्यन्ते । तदभावात् न सन्ति इति प्रतिभानं, न तु
असत्त्वात् ॥ ५६ ॥

समाधानमाह,—

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिम् आश्रित्य नित्यत्वम् उच्यते, ततः सत्कार्य-
सिद्धान्तश्चेत्, सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

एकः एव आत्मा, तथा च—

“सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।

भ्रान्तदृष्टिभिरेवात्मा तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥” इति ।

तत् निराकरोति,—

नाद्वैतमात्मनः, लिङ्गात्तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

प्रत्यक्षेति ।—“स एवायं क-कारः” इत्यादि प्रत्यभिज्ञानादेष वर्णानां नित्यत्वं न
सम्भवति, “उत्पन्नः कः विनष्टो गः” इत्यादि सावर्जनीनानुभवबलेन तेषाम्
अनित्यत्वांसङ्गेः प्रत्यभिज्ञायाः जातिविवेकत्वेनापि प्रामाण्यापपत्तेरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकत्वेव शब्दस्य कथंतात्वादाभिघातेन याऽभिव्यक्तिः, सेव
शब्दानाम् उत्पत्तिरस्तु, इति शङ्कां सर्वथादतारयति—प्रकृतिरिति ॥ ५९ ॥

एवञ्चेत् तेषां स्वप्ने एव प्रवेशः स्थान इति समाधानसूत्रमवतारयति—समा-
धानमिति । सिद्धसाधनं, साङ्गमते इति भावः । इदम् उपलक्षणं, शब्दनित्यताघादिनां
मीमांसकानां मते अर्थात्तरमपि दोष इत्युच्यते ॥ ६० ॥

प्रसङ्गात् एकात्मवादं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, एक एवेति ।—अथा एकं
नभः आरोपितेन सितनीलादिपृथिव्यादिकपभेदेन भान्तदृष्टिभिः पृथक् पृथक् प्रतीयते,
तथा एक एव आत्मा अन्तःकरण्यादिकरूपोपाधिभेदेन प्रतिदेहं पृथगिव च भवति इति

जरामरणादिलिङ्गनियमात् । पूर्वत्र सिद्धवत् उक्तम्, इदानीं साध्यते इति अपीनक्त्यम् ॥ ६१ ॥

मा भूत् सजातीयोद्देशतम्, अनात्मानः भविष्यन्ति ; घटादयः तु आत्मरूपाः, इति विजातीयोद्देशतं भविष्यति, इत्यत्राह,—

नानात्मनाऽपि, प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

न अनात्मना घटादिना आत्मनः एकत्वं, घटादीनां वाङ्मत्वेन भेददर्शनात् । एकत्वे घटादीनाम् आत्मत्वम्, आत्मनश्च परिणामित्वम् इति ॥ ६२ ॥

सजातीयविजातीयोद्देशतं भविष्यति, इत्यत्राह,—

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

अबाधितप्रत्ययेन एव भेददर्शनात् ॥ ६३ ॥

एवम् अद्देशतश्च्युतिविरोधः, इत्यत्राह,—

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अन्धानां तच्छ्रुतेः अन्यपरत्वं सामान्यपरत्वम् ॥ ६४ ॥

श्रीकथं । ननु इदं सूत्रं प्रथमाध्यायीक्तसूत्रेषु गताद्यं, इह तु अत्र पुनरुप-
न्यासः निरर्थकः, इत्यत्र आह—पूर्वत्र इति ॥ ६१ ॥

अनात्मना घटादिना अपि विजातीयेन आत्मनः अभेदः अद्देशतदिभिरङ्गीकृतः
न सम्भवति प्रत्यक्षबाधात्, इति प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—मा भूदिति ।
आत्मत्वं—चेतनत्वम् । परिणामित्वं—जडत्वम् । तथा च, एतन्मते चिञ्चुडभेदव्यवस्था
सर्वानुभवसिद्धा न आदेवेति भावः ॥ ६२ ॥

सजातीयेति ।—तेनैव—प्रत्यक्षबाधेन इत्यर्थः इति केषित् । उभाभ्याम्—आत्मा-
नात्मभ्याम् ; “त्वं सुखी, अहं दुःखी, घटोऽयम्” इत्यादि अबाधितप्रत्यया एव
आत्मैक्यबाधकाः इति भावः ॥ ६३ ॥

वाक्यवाक्यभेदे अद्देशतश्च्युतिविरोधं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—एवमिति । तत्र—
आत्मैक्यश्रुतौ, आत्मैक्यप्रतिपादिकायानित्यर्थः, अविबेकानां—मृदानाम्, अन्यपरत्वम्
—आत्मैक्यपरत्वं, प्रतिभातीति शेषः । इत्थौ सान्त्वयशब्द—एकत्वम् अर्थो ज्ञेयः ॥ ६४ ॥

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि नास्ति, इत्याह,—
नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं,
निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

कूटस्थत्वात् न आत्मा कारणम् । अविद्यायाः असत्यत्वात्
न कारणत्वम् ; सत्यत्वे अद्वैतहानिः ; सम्बन्धाभावात् न
उभयं कारणम् ॥ ६५ ॥

चिदानन्दस्वरूपः आत्मा, इत्यत्राह,—

नैकस्याऽऽनन्दचिद्रूपत्वे, द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

आनन्दः,—सुखम् । चित्—ज्ञानम् । आनन्दचिद्रूपत्वे द्वैत-
त्वापत्तिः । न च “आनन्दः न विषयजं सुखं, चितिः वा वृत्ति-
ज्ञानं, किन्तु अन्यदेव अलौकिकम्” इति वाच्यम्, अलौकिक-
त्वेन अप्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे प्रमाणसत्त्वेन एव
द्वैतत्वम् । किञ्च, आत्मनः आनन्दरूपत्वम् ? आनन्दधर्मत्वं
वा ? आनन्दधर्मत्वे द्वैतापत्तिः, निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधश्च ।
आनन्दरूपत्वे संसारावस्थायां कथम् आनन्दः न अनुभूयते ?
अविद्यातिरोधानात् इति चेत् ? अमूर्त्तत्वात् अविद्यायाः न

बास्तवात्कैवल्यवादिनां जगत्सृष्टिरपि नोपपद्यते, इति प्रतिपादयितुं स्वप्नवतारयति—
एकात्मेति । कूटस्थत्वात्—अपरिणामित्वात् । कारणम्—उपादानकारणं, भवितु-
मर्हतीति शेषः । सत्यत्वे, अविद्याया इति शेषः । सम्बन्धाभावादिति—सदसतोः
सम्बन्धानुपपत्तेः अविद्योपहितं ब्रह्म न जगदुपादानं भवितुमर्हतीति भावः ॥ ६५ ॥

चित्सुखयोः आत्माऽभिन्नत्वमतेन निराकर्तुं स्वप्नवतारयति, चिदानन्देति ।—
आनन्दचेतनयोः एकत्वं भिन्नत्वं वा भवदभिप्रेतम् ? आद्ये—प्रतीतिविरोधः । द्वितीये
त्वाह, आनन्दचिद्रूपत्वे इति ।—आनन्दस्य विषयजनकसुखरूपत्वमेव सर्वानुभवसिद्धं,
तदतिरिक्तस्य आनन्दस्य प्रतीतिविरोधेन नियुमाद्यत्वेन च अनङ्गीकारात् इति
प्रतिपादयितुं प्रपञ्चमारचयति—न चेति । प्रामाणिकत्वे, प्रपञ्चस्य इति शेषः । आत्मनः
आनन्दरूपत्वम् आनन्दाश्रयत्वं वा इत्युभयमपि न सम्भवति इत्याह—किञ्चेति ।
अविद्यातिरोधानादिति ।—नास्ति, न सति इति व्यवहारप्रयोजकत्वमेव असति तिरोधानं

तथा कुक्षवत् तिरोधानसम्भवः । अथ अभिभवः तिरोधान-
शब्दार्थः ? नित्यस्य विभोः न अभिभवः । अविद्यायाः मिथ्या-
त्वात् आत्मनः सत्यत्वात् न अनयोः सम्बन्धः, वस्त्ववस्तुनोः
सम्बन्धाभावात्, सम्बन्धे वा निःसङ्गादिश्रुतिविरोधः । आन-
न्दानुभवे च कर्मकर्तृविरोधः । किञ्च, आनन्दात्मत्वे किं प्रमा-
णम् ? किं प्रमाणानुसरणेन, स्वयम् एव प्रमाणरूपत्वात्
आत्मनः इति चेत् ? तन्न, प्रमाणव्यवस्थार्थं प्रमेयस्वीकारात् ।
प्रमेयाभावात् किं प्रमाणेन परिच्छेत्तव्यम् ? प्रमि-
त्युपधानाभावात् च प्रमाणत्वम् एव नास्ति । चिद्रूपत्वञ्च

विज्ञयम् । अमृतत्वादिति—अदृश्यत्वादिति भावः । कदा दिक् िदं दत्त्वं घटादंश्ववधायकं
नास्ति न भाति इति व्यवहारं प्रयोजकतया लोके दृष्टम् । तद्वैधर्म्यात् नाविद्या
विपरीतज्ञानरूपा तज्जनितसंस्काररूपा वा आनन्दात्मकस्य ब्रह्मणः तिरोधानहेतुः भवि-
तुम् चर्हति इति तात्पर्यम् । तिरोधानशब्दस्य अर्थान्तरं ब्रह्मज्ञान आह, अथेति ।—
अभिभवः,—विपरीतगुणोद्देशेन प्रज्ञानगुणावधयकज्ञानाभावप्रयोजकत्वम् । नित्यस्येति
—अपरिवर्तमानमित्यर्थः, निर्गुणस्य इत्यर्थः । निध्यात्वात्—अतुल्यसत्ताकत्वात् ; तथा च,
समानसत्ताकयोरेव वस्तुनोः सम्बन्धः लोके दृष्टः, तदभावात् न प्रकृतेः आत्मनः
अविद्यायाः सम्बन्धः सम्भवतीति भावः । आनन्दानुभवे इति—स्वस्वरूपस्य आनन्दस्य
स्वेनेवानुभवे इत्यर्थः । आत्मनः आनन्दरूपत्वे प्रमाणं पृच्छति—किमिति । प्रतिवादी
आह, किं प्रमाणानुसरणेन इति ।—आत्मनः आनन्दानुभवे आत्मनः एव प्रमाणत्वात्
निरर्थकं प्रमाणात्मानुसरणम् इति भावः । एतदंशं विवृणोति—स्वयमेवेति ।
प्रमेयस्वीकारात्—प्रमेयभेदस्वीकारादित्यर्थः । तथा च, अनुभूयमानस्य प्रमेयभेदस्य
अवाधितस्य व्यवस्थोपपत्तये प्रमाथव्यवस्था लोके अङ्गीक्रियते इति दर्शनात् इत्यर्थः ।
तच्चैतत् प्रमेयं वस्तुतो नास्ति तदा फलाभावात् प्रमाथस्वरूपे तद्गुणव्यायां वा प्रयोजनं न
सिध्यति इति जगति प्रमाथप्रमेयव्यवहारः सर्वांशुभवसिद्धः विधीयते इति भावः । परि-
च्छेत्तव्यमिति—विषयीकरणीयमित्यर्थः । प्रमित्युपधानाभावादिति—आनन्दचेतनयोः
एकत्वे प्रमाथकञ्चघटकीभूतप्रमितेः जगत्त्वेन भेदनिश्चयतायाः उच्छेदापत्तेः प्रमाथत्व-
ज्ञेय असम्भवदुक्तिकं ज्ञात इत्यर्थः । लौकिकसुखज्ञानयोः मिथो भिन्नत्वेऽपि अलौकिक-
ज्ञानस्य अलौकिकचिद्रूपताऽङ्गीकारे नास्ति कोऽपि विरोधः इति प्रकृतेः—चिद्रूपत्व-

न आनन्दरूपत्वं, द्वयोः भेदात् । तयोः अलौकिकत्वेन अभेद-
सिद्धिः इत्यपि न, अलौकिकत्वात् एव व्याप्तिग्रहणाभावात् ।
ततः न आत्मनः द्विरूपत्वम् इति । यदि च मुक्तौ आनन्दः न
अनुभूयते, किं तेन ? अनुभूयते चेत्, अनुभवित्वनुभवानुभव-
नोयाः वाच्याः । यथा च यावद्देहभावित्वेन आत्मसाक्षात्कारात्
अपि समाधिः इति उच्यते, देहपातानन्तरम् आत्मनः स्थितिः
इति क्व समाधिः ? तथा च “समाधौ सकलदुःखनिवृत्तेः
आनन्दनाभः” इति अभिमन्यते । देहाभावात् समाधिनाशे क्व
आनन्दानुभवः ? एवञ्च मुक्तौ आनन्दानुभवः भ्रान्तः इति ॥६६॥

मिति । परिहरति —नेति । अलौकिकत्वात्—प्रमाणागोचरत्वात् इत्यर्थः । व्याप्ति-
ग्रहणाभावात् इति—चिदात्मकस्य आनन्दस्य सर्वप्रमाणागोचरतया तद्व्यवहारित्वेन
कस्यापि हेतोः ग्रहणासम्भवात् व्यवहारयद्दोषजीवकव्याप्तिग्रहणासम्भवेन तन्मूलकानु-
मानेनापि चिदात्मकस्यात्मनः आनन्दाभेदसिद्धेः असम्भवात् इत्यर्थः । उपसंहरति—
ततः इति । किं तेनेति ।—अनुभूयमानस्य आनन्दस्य अपरुपघातमेव, तथाविधस्य
आनन्दस्य अभ्युपगमः मोक्षदशायां निष्पद्यो जनकः इति भावः । मुक्तिदशायाम् आनन्दानु-
भवाङ्गीकारपक्षे दोषम् उद्घाटयितुं शक्यते, अनुभूयते इति ।—आनन्द इति शेषः ।
दोषमाह, अनुभवित्वनुभवेति ।—तथा च, मोक्षदशायाम् आनन्दः अनुभूयते इति पक्षे
हेतावर्पात्तरेव दोष इति भावः । सिद्धात् किं विशदयितुं प्रपञ्चयति—यथा चेति । याव-
द्देहभावित्वेनेति ।—अवायव्याशयः,—वेदान्तिभिः जायत-स्वप्न-सुषुप्तिषु आत्मनः साक्षात्-
कारस्य अविच्छेददर्शनेन तस्य नित्यत्वं स्वप्नजाग्रत्सु अङ्गीक्रियते । न चेत्तत् आत्मनः
स्वप्नजाग्रत्सु साधकमपि नित्यत्वसाधनाय असम आत्मनः साक्षात्कारस्य जाग्रदाद्यवस्था-
त्रयेषु निश्चतसुपक्षम्यमानस्य देहमन्वन्धनान्धनिग्रमेन देहपातानन्तरं तस्यावस्थाने तत्-
सत्तायां प्रमाणाभावेन वाच्यसम्भवात् इति आत्मनो नित्यत्वे तस्यासाक्षात्कारस्य न साध-
कता सम्भवति इति “यथा च” इत्यादिकस्य “क्व समाधिः” इत्यन्तस्य इतिग्रन्थस्य
पर्यवसितायः विज्ञेयः । तत्र समाधिपदम्—आत्मनित्यताविषयकसमाधानाप्रपर्यायं
सिद्धान्तमेव प्रतिपादयति । अनर्थेव युक्त्या समाधौ इतिनिरोधरूपे आत्मसुखरूपतासिद्धान्तं
निराकरोति इतिकारः,—“तथा च” इत्यादिना “क्वानन्दानुभवः” इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।
फलिमतमाह, एवमिति ।—तथा च, समाध्यवस्थायाम् अनुभूयमानत्वेन अङ्गीक्रियतायाः

अथ आनन्दश्रुतेः का वार्त्ता ? तथा च,—

“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” ॥

इति [तैत्ति० उप० २ ब्रह्मो० ४।८ अनु०] । अत्राह,—

दुःखनिवृत्तेर्गीर्णः ॥ ६७ ॥

व्यक्तम् ॥ ६७ ॥

प्रकारान्तरमाह,—

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानां—तामसानाम् । विमुक्तिप्रशंसा—प्रवर्त्तनार्थं प्रोत्साहनम् इति ॥ ६८ ॥

मनोवैभवं निराकरोति,—

न व्यापकत्वं मनसः, करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा,
वास्यादिवच्चक्षुरादिवच्च ॥ ६९ ॥

यच्च “शिरसि मे वेदना” “पादे मे सुखम्” इति ज्ञानं मनसः विभुत्वं प्रतिपादयति, तत् आशुसञ्चारित्वात् क्रमाग्रहणनिमित्तम् ; न अनेन विभुत्वसिद्धिः ॥ ६९ ॥

आनन्दः यथा फलतः दुःखाभावे एव पश्येवस्यति, तथैव सुक्तावपि दुःखाभाव एव स इत्यङ्गीकृत्य मनोवैभवं आशुसञ्चारित्वात् इति साङ्ख्यसिद्धान्तः वृत्तिस्वारिषाव सूचित इति श्रेयम् ॥ ६९ ॥

तस्मिन् सिद्धान्ते द्रढयितुं सूत्रमवतारयति, अथ आनन्दश्रुतेरिति ।—का वार्त्ता—कथं प्रामाण्यमुपपादनीयमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

सुक्तौ आनन्दव्यवहारम् अन्वधाऽप्युपपादयितुं सूत्रमवतारयति—प्रकारान्तरमिति । तामसानामिति उपलक्ष्यं, राजसतामसानामित्यर्थः ॥ ६८ ॥

प्रसङ्गात् मनोविभुत्ववादं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—मनोवैभवं इति । सुखे वा-चारः समुच्चयार्थकः । मनसो विभुत्वसाधिकायाः युक्तेः आभासत्वं दर्शयति—यच्छेति । विभुत्वमत्र—अणुभिन्नत्वरूपं विशेष्यम् ॥ ६९ ॥

दूषणान्तरमाह,—

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

सक्रियत्वात् इति अनुमानं दर्शितम् । गतिश्रुतेः इति शब्दः दर्शितः ॥ ७० ॥

अणुत्वेऽपि कारणाभावात् नित्यं भविष्यति, इत्यत्राह,—

न निर्भागत्वं, तद्योगाद्घटादिवत् ॥ ७१ ॥

न निर्भागत्वं—न अकारणवत्त्वम् । तद्योगात्—भाग-
योगात् । किम् अस्य कारणम् ? अहङ्कारः । षट्केन युगपत्
योगात् परमाणूनां सभागत्वसिद्धिः ; तस्मात् घटादिवत्
अनित्यं मनः ॥ ७१ ॥

नित्यानित्यविभागमाह,—

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

स्रष्टम् ॥ ७२ ॥

मनोविभुले दोषान्तरं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—दूषणान्तरमिति ॥ ७० ॥

अणुत्वेऽपि मनसो न निरवयवत्वं वैशेषिकादिवत् अस्माभिरभ्युपेयते इति दर्शयितुं
सूत्रमवतारयति, अणुत्वेऽपीति ।—अणुत्वेऽपि—अणुत्वेनेत्यर्थः । अस्य—भागयोगस्य,
सावयवत्वस्य इत्यर्थः । कारणं—ज्ञापकत्वम् । अहङ्कारः,—अहमित्याकारिका इति ;
तथा च, निरवयवस्य वस्तुनः इतिरूपपरिणामासम्भवेन तदवस्थाऽनुपपत्तिरेव मनसः
सावयवत्वसाधिका इति भावः । षट्केन—पूर्वापरश्चिन्तस्त्रिषोडशोरुपदिक्षट्केन
इत्यर्थः । सभागत्वसिद्धिः,—सावयवत्वसिद्धिः इत्यर्थः । केचित्तु सूत्रस्थायंम अन्वया
वर्णयन्ति, यथा—मनसो नाकारणकत्वं कारणयोगात्, किमस्य कारणमिति चेत्
अहङ्कार इति गृह्याय इति ॥ ७१ ॥

नैयायिकेनित्यत्वेनाङ्गीक्रियमाणानां दिक्काशादीनां साङ्गसिद्धान्ते अनित्यत्वमेव इति
व्युत्पादयितुं सूत्रमवतारयति—नित्यानित्येति । प्रकृतिपुरुषयोः,—प्रकृतिपुरुषाभ्याम्
इत्यर्थः । अनित्यत्वं—स्रष्टकालावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् ॥ ७२ ॥

दिक्कालादीनां नित्यत्वात् कथं सर्वम् अनित्यम् ? इत्यत्राह,—

न भागलाभो भागिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥७३॥

न कारणलाभः । भागिनः,—जगत्कारणस्य प्रधानस्य ।
निर्भागत्वश्रुतेः “मूलकारणत्वात् न अस्य कारणान्तरम्”
इति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

आनन्दाभिव्यक्तिः मुक्तिः इति । तत् दूषयति,—

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिः, निर्धर्मकत्वात् ॥७४॥

मुक्तौ धर्मधर्मिभावाभावात् । सा अभिव्यक्तिः किं सर्वदा
अस्ति ? संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गः । अथ मुक्तौ क्रियते ।
कार्यभावस्य अत्रयं नाशात् पुनः अनिर्मीक्षः इति ॥ ७४ ॥

विशेषगुणोच्छ्रित्तिः मोक्षः इति दूषयति,—

न विशेषगुणोच्छ्रित्तिः, तद्वत् ॥ ७५ ॥

विशेषनिषेधात् सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च, गुणयोगात्
अनिर्मीक्षः ॥ ७५ ॥

अङ्गेषु प्रकृतैरेव अकारणकत्वात् दिक्कालादीनां जडानां न नित्यत्वं सम्भवति इति
युक्तिप्रदर्शनपरं सूत्रमवतारयति—दिक्कालादीनामिति । भागिनः,—भागिनः एव
इत्यर्थः । तथा च, श्रुत्या जगत्कारणस्य प्रधानस्यैव अकारणकत्वपतिपादनात् तद्
बलीनेन दिक्कालादीनां सकारणकत्वं विज्ञेयम् । इदमुपलक्षणम्; “दिशं भूमिञ्च निर्भूमे”
इत्यादि श्रुतेः कालोपाधित्वेन अङ्गीक्रियमाणां जन्मानामेव कालताङ्गीकारेण एव
शब्दव्यवस्थ्यासम्भवात् च कालस्यापि अनित्यत्वम् इति ज्ञेयम् । प्रधानस्यापि माऽस्य
अकारणकत्वम्, इति शङ्कां निराकरोति, मूलकारणत्वादिनां ।—तथा च, प्रधानस्य
अकारणकत्वास्वीकारे अनवस्थेव दोषः इति भावः ॥ ६३ ॥

नित्यसुखाभिव्यक्तिः मुक्तिः इतिवादिनां भाङ्गानां तत् दूषयितुं सूत्रमवतारयति,
आनन्दाभिव्यक्तिरिति ।—किम् आत्मस्वरूपः आनन्दः ? उत तद्विशेषः ? प्रथमे
संसारवन्दायामपि मोक्षप्रसङ्गः, द्वितीये कार्यस्य भावरूपस्य नाशव्यवस्थायात्
मुक्त्यापि पुनः बन्धप्रसङ्गः इति उचितकृतानामाशयो विज्ञेयः ॥ ७५ ॥

प्रसङ्गेन मोक्षस्य विशेषगुणत्वनिर्वहणपतां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति,

देहपरिमाणः आत्मा, तस्य देहमात्रात् गतिः एव मुक्तिः इति । तत् दूषयति,—

न विशेषगतिनिष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

न ऊर्ध्वगत्या मुक्तिः, “निर्गुणनिष्क्रियनिर्धर्मकः आत्मा” इति श्रुतेः । कुतः मुक्तिः ? हस्तिक्षमिदेहपरिमाणत्वेन सङ्घोच-
विकासाभ्यां सावयवत्वेन अनित्यस्य स्यात् ॥ ७६ ॥

बीडमुक्तिं दूषयति,—

नाकारोपरागोच्छ्रित्तिः, क्षणिकत्वादि-
दोषात् ॥ ७७ ॥

सः किमाकारः ? ज्ञानस्वरूपः ; तथा च, ज्ञानस्य अपि उच्छेदः इति कस्य मुक्तिः ? अथ धर्मः ; क्षणिकत्वात् सर्वदा तन्नाशे संसारिणाम् अपि मुक्तिः स्यात् । अथ वासनावशात् तदा न मुच्यते, वासनाच्छ्रित्तिः एव मोक्षः अस्तु, किमाकारोप-
रागोच्छ्रित्या ? आदिशब्दात् स्वच्छसंविद्यवाहस्य अपि नश्वर-
त्वात् कस्य मुक्तिः ? इति ॥ ७७ ॥

विशेषति ।—विशेषगुणाभावस्य मोक्षत्ववादिनां मते शोचावस्थायाम् आत्मनि सामान्यगुणसद्भावस्य स्वीकारात् आत्मनो निर्गुणत्वश्रुतिविरोधेन नायं पक्षः स्वीकर्तुम् उचित इति भावः ॥ ७५ ॥

आर्हतं मते दूषयितुं सूत्रमवतारयति, देहपरिमाण इति ।—आत्मनो देहपरि-
माणत्वे हस्तिक्षमिदेहप्रवेशे अवयवोपचयापचययोः आवश्यकत्वेन सावयवत्वं प्रसज्यते, तद्विष्टापरौ च अनित्यता स्यात् ; अतो व्यापकत्वम् आत्मनः अवश्यम् अङ्गीकार्यम् ; ततश्च निष्क्रियत्वात् तस्य मोक्षदशायाम् ऊर्ध्वगमनं परैरङ्गीकृतं न कथञ्चिदपि प्रमाच-
पदमोमागेदम् अर्हति इति भावः ॥ ७६ ॥

संसारदशायाम् विषयोपरक्ततया प्रतिभासमानस्य विज्ञानसन्तानस्य तदुपरान-
निष्ठत्तरेव मोक्षः, इति विज्ञानवादिबीडमतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति—बीडमुक्ति-
मिति । आकारस्य ज्ञानभेदाङ्गीकारे आकारोच्छेदे ज्ञानस्यापि आत्मनः उच्छेदः
इत्याह—स किमाकारः इति । आकारस्य ज्ञानधर्मत्वे दोषमाह—अथ धर्मः

बौद्धविशेषस्य मुक्तिं दूषयति,—
न सर्वोच्छ्रित्तिः, अपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥७८॥

स्यष्टम् ॥ ७८ ॥

शून्यं मुक्तिः इति दूषयति,—

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

अपुरुषार्थत्वादेः । आदिशब्दात् अनुष्ठानाभावः सूचितः ।
यदि आत्मा स्वोक्तिरयते, तदा तत्परिपन्थिनि द्वेषः, तदनुकूले
च स्नेहः इति तयोः बन्धहेतुत्वात् अनिर्मोक्षः स्यात् । मा
एवम् । न हि रागद्वेषमात्रात् बन्धः, किन्तु तद्विशेषात् ।
यथा बौद्धपक्षे एव न संवत्सन्तानमात्रात् बन्धः, स्वच्छर्मवित्-
सन्तानस्य मोक्षाङ्गत्वात्, तथा कैवल्यात्मपरिपन्थिनि द्वेषात्
निरुपहितत्वात्स्थितौ रागात् न बन्धः, प्रत्युत मोक्षहेतुत्वम्
एव इति ॥ ७९ ॥

इत्यादिना । नानोच्छ्रित्तिरेव मोक्षः, नाकारोच्छ्रित्तिः इति बौद्धमतान्तरं निराकर्तुम्
आदिपदतात्पर्यमाह—अथेति ॥ ७७ ॥

आत्मातिरिक्तसर्वपदार्थोच्छ्रितः मुक्तिः इति बौद्धविशेषमतं दूषयितुं सूत्रमवतार-
यति—बौद्धविशेषस्य इति ॥ ७८ ॥

शून्यत्वादिना बौद्धस्य मतं निरसितुं सूत्रमवतारयति—शून्यमिति । एवमित्यस्य
अर्थमाह—अपुरुषार्थत्वादिरेति । अथ शून्यत्वाद्वा प्रत्यवतिष्ठते, यदीति ।—आत्मा
स्थिरः कश्चन भावः यदि स्वोक्तिरयते इत्यर्थः । तत्परिपन्थिनि—तत्परिपन्थिनि, दुःखजनके
इति भावः । तदनुकूले—तस्य सुखोत्पादके इत्यर्थः । तयोः,—अनुकूलप्रतिकूलयो-
रित्यर्थः । बन्धहेतुत्वात्—रागद्वेषादिद्वारेण संसारकारणत्वात् । तदेतन्मृतं
दूषयति—मेवमिति । तद्विशेषात्—तयोः,—रागद्वेषयोः, विशेषात्—अज्ञानसङ्कतत्व-
प्रयुक्तोत्कृष्टप्रावशेषादित्यर्थः । संवत्सन्तानमात्रात्—विज्ञानप्रवाहरूप-आत्मसद्भाव-
मात्रादित्यर्थः । स्वच्छर्मवित्सन्तानस्येति—समाधिजनितरागद्वेषाभावसङ्कतनिर्विषयक-
विज्ञानप्रवाहस्य इत्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—अथेति । प्रत्युत इति—बन्धसाधन-
वैलक्षण्येन इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

कालदेशकर्मविशेषात् मुक्तिः इति । तत् दूषयति,—
 संयोगाच्च वियोगान्ता इति न देशादि-
 लाभोऽपि ॥ ८० ॥

देशसंयोगस्य वियोगान्तत्वात् पुनः संसारः । आदिशब्दात्
 कालकर्मणोः अपि परिग्रहः । कालयोगस्य अपि एवम् ।
 कर्मणः च क्षयित्वात् पुनः संसारः इति ॥ ८० ॥

भागस्य जीवात्मनः भागिनि ब्रह्मणि योगः मुक्तिः इति ।
 तत् दूषयति,—

न भागियोगी भागस्य ॥ ८१ ॥

न ब्रह्मणः भागः जीवात्मा, ब्रह्मणः भागामावात् । योगस्य
 वियोगान्तत्वात् पुनः बन्धप्रसङ्गः । अथ संसारकारणाभावात् न
 वियोगः इति, एवञ्च स एवास्तु, किं भागयोगकल्पनया ? ॥ ८१ ॥

अणिमादिसिद्धिः एव मुक्तिः इत्यत्राह,—

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यम्भावित्वात्तदुच्छित्तेः,
 इतरवियोगवत् ॥ ८२ ॥

लोकान्तरदेशे काश्चिद्विशेषे यागादिविधेयकर्मजनितानुष्ठानविशेषेण लोकोत्तरसक-
 चन्दनवनितादिस्वप्न एव मुक्तिरिति कर्मभीमांसकानां मतं दूषयितुं सूत्रमुत्थापयति—
 कालदेशेति । देशसंयोगस्येति ।—तथा च, संयोगमात्रस्यैव वियोगान्तत्वप्रौढ्येण
 संयोगरूपकारणोच्छेदे पुनर्बन्धप्रसङ्गस्य एतच्चिन्त्यते दुर्निवारत्वमेवेति उच्यते-
 तात्पर्यम् ॥ ८० ॥

भागस्य—जीवस्य, भागिनि—ब्रह्मणि पुनर्योग एव मुक्तिः इतिवादिनां मतं दूषयितुं
 सूत्रमुत्थापयति, भागस्येति ।—एवंविधमुक्तिस्वीकारे आत्मनः अभागत्वबोधिका
 श्रुतिरेव बाधिका इति फलितम् । दीवान्तरमाह—योगस्येति । कारणाभावेन
 भागिनः—ब्रह्मणः, भागस्य—जीवस्य न पुनः प्रच्युतिसम्भवेः इति शङ्कते—बधेति ।
 शङ्कां निराकरोति, एवमिति ।—स एव—संसारकारणाभाव एव । अस्तु, मोक्ष
 इति शेषः । भागयोगकल्पनया, प्रमादरहितया इति भावः ॥ ८१ ॥

तेषाम् अपि कायत्वात् अनित्यत्वम् । आदिशब्दात्
लघिमा, गरिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यम्, ईशित्वं, वशित्वं, यत्न-
कामावसायित्वम् इति ॥ ८२ ॥

परमैश्वर्यपदप्राप्तेः एव मुक्तिः, इत्यत्राह,—

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि, तद्वत् ॥ ८३ ॥

अनित्यत्वात् ॥ ८३ ॥

भौतिकानि इन्द्रियाणि इति । तत् निरस्यति,—

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणाम्, आहङ्कारि-
कत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

तथा च,—

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणो ॥” इति ।

भूतप्रकृतित्वम् इति तु येन इन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं
गृह्यते, तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानात् व्यपदेशः ॥ ८४ ॥

षट्पदार्थचानात् मुक्तिः, इत्यत्राह,—

न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

योगाद्यधीन ऐश्वर्यलाभ एव मोक्षः इतिवादिनां योगिनां मतं निराकर्तुं सूत्र-
मुत्थापयति—अचिन्नादौतः । आदिपदं व्याचष्टे—लघिमेत्यादि ॥ ८२ ॥

सुगमम् ॥ ८३ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वम् इति मतं निराकर्तुं सूत्रमुत्थापयति—भौतिकानौतः ।
सूत्रे भूतप्रकृतित्वमित्यत्र भूतानि—पृथिव्यादीनि प्रकृतयः तेषाम् इति बहुव्रीह्या भूत-
प्रकृतिशब्दो निष्पन्नो ज्ञेयः । इन्द्रियाणां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वे पुराणवचनं
प्रमाच्यतेनोदाहरति, एतस्यादिति ।—एतस्मात्—सात्त्विकाहङ्कारादित्यर्थः । भूत-
प्रकृतित्वमिति ।—अयं भावः,—इन्द्रियाणां भूतप्रकृतित्वमिति लौकिकव्यपदेशस्य
येनेन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं गृह्यते, तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानात् इति
विज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

वचनं पदार्थाः, शोडश वा ; तन्ज्ञानादेव मुक्तिरिति वैशेषिक-नैयायिकयोः मतं

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः इति । पृथिव्यप्तेजो-
वाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि इति द्रव्याणि । रूपरस-
गन्धस्पर्शाः सङ्ख्या परिमाणानि पृथक् संयोगविभागौ परत्वा-
परत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाहेषौ प्रयत्नश्च गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-
संस्कारधर्माधर्मशब्दाः गुणाः । उत्क्षेपणावक्षेपणाऽऽकुञ्चन-
प्रसारणगमनानि कर्माणि । परम् अपरञ्च सामान्यम् ।
नित्यद्रव्यवृत्तयः अन्याः विशेषाः । अयुतसिद्धानां यः सम्बन्धः
इहप्रत्ययहेतुः समवायः इति नास्ति नियमः अनियतपदार्थ-
वादित्वात् साङ्ख्यानाम् । न च तद्बोध्यात् मुक्तिः, आत्मज्ञानात्
एव मुक्तिः ॥ ८५ ॥

षोडशपदार्थज्ञानात् मुक्तिः इत्यत्राह,—

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तमिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-
वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्व-

दूषयितुं क्रमेण सूत्रस्यमवतारयति—षट्पदार्थेति । षट्पदार्थेवादिनां वैशेषिकाणां मतं
प्रपञ्चयति,—द्रव्येति । दूषयति, न चेति ।—तद्बोधादिति—द्रव्यादिरूपषट्पदार्थ-
ज्ञानादित्यर्थः । आत्मज्ञानादेवेति ।—एवकारः मुक्तौ आत्मव्यतिरिक्तद्रव्यादिज्ञानस्य
अहेतुत्वं सूचयति ॥ ८५ ॥

षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानात् मुक्तिरितिवादिनां वैशेषिकानां मतं दूषयितुम् उप-
न्यास्य सूत्रस्य व्याख्याप्रसङ्गेन तेषां षोडशपदार्थानां स्वरूपं निरूपयितुम् आरभते
वितण्डारः, प्रमाणेति ।—एतच्च गौतमीयन्यायदर्शनस्य आदिमं सूत्रम् । अत्र च
सर्वपदार्थेप्रधानो हन्वसमासो ज्ञेयः । यद्यपि भेदे हन्वविधानात् अत्र च बहूनां
पदार्थानामभेदात् नास्ति हन्वव्यवहारः, तथाऽपि पदार्थभेदवत् पदार्थताऽवच्छेदकभेदे-
ऽपि हन्वसमासस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तथा च, प्रमाणाणि च प्रमेयश्च संशयश्च प्रयोजनश्च
दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वदश्च जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च
कृत्वाश्च जातयश्च निग्रहस्थानानि च इति वियङ्गाकारः । नव्यमते तु सर्वत्र प्रथमोप-

ज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः” इति । “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि” । “आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्यभाव-फलदुःखापवर्गाः प्रमेयम्” । “समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्ते-रुपलब्धानुपलब्ध्याव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः” । “यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्” । “लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन् अर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः” । “तन्त्राधिकरणाभ्युप-गमसंस्थितिः सिद्धान्तः” । सः चतुर्विधः,—“सर्वतन्त्र-प्रति-तन्त्राधिकरणाभ्युपगम-संस्थित्यर्थान्तरभावात्” । “प्रतिज्ञाहेतू-टाह्वरणोपनयनिगमनान्यवयवाः” । “अविज्ञाततत्त्वेऽर्थं कार-णोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः” । “विमृश्य पक्षप्रतिपक्षा-भ्यामर्थावधारणं निर्णयः” । “प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः

स्थितैकवचनेनैव विद्यन्ते बोध्यः इति वृत्तिकारः । अत्र तत्त्वं ज्ञायते अनेन इति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानपदं शास्त्रपरं, तस्मात्—शास्त्रात् परम्परया निःश्रेयसस्य—आत्मनिक-दुःखनिवृत्तिरूपस्य, अधिगमः,—प्रतिः, आत्मतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा इति शेषः । एषां षोडशपदाणां प्रत्येकशब्दपरिणययथाक्रमं न्यायसूत्राण्यवतारयति, प्रत्यचेति ।— तत्र अपवर्गस्य न्यायमतेऽपि दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपतया साङ्ख्यसिद्धान्तरूपत्वात् न तत्रप्रतिपादकं गौतमीयं सूत्रम् अत्र प्रयोजनभावात् पृथक् उपन्यक्तम् इति ध्येयम् । तत्र प्रत्यक्षं नाम—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् ; तस्य निर्विकल्पकं सविकल्पकमिति च हेतुः । अनुमानं नाम—व्याप्तिप्रकाररूपसधर्मताज्ञानजन्यज्ञानम् ; तत्करणञ्च व्याप्तिज्ञानम् अनुमीयते अनेनेति व्युत्पत्तियोगात् अनुमानपदवाच्यं भवति ; तच्च व्याप्तिज्ञानं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि चेति तेषां विज्ञेयम् । उपमानं तावत्—प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनरूपस्य इति सूत्रकारः ; तदर्थस्तु—प्रसिद्धस्य—पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात्—सादृश्यात्, तज्ज्ञानादित्यर्थः ; साध्यस्य—गवयादि-पदवाच्यत्वस्य, साधनं—सिद्धिः, उपमावरूपप्रमितिः, तत्करणाच्च सादृश्यज्ञानम् उपमितिकरणरूपमुपमानम् इति बोद्धव्यम् । शब्दोऽत्र—आतोपदेशरूपो बोध्यः, तत्र “आप्तः खलु—साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्थार्थस्य चिख्यापविषयया प्रयोज्ञा उपदेष्टा” इति वात्स्यायनभाष्यं, तस्य उपदेशः,—वाक्यमित्यर्थः । अत्र प्रसाधपदं—विज्ञेय्यादित्यप्रकारकज्ञानपरम् ; तथा च, प्रमीयते—तथाविधं ज्ञानं जन्यते अनेन इति व्युत्पत्त्या प्रसाधपदं—प्रकारणपरं बोद्धव्यम् । प्रमेयं विभजते लक्षयति च—आत्मेति ।

यद्यपि प्रमाविषयवस्तुमात्रबोधकतया प्रमेयशब्दः लोके प्रसिद्धः, तथाऽप्यत्र प्रमेयपदं न तथाविधलोकप्रसिद्धाद्यं, किन्तु संसारहेतुभूतमिन्द्रियज्ञानविषयत्वं भोक्तृहेतुबोधविषयत्वं वा अत्र प्रमेयपदाद्यंताऽवच्छेदकतया अभिमतं यावत्तम् । ते च पदार्थाः आत्म-शरीरादिरूपाः सूत्रे निर्दिष्टाः, तत्र आत्मपदम् इच्छाद्यन्तमविशेषगुणवत्परम् । चेष्टेन्द्रियाणांशयः शरीरमिति सौतं शरीरलक्षणम् । ईप्सितं जिज्ञासितं वा अर्थ-मधिकृत्य ईप्सिजिज्ञासाप्रयुक्तस्य पुंसः तदुपायानुष्ठानलक्षणं वा खलु समीक्षा, केवात्र चेष्टापदप्रतिपाद्या । अत्र इन्द्रियाशयत्वञ्च अवच्छेदकताऽऽख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण चक्षुराद्यन्तमेन्द्रियवत्त्वमेव ज्ञेयम् । एवम् अत्र अर्थपदं सुखदुःखान्यन्तरपरं, तदाशयत्वमपि शरीरे अवच्छेदकताऽऽख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण विज्ञेयं, शरीराव-च्छेदेनेव आत्मनि सुखदुःखोत्पत्तेः । अत्र चेष्टावत्त्वम् इन्द्रियवत्त्वम् अथ-वत्त्वमेति पृथक् बोध्यैव शरीरलक्षणानि इति ज्ञेयम् । इन्द्रियाणि—प्राणरसन-चक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि । पृथिव्यापक्षेणो वायुराकाशमिति भूतानि ; भूतत्वमत्र बहि-रिन्द्रियाणाञ्चविशेषगुणवत्त्वम् ; तथा अर्थपदम्—अर्थ्यते—सुखसाधनत्वेन इष्यते इति व्युत्पत्तियोगात् शब्दार्थशङ्करसयन्त्रप्रत्यायकम् । बुद्धिः,—ज्ञानम् । ज्ञानकरणत्वे सति अणुत्वम् इति मनसो लक्षणम् । प्रवृत्तित्वं—रागजन्यताऽवच्छेदकजातिमत्त्वम्, ईश्वर-कृतेरपि लक्ष्यत्वे यवत्वमेव तदिति ज्ञेयम् । दोषपदेन—रागद्वेषमोहाः गृह्यन्ते, तन्नलक्षणञ्च प्रवृत्तिजनकत्वमेव । प्रेम्भावा नाम—पुनरुत्पत्तिः, सत्त्वा पुनर्जन्य इति भावः । फलं—सुखदुःखोपभोगः । दुःखं—वाचनालक्षणं, वाचनापदेनै—पौडा ज्ञेया । एकधर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकं ज्ञानं रुशयः । प्रयोजनं नाम—प्रवृत्ति-हेतुच्छाविषयः, तत्र विषयत्वं—साध्यत्वाख्यविषयताविशेषः । लौकिकपरोक्षकारां यच्छिन् अर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः इति सूत्रकारः । प्रमाणैः तर्केण ये अर्थे परोक्षतुम् अर्हन्ति ते परोक्षकाः, तथा च, शास्त्रपरिशौलनमात्रबुद्धिप्रकर्षत्वमेव परोक्षकत्वमत्र ज्ञेयम् ; एवम् अत्रात्रशास्त्रपरिशौलनजन्यबुद्धिप्रकर्षत्वमेव अत्र लौकिकत्वं फलतः पर्येवसितमिति ज्ञेयम् । तथा च, यत्र अर्थे लौकिका बुध्यन्ते परोक्षका अपि तथैव, स एवार्थो दृष्टान्तः इति बोद्धव्यम् । सिद्धान्तसावत् अतुर्दिष्ट एव—सर्वतन्त्र-सिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तश्चेति । अथयवो नाम—न्यायघटकीभूतवाक्यपञ्चकान्यन्तमरूपो बोध्यः । तत्र प्रतिज्ञा—साध्यनिर्देशः पर्वतो वज्रमानिन्यादिरूपः । उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति सौतं हेतुलक्षणं, तत्र साध्यसाधनं हेतुरिति सामान्यलक्षणम् । साध्यसाधनं नाम—साध्य-सिद्धान्तगुणज्ञापकत्वबोधकमित्यर्थः । तस्य हेतुष्यम्, उदाहरणसाधर्म्यात् तदर्थस्यांश

ज्ञेयम् । उदाहरणसाधर्म्यम्—उदाहरणबोधान्वयव्याप्तिः, ततोऽन्वयी हेतुज्ञातव्यः इति भावः । उदाहरणेति अष्टाधमं ; तथा च, ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकत्वे सति अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः अन्वयी हेतुः इति फलितार्थः । एवम् अप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकत्वे सति प्रतीतव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः वैधर्म्यहेतुः इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । उदाहरणं नाम—साध्यसाधव्यां तद्वर्तमानौ दृष्टान्तः इति ; तथा च, अवयवान्तरार्थानन्विताद्यंकावयवत्वमेव उदाहरणत्वमिति निरूप्यः । प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविषयकबोधजनकत्वे सति न्यायावयवत्वम् अत्र उपनयत्वं ज्ञेयम् । निगमनं नाम—हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनम् इति न्यायसूक्तोक्तलक्षणम् ; तथा च, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुकजनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः न्यायावयवो निगमनम् इति फलितम् । तर्कलक्षणसूत्रं "तर्कः" इति लक्ष्यनिर्देशः, कारणोपपत्तितः ऊहः इति तद्व्युत्पत्तम् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनजन्यजन, कारणं—व्याप्त्यन्तर्गोपपत्तिः,—आरोपः तस्मात्, ऊहः,—आरोपः, अर्थात् व्यापकव्य इति ज्ञेयम् ; तथा च, व्यापकभाववत्त्वेन निर्णीते धर्मिणि व्याप्यस्याह्याख्यारोपान् धी व्यापकव्याह्याख्यारोपः स तर्कः इति पर्यवसितोऽर्थः । तदाकारश्च यथा—पक्षो यदि निर्वाकः स्यात् तदा निर्धमः स्यादित्यादिः । स चायं तर्कः पक्षविधः,—आत्माशय-अन्योऽन्याशय-वक्रक-जनवस्था-तदन्यवाधिताऽर्थप्रसङ्गभेदात् । तत्र स्वल्पस्वार्पितत्वे अनिष्टप्रसङ्गः आत्माशयः, स च उत्पत्तिस्थितिज्ञानिहारा वेषा ज्ञेयः ; यथा—यद्यं घटः एतद्वृत्तजन्मः स्यात्, तदा एतद्वृत्तानधिकरणत्वोपरवर्त्तो न स्यात् एव, यद्यं घटः एतद्वृत्तजन्मः स्यात्, तदा एतद्वृत्तव्याप्यो न स्यात् ; एवं, यद्यं घट एतद्वृत्तज्ञानाभिन्नः स्यात्, तदा ज्ञानसामधीनत्वः स्यादिति यथाक्रमं त्रीयुदाहरणानि ; तदपेक्षापेक्षत्वनिबन्धनः अनिष्टप्रसङ्गः अन्योऽन्याशयः कोऽपि उत्पत्तिस्थितिज्ञानिहारा पूर्ववत् वेषा ज्ञेयः । अकर्म नाम—तदपेक्षापेक्षत्वपेक्षित्वनिबन्धन, अनिष्टप्रसङ्गः अतःपक्षादावपि स्वल्पं आपेक्षापेक्ष्यपेक्षत्वसत्त्वात् नाधिक्यम् । अस्यापि पूर्ववत् त्रैविध्यं विज्ञेयम् । अस्यवस्थितपरम्यारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गः जनवस्था । तदन्यवाधितार्थः प्रसङ्गस्तु पूर्वोक्ततर्कवृत्तयभिन्नत्वे सति तर्करूपः । यथा—भूमौ यादृ बर्ज्याभि-आरो स्यात् वर्जजन्यो न स्यात् इत्यादि तदुदाहरणं द्रष्टव्यम् । निरर्थलक्षणे विद्यमानम्—मन्दिच्छ । साधनोपासनाभ्यामित्यत्र उपालम्बपदं—परपक्षदूषणपरम् । अर्थसाधकारणं—तद्वर्तमानप्रकारकत्वे सति तत्कारकं ज्ञानम् । यद्यपि एतावदेव निरर्थसामान्य-लक्षणं, तथाऽपि विद्यमान इत्यादिकं जल्प्यावतच्छास्त्रोपरिधर्मधर्मकत्व-उक्तम् । अत एवोक्तं भाष्ये—"शास्त्रेवाद् च विमर्शवर्तम्" इति । इत्यथ प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निरर्थे

सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाटः” ।

“यथोक्तोपपन्नस्कूलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः” । “स प्रतिपक्षस्थापनाज्ञो वितण्डा” । “सव्यभिचारविरुद्धप्रकरण-

न विनग्नंपक्षप्रतिपक्षापेक्षा इति ध्येयम् । तिसृषु कथासु प्रथमं वाटं लक्षयंत, प्रमाणेति।—तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्तरस्वरूपयोग्याद्यानुगतवचनसन्दर्भः कथा इति कथानामान्यलक्षणम् । वाटलक्षणे पक्षप्रतिपक्षौ इति पदं—विप्रतिपात्त-कोटिद्वयं लक्षयति, तयोः परिग्रहः;—तस्याधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्याक्षेपः रचनसन्दर्भः । तावन्मात्रस्य कथान्तरसाधारणत्वम् ; अत आह, प्रमाणेति।—प्रमाणतर्काभ्यां—तदूपेण ज्ञाताभ्यां, साधनोपालम्भौ—स्वपक्षस्थापन-परपक्षनिराकरणे यव सः ; तथा च, उभयवापि प्रमाणादिसङ्गावे सति कोटिद्वयस्यापि सिद्धिः स्तान्, अतः तदूपेण ज्ञाताभ्याम् इत्यवश्यमुपादेयम् । ज्ञानमत्र अनाद्यर्थं विवक्षितम् । जल्पवितण्डयोस्तु प्रमाणाभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि स्वपक्षस्थापन-परपक्षनिराकरणे भवतः इति तद्वारणम् । इत्यत्र प्रमाणाभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनोपालम्भ-योग्यान्त्वे सति इत्यर्थः फलतः पर्यवस्यति । तत्र च निग्रहस्थानविशेषनियमाद्य-सेव सिद्धान्तेत्यादि विशेषणद्वयम् । सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेन अपसिद्धान्तोद्भावनं सूचितम् । पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन लूनाधिकाद्भावने सूचते । वाधाधिकारिणस्तु तत्त्वबुभुक्षव एव, ते च प्रकृतोक्तिकाः अविप्रलम्भकाः यथाक्षालकृत्तिकाः अमा-ल्लेपकाः युक्तिसिद्धप्रत्येताश्च । अनुविधेयस्थेयःसम्यक्पुरुषवती जनता सभा इत्युच्यते । अनुविधेयः,—राजादिः, स्थेयान्—मध्यस्थः; सा चैवं सभा वाटेनापेक्षणीया वीतराग-कथात्वात् इति अवसेयम् । जल्पलक्षणे यथोक्तोपपन्न इति पदं—यथोक्तेषु यदुपपन्न-तेन उपपन्न इत्यर्थः । “प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः” इत्यस्य वाट-लक्षणोक्तस्य योग्यतया परामर्शोऽत्र ज्ञेयः । अत्र च कृत्वादिभिः सर्वैः उपालम्भो न विशेषणं, अप्यातिप्रसङ्गात्, अपि तु तदयोग्यतेव वाच्या ; योग्यतावच्छेदकान्तु वाट-भिन्नकथालमेव वाच्यम् ; तथा च, उभयपक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्पः इत्यर्थः प्रकृते पर्यवस्यति इति ज्ञेयम् । वितण्डामाह, स इति।—प्रतिपक्षः,—द्वितीय-पक्षः ; तथा च, प्रतिपक्षस्थापनाज्ञोना विजिगीषुकथा वितण्डा इति फलितम् । न चात्र स्वस्य स्थापनीयाभावात् कथामियं कथा प्रवर्तताम् इति वाच्यं, परपक्षखण्डनेनात्र जयस्यैव उद्देश्यत्वात् । परं तु परपक्षखण्डनेनैव स्वपक्षसिद्धेः अर्थादेव सिद्धेः तत्-साधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वदन्ति । हेत्वाभासान् विनमते, सव्यभिचारः इति।—अत्र हेत्वाभासपदेनैव हेत्वाभासानां सामान्यलक्षणं सूचितम् ; तथा हि,

पञ्चसत्त्व-सप्तसत्त्व-विपश्चासत्त्व-अवाधितत्व-असत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नो हेतुर्गमक इत्यु-
च्यते । तददाभासते इत्यत्र बन्धः—तद्भिन्नत्वे सति तद्वर्धनत्वम् ; तथा च, पञ्चकपोप-
पन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानः हेत्वाभास इति फलितार्थः । तत्र अनेका-
न्तिकः सव्यभिचारः इति सूत्रोक्तं सव्यभिचारलक्षणम् । तत्र अनेकान्तिकपदम्—
अव्यभिचारितसङ्घारामाववत्परम् ; तथा च, एकमात्रव्याप्तिवाक्यसङ्घारवान्
ऐकान्तिकः, तदन्यः अनेकान्तिकः । स च साधारणः असाधारणः अनुपसंहारो
चेति विविधः । तत्र साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वम् । स्वपक्ष-विपक्ष-
व्यावृत्तत्वम् असाधारणत्वम् । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वम् अनुपसंहारित्वम्
इति यथाक्रमं त्रीणि लक्षणानि । शब्दो नित्यः, निश्चर्यतात्, शब्दोऽनित्यः, शब्दत्वात्,
सर्वं नित्यं मेयत्वात् इति च त्रीणि यथाक्रमम् उदाहरणानि । सिद्धान्तमभ्युपेत्य
तद्विरोधी विरुद्धः इति सौमं विरुद्धलक्षणं द्रष्टव्यम् । तदर्थं—सिद्धान्तं—साध्यम्,
अभ्युपेत्य—उद्दिश्य प्रयुक्तः तद्विरोधी—साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः ; यथा—वर्ज-
मान् ऋदत्वादिति । यथात् प्रकरणचिन्ता स निरर्थार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः इति सौमं
प्रकरणसमलक्षणम् ; अन्वयः,—स—हेतुः, स्वसाध्यत्व परसाध्याभावस्य वा निरर्थार्थम्
अपदिष्टः,—प्रयुक्तः प्रकरणसमः उच्यते । स च कः ? इत्याकाङ्क्षायामाह, यथादिति ।
—प्रकरणं पक्षप्रतिपक्षौ, साध्य-तदभाववक्तौ इत्यर्थः ; तथा च, निरर्थार्थं प्रयुक्तो हेतुः
यत्र निरर्थार्थं कर्तव्यतुमसमर्थः समानवलेन परेण हेतुना प्रतिबन्धात्, किन्तु धर्मिणः
साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वा इति चिन्ता जिज्ञासां प्रवर्धयति, स प्रकरणसम इत्युच्यते ;
तथा च, तुल्यवत्त्वविरोधिपरामर्शकालौनतुल्यवत्त्वपरामर्शविषयत्वं हेतोः सत्प्रतिपक्षित-
त्वम् इति फलतः पर्यवस्यति लक्षणम् । अथ स दोषो दग्धाविशिषे एव ज्ञेयः इत्यतः
सङ्केतोपरि विरोधिपरामर्शकाले सत्प्रतिपक्षितत्वमित्येव इत्यवधेयम् । साध्याविशिष्टः
साध्यत्वात् साध्यसमः इति सौमं साध्यसमलक्षणम् । तदर्थं—साध्येन—वर्ज्यादिना,
अविशिष्टः,—समानो हेतुः, कुतः ? इत्यत आह, साध्यत्वादिति—साधनीयत्वादित्यर्थः,
यथा हि साध्यं साधनीयं, तथा हेतुरपि चेत् तदा स साध्यसमः इत्युच्यते, अत एव
च असिद्ध इति व्यभिचर्यते । अयं च आशयासिद्धि-स्वरूपसिद्धि-व्याप्यत्वासिद्धिभेदात्
विविधः । तत्र आशयासिद्धिर्नाम—पक्षे पक्षताऽवच्छेदकविरुद्धः, यथा—काञ्चनमयः
पर्वतो वर्जमानित्वाद्दौ । स्वरूपसिद्धिस्तु—पक्षे हेतुविरुद्धः, यथा—ऋदो द्रव्यं भूमा-
दित्वाद्दौ । व्याप्यत्वासिद्धिश्च—अव्यभिचारितसामानाधिकरण्यत्वाभावाः । कालात्ययाप-
दिष्टः कालातीतः इति सौमं कालातीतञ्च लक्षणम् । कालातीतपदम्—अतीतकाल-
बोधकम् । कालस्य—साधनकालस्य, अन्वये—अभावे, अपदिष्टः,—प्रयुक्तः हेतुः ।

समसाध्यसमातीतकाला इत्वाभासाः” । “वचनविघातोऽर्थ-
विकल्पोपपत्त्या क्लमः । तत् त्रिविधं—वाक्कुलं, सामान्य-
क्लमप्रचारक्लमश्च” । “साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं

साध्याभावानर्थे सात साध्याभङ्गरसम्भवात् अयमेव हेतुः बाधितसाध्यक इति गीयते,

यथा—ऋषी वाङ्मनान् जलादिन्यादौ । न च बाधे आवश्यकस्य व्यभिचारस्वरूपा-

सिद्धान्ततररूपस्यैव इत्वाभासस्य दोषत्वमुचितमिति वाच्यम् ; तदप्रतिसम्बन्धकाले

बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात्, दृष्टहेतूनां सङ्घरेऽपि दाषाणाम् असङ्कीर्णत्वादिति

ध्येयम् । नवोनाम्न उत्पत्तिचक्षणावच्छिन्ना घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ

केवलस्यैव बाधस्य सम्भवेन बाधे दोषान्तरसाङ्ख्येभ्य न सर्वत्र सम्भव इति वदन्ति ।

क्रमप्राप्तं कुललक्षणं क्षौद्रमुदाहरति, वचनमिति ।—तदर्थस्तु—अथस्य—वाद्यभिमतस्य,

र्थो विकल्पः,—विकल्पः कल्पः, अर्थान्तरकल्पना इति यावत्, तदुपपत्त्या—युक्तिविशेषण,

र्थो वचनस्य—वाद्युक्तस्य इति यावत्, विघातः,—दूषणं, तदेव कुलमित्यर्थः ; तथा च,

वक्तृतात्पर्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाविधानमेव तदितां फलितम् । तात्पर्याविषयत्वञ्च

विशेषणं विशेष्यं संसर्गं वा ; यथा—नेपालादागतोऽर्थे नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते

वादिना, नवनङ्गापरत्वकल्पनया प्रतिवादिना अस्मिन्निविधानं विशेषणांश्च वाक्कुलम् ।

सर्वे प्रमेयं धर्मत्वादिति वादिना उक्ते, धर्मत्वादिति पदस्य प्रतिवादिना पुण्यत्वाद्ये-

कल्पनया भागाविद्भेदविधानं विशेष्ये वाक्कुलम् । वादिना वाङ्मनान् पूसा-

दिति प्रयुक्ते, प्रतिवादिना पूभावयवे व्यभिचाराविधानं संसर्गांश्च वाक्कुल-

मित्युद्देशम् । यत्र शक्याशब्दस्य सम्भवति एकाशनिर्वायकविशेषाभावेन अनभिप्रेत-

शक्याशकल्पनेन दूषणाविधानं तदाक्कुलम् । लक्षणात् शक्या एकाशशब्दबोध-

तात्पर्यकशब्दस्य शक्या अर्थान्तरतात्पर्यकत्वपरिकल्पनया दूषणाविधानम् ; यथा—

नेपालादागतोऽर्थे नवकम्बलवत्त्वादिति उक्ते कुतोऽस्य नवसङ्गाकाः कम्बलाः ? इति ।

सम्भवतोऽस्य अतिसामान्ययोगात् असम्भूताशकल्पना सामान्यक्लममिति सौदं

सामान्यक्लमलक्षणम् । तदर्थस्तु—सामान्यविशिष्टसम्भवदर्शाभिप्रायेण उक्तस्य अति-

सामान्ययोगात् असम्भवदर्शकत्वकल्पनया दूषणाविधानं सामान्यक्लमः ; यथा—

ब्राह्मणोऽर्थे विद्याऽऽवरणसम्पन्नः इत्युक्ते ब्राह्मणत्वञ्च विद्याऽऽवरणसम्पत् साधयति इति

कल्पयित्वा परेषामधीयते “कुतो ब्रह्मणत्वेन विद्याऽऽवरणसम्पत् ? त्राये ब्राह्मणे

व्यभिचारात्” इति । धर्मविकल्पनिर्देशः अर्थेनङ्गावप्रतिषेधः उपचारक्कुलम् इति सौदम्

उपचारक्कुललक्षणम् । तदर्थस्तु—शब्दस्य अर्थेन सङ्घ सम्बन्धः धर्मः तस्य विकल्पः,—

विधिः कल्पः शक्तिवक्षणाऽन्तररूपः, तथा च, शक्तिवक्षणापरिकल्पना प्रयुक्ते शब्दे

जातिः” । “साधस्यैवैधस्यैर्त्कर्षापक्षवेण्यावर्ण्यैवकल्पसाध्यप्राप्त्य-
प्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोप-
पत्त्युपलब्धानुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः” । “विप्रतिपत्ति-
रप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्” । “प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं
प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञाभङ्गासः हेत्वन्तरम् अर्थान्तरं निरर्थकम्
अविज्ञातार्थम् अपार्थक्यम् अप्राप्तकालं न्यूनम् अधिकं पुन-
रुक्तम् अननुभाषणम् अज्ञानम् अप्रतिभा विक्षेपः मतानुज्ञा
पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धान्तः हेत्वा-
भासाश्च निग्रहस्थानानि” । इत्यन्त इति न नियमः, न वा
तद्धीधात् मुक्तिः । आदिशब्दात् अन्येऽपि नियतपदार्थाः
निराकार्याः ॥ ८६ ॥

नित्याः चतुर्विधाः परमाणवः, तैः एव महाभूतारम्भात् किं
प्रधानेन ? इत्यत आह,—

नागुनित्यता, तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

तदप्रवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् ; यथा—मद्याः क्रोशन्ति इत्युक्ते
मद्यस्याः पुरुषा एव क्रोशन्ति, न तु मद्याः इति दूषणाभिधानम् । साधस्यैवैधस्यै-
व्यामिति साधकारणनिर्देशः, तेन व्याप्तिनिरपेक्षायां साधस्यैवैधस्यैर्त्कर्षां प्रत्यक्षानं
दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः । सा च जातिः चतुर्विधप्रकारा इति दर्शयितुं
ताः नाम्ना निर्दिशति, साधस्यैवैधस्यैर्त्कर्षात् ।—अथ समपदं प्रत्येकं साधस्यैर्त्कर्षात् अन्वेति,
तथा च, साधस्यैवैधस्यैर्त्कर्षात् इत्यनया शैल्या अन्वयी ज्ञेयः । आसां जातीनां
लक्षणीदाहरणानि अक्षपादसूत्रभाष्यवृत्तौ प्रपञ्चितानि तत्रैव अनुसन्धेयानि, न चात्र
विस्तरभयात् तान्मुदाहरन्ते । एवं नियच्छानलक्षणीदाहरणेष्वपि द्रष्टव्यम् । तदेतत्
न्यायमतं दूषयति—इत्यन्त इति । नियमाङ्गीकारेऽपि न मोक्षं प्रति एतेषां
नियतपदार्थानां ज्ञानमुपयुज्यते वैधस्यैर्त्कर्षात् इति दर्शयितुमाह—न वेति । अन्येऽपि
—वैशेषिकाद्येवमित्यतः इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८६ ॥

। गलेः चतुर्विधैः परमाणवैः जगदारम्भः इति गौतमीयमतं दूषयितुं सूत्रमवतार-

“प्रधानात् सर्वम् अजायत, प्रकृतिपुरुषात् अन्यत् सर्वम् अनित्यम्” इति श्रुतेः कार्यत्वात् परमाणूनां न नित्यत्वं कार-
णत्वं वा ॥ ८७ ॥

एवञ्च परमाणुत्वम एव न भवतीत्याह,—

न तन्निर्भागत्वं, कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

यत् कार्यं, न तत् निर्भाग, यथा पटः इति ॥ ८८ ॥

उद्भूतरूपवत्त्वाच्च प्रत्यक्षम् इत्यतः आह,—

न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षत्वनियमः ॥ ८९ ॥

“इह अयं पक्षी” इति आकाशस्य प्रत्यक्षत्वात् व्यभिचारात् उद्भूतरूपनिबन्धनात् न प्रत्यक्षत्वनियमः । अलौकिके च समाधिबलजे योगिप्रत्यक्षे न पर्यनुयोगोऽस्ति ॥ ८९ ॥

अणु महत् दीर्घं क्लृप्तम् इति चतुर्विधं परिमाणं न अस्ति इति आह,—

न परिमाणचातुर्विध्यं, द्वाभ्यां तद्द्वयोगात् ॥ ९० ॥

महदणुभ्यां कार्यकारणयोगात् व्यवहारसिद्धेः । एतत्-
प्रभेदाः एव अन्ये परिमाणभेदाः इति ॥ ९० ॥

यति—नित्या इति । श्रुतेरिति—“प्रकृतं पुरुषश्चैव विद्यमानौ समावपि” इत्यादि-
श्रुतेरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

क र्थत्वादेव परमाणूनां निरवयवत्वं न सिध्यति इति दर्शयितुं सूत्रमवतारयति
—एवञ्चेति । निर्भागत्वं—निरवयवत्वम् ॥ ८८ ॥

उद्भूतरूपनिबन्धनं द्वयप्रत्यक्षमिति व्यायमत्तं दूषयितुं सूत्रमवतारयति—उद्भूतेति ।
इह—आकाशे; तथा च, आकाशे मया पक्षी प्रत्यक्षीक्रियते इत्यादि सावैक्येनानुभव-
बलात् उद्भूतरूपपराहृतस्यापि आकाशस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमनं व्यतिरेकव्याभिशारात्
भोद्भूतरूपं चाक्षप्रत्यक्षं प्रति कारणं भवितुमर्हति इति प्रतिज्ञापर्यर्थम् ॥ ८९ ॥

नैवाधिकसम्पत्तं परिमाणस्य चातुर्विध्यं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—अस्ति ।
मन्वेनं दीर्घक्लृप्त्वादिव्यवहारः कथं सिध्येत् ? इत्यत आह—ए. इति ॥ ९० ॥

प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तं सामान्यं नित्यम् अस्ति इत्यत्र
आह,—

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं
सामान्यस्य ॥ ६१ ॥

यथा “सः अयं देवदत्तः” इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा,
तथा अनित्यत्वेऽपि सामान्यस्य बहुकालस्थैर्यात् ज्वालादिषु
प्रत्यभिज्ञानम् इति ॥ ६१ ॥

सामान्यामत्त्वं निराकरोति,—

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ६२ ॥

न सामान्यापलापः, प्रत्यभिज्ञानात् परीक्तयुक्तेः प्रत्यक्ष-
बाधात् ॥ ६२ ॥

अस्ति एकाकारा बुद्धिः, सा अन्यनिवृत्तिपरा इत्यतः
आह,—

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतिः ॥ ६३ ॥

मन्वेवं प्रकृतिपुरुषयोरेव नित्यत्व सामान्यादीनां नित्यत्वं न स्यात् इति इनामाशङ्कं
निराकर्तुं सूक्ष्मवतारयति—प्रकृतौति । यथा “सोऽयं देवदत्तः” इति न सामान्य-
विषया प्रत्यभिज्ञा, किन्तु व्यक्तिविषया, व्यक्तीनां बहुकालावस्थावित्वात्, तथा अनित्य-
त्वेऽपि बहुकालावस्थावित्वात् घटत्वादि सामान्यस्यापि स्थिरत्वात् प्रत्यभिज्ञा न जातीनां
नित्यत्वव्यवस्थापनाय अर्हति इति तात्पर्यमवसेयम् ॥ ६१ ॥

ननु सामान्यमेव आसङ्गं, तत् कृतकस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा इति शङ्काऽवसरः ?
इति बौद्धमतं निराकर्तुं सूक्ष्मवतारयति—सामान्येति । परीक्तयुक्तेः,—सामान्या-
नङ्गीकर्तृवैद्विप्रदर्शितयुक्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षबाधादिति—सामान्ययादृक्प्रत्यक्षेण बाधा-
दित्यर्थः, अवाचितप्रत्यक्षस्य विषयसाधकत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

जातिप्रत्यक्षस्य जात्याश्रयत्वेनाभिमतयावद्वाङ्मतेदिवरुद्विषयकत्वेनेव उपपत्ति-
सम्भवे न जातिरूपं पदार्थान्तरं सिध्यति इति बौद्धशङ्कानिराकरणाय सूक्ष्मवतारयति—

अभावरूपत्वे प्रतियोगिस्मरणाधीनं ज्ञानं लभ्येत, न तु विधिमुखतया इति । तथा च,—

“सिद्धद्यागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते ॥

गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावे च गौः कुतः ?” ॥ ६३ ॥

सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति इत्यतः प्राह,—

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं, प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥६४॥

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यं, न तत्त्वान्तरं, प्रत्यक्षेण एव बहुतरतयाऽवयवग्रहणात् “तत्सादृश्योऽयम्” इति ज्ञानोत्पादात् ॥ ६४ ॥

प्रकारान्तरमाह,—

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा, वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः ॥६५॥

अस्ति एकाकारेति । न तु विधिमुखतया इति—प्रतियोगिज्ञाननेरपेक्ष्येण स्वतन्त्र-
वस्तुविषयकतया इत्यर्थः । तदेतन्मतं विशदयितुं कारिकासवतांशमिति, तथा चेति ।—
अगौः,—गवेतरः पदाद्यैः सिद्धः,—प्रात एव, अपोह्येत—निषेधधीनिषधीक्रियेत । सः,—
अगौः इति प्रत्ययः, गोनिषेधात्मकः,—गौरुपसापेक्षयविषयः निषेधविषयकः, तत्र—
गोनिषेधपक्षे, एवञ्च नञा—निषेधेन, प्रथमं यः प्रतिषिध्यते स गौरेव—गोत्वरूपसामान्य-
वर्मावच्छिन्न एव, वक्तव्यः इत्यन्वयः । गवि—गोत्वजात्यवच्छिन्ने, असिद्धे—अज्ञाते,
अगौरिति प्रतिषेधः गौत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्मभेदावगाही न प्रतीतिपक्षमारोदु-
मर्हतीति शेषः । तदभावे—सादृश्यनिषेधप्रतीत्यभावे, गौः,—गवेतरापोकः, कुतः
सिद्धेदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सामान्यप्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यविषयकत्वेनैवोपपत्तिरिति मतं दूषयितुं सूत्रसवतार-
यति, सादृश्येति ।—सादृश्यनिबन्धना—सादृश्यविषयिणी इत्यर्थः ; तथा च, सामान्या-
स्त्री कारे सादृश्यप्रतीतिरेव भवतां न सिध्यति इति उचितान्यर्थ्येनवसंशयम् ॥ ६४ ॥

तदेतन्मतं विशदयितुं सूत्रान्तरसवतारयति—प्रकारान्तरमिति । निजशक्त्यभि-
व्यक्तिरिति—अभिव्यक्ता निजशक्तिरित्यर्थः । अभिव्यक्ता—तत्तत्कार्याङ्गुलतया सिद्धा ।
वैशिष्ट्यात्—सादृश्यनिबन्धनात् । तदुपलब्धेः,—सादृश्योपलब्ध्यात् ; तथा च, तत्तत्-

अस्ति पदार्थानां निजा शक्तिः । सा तु व्यपिण्डान्तर-
दर्शनात् अभिव्यक्ता विशिष्टा सती “सादृश्योऽयम्” इति
सादृश्योपलब्धेः कारणं, न तु तत्त्वान्तरं सादृश्यम् ॥ ८५ ॥

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानहेतुः सादृश्यमिति तत्सिद्धिरित्यत्र
आह,—

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ८६ ॥

न सम्बन्धज्ञानहेतुः सादृश्यं, व्यभिचारात्, अन्यत्र अपि
उपदेशादेः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धनिश्चयात् । कारणव्युत्पत्त्या विष-
यिणो ज्ञानस्योपलक्षणम् ॥ ८६ ॥

शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धः इति निरस्यति,—

न सम्बन्धनित्यता, उभयानित्यत्वात् ॥ ८७ ॥

शब्दार्थयोरनित्यत्वात् कथं सम्बन्धो नित्यः स्यात् ? ॥ ८७ ॥

अजसम्बन्धमपाकरोति,—

नाजः सम्बन्धः, धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥ ८८ ॥

पदार्थानुशक्तिरेव व्यक्तेरात्मभूता सामान्यापरपर्याया सादृश्यधीवषयः इति
भावः ॥ ८५ ॥

वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धज्ञानं प्रति सादृश्यधीरेव हेतुरितिवादिनां मतं
निरसितुं सूत्रमवतारयति, संज्ञेति ।—तत्सिद्धिः,—वाच्यवाचकभावासिद्धिरित्यर्थः ; तथा
च, “शक्तिपदं व्याकरणीयमानकोषात्तवाक्याद्वावहारतश्च” इत्याद्युक्तदिशा शक्तिज्ञानं
प्रति क्वचित् सादृश्यज्ञानवत् व्यवहारादिज्ञानमपि भवत्येव कारणम् अन्यव्यतिरेक-
दर्शनात् । एवञ्च शक्तिपदं प्रति सादृश्यज्ञानमेव हेतुः इति मतं निर्युक्तकलात्
अशुद्धेयमेव इति श्लेषम् ॥ ८६ ॥

शब्दार्थयोः नित्यसम्बन्धवादिनां मीमांसकानां मतं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति
—शब्दार्थयोरिति । उभयानित्यत्वादिति सौत्रम् उभयपदं व्याचष्टे —शब्दार्थयो-
रिति ॥ ८७ ॥

अजेति ।—अजसम्बन्धं—नित्यसम्बन्धनित्यर्थः । विशिष्टप्रतीत्या विशेषणविशेष्याधीन-
सम्बन्धस्यैव सिद्धेः, तस्य च विशेषणविशेष्याभावे असम्भवात् सम्बन्धस्य नित्यत्वम-

संयोगः भवन् कर्मजः भवेत्, न च नित्यस्य व्यापकस्य क्रिया अस्ति । महदादयश्च अनित्याः, कथं सत्संयोगः नित्यः ? आत्मनाश्च निर्धर्मत्वात् न तैः प्रधानेन संयोगः अस्ति । किञ्च, येन प्रमाणेन वस्तु गृह्यते, तेन एव संयोग-ग्रहणमिति धर्मिशाहकप्रमाणबाधः ॥ ८८ ॥

समवायं निरस्यति,—

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ८९ ॥

समवायः सम्बन्धोऽनसम्बन्धो वा ? असम्बद्धत्वे कथम् अन्यं सम्बन्धिनं कुर्यात् ? सम्बन्धित्वे अन्यसम्बन्धस्य असम्भवात् समवायः एव वक्तव्यः, तस्य अपि अन्यः, तस्य अपि अन्यः इति अनवस्थानात् नास्ति समवायः । यस्तु अविभागेन सम्प्रतिभासः, स संयोगविशेषवैचित्र्यात् ; यथा तन्नायःपिण्डे वक्त्रेः ॥ ८९ ॥

युक्तमिति भावः । धर्मिशाहकप्रमाणबाध इति ।—धर्मिणोः,—सम्बन्धस्थानुयोगि-
नासंयोगिनोः । शाहकम्—अनित्यत्वनिर्धारकं, यत् प्रमाणं तेन बाधः, सम्बन्धनित्यत्वस्य
इति शेषः ॥ ८८ ॥

समवायकप्रसम्बन्धस्य नित्यत्ववादिनां नैयायिकानां मतं दूषयितुं समवायस्य
खण्डनपरं सूत्रमवतारयति—समवायमिति । सम्बद्धः, अगुयोगिना प्रातयोगिना च
इति शेषः । असम्बद्धत्वं—अनुयोगि प्रतियोगिभ्यामनसृष्टत्वे । अन्—समवायान्नर्तमानं
धर्मो वा । सम्बन्धिनं—समवायी समवेतः इत्यादिषोडशपर्यायार्थः । कुर्यादित्यत्र
समवाय इति कर्तृपदसूत्रेण । सम्बन्धित्वे दोषसाह, सम्बन्धित्वे इति ।—
अन्यसम्बन्धः—संयोगादः । असम्भवात्—बाधतत्वात् । समवाय एव—समवायि-सम-
वाययोः सम्बन्धः इति शेषः । इत्यस्य समवायि-समवाययोः यः समवायः, तस्यापि सम-
वायान्तरं सम्बन्धः इत्यत्रा शीत्या अनवस्था प्रसज्येत इति भावः । नन्वेव जाति-जाति-
मतीः गुण-गुणिनोः मिथः सम्बन्धप्रतिभासः सार्वजनीनः कथं सिध्येत ? इत्यत्र आह
—यस्तु इति ॥ ८९ ॥

यदि समवायो नास्ति कथं “शुक्लः पटः” इति “अश्वो गच्छति” “गौः अयम्” इति ज्ञानम् ? इत्यत्र आह,—

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेः प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥१००॥

उभयत्रापि तादात्म्येन एव उपपत्तेः, अन्यथा सामानाधिकरण्यं न स्यात् इति ॥ १०० ॥

अनुमेया क्रिया स्यात् इत्यत्र आह,—

नानुमेयत्वमेव क्रियायाः, नेदिष्ठस्य तत्तद्वतो-
रेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

निकटस्थस्य क्रिया-क्रियावतोरेव अपरोक्षप्रतीतेः । अन्यथा सिद्धस्य प्रत्यक्षस्य बाधात् यदि संयोगविभागाभ्यां कर्म अनुमीयते, तयोः उभयवृत्तित्वात् वृत्तमूलात् अग्रं गच्छति

शङ्कते, यदीति ।—तथा च, “शुक्लः पटः” इत्यादिविशिष्टबुद्धिनिर्वाणाय गुण-गुणिनोः संयोगादिलक्षणः कोऽपि सम्बन्धः अवश्यमेव अङ्गीकरणीयः । एवञ्चेत् स एव समवायः फलतः पर्यवस्यति इति कथं समवायो नास्तीत्युच्यते ? इतीमानाशङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, अत्राश्रयति ।—तथा च, भेदघटिताभेदरूपतादात्म्येनैव गुण-गुणिनोः वैशिष्ट्यव्यवहारसिद्धौ तदतिरिक्तसम्बन्धकल्पना न प्रमाद्यपदवीमारोप-मर्हति इति सूत्रतात्पर्यम् । तथा च, उभयत्रापीति—धर्मतया धर्मतया च व्यव-हारगोचरयोः, गुण-गुणिनीरिति शेषः । अन्यथासिद्धेरिति—भेदघटिताभेदरूप-तादात्म्येन उपपत्तिसम्भवादित्यर्थः । नन्विदं तादात्म्यं भेदघटिताभेदरूपं निष्प्रमाणक-मेव इत्यत्र आह, अन्यथेति ।—अयं भावः,—न खलु अत्यन्ताभेदे अत्यन्ताभेदे वा घटककसद्योरिव नवान्तरयोरिव वा सामानाधिकरण्यं लोके दृष्टचरम् । “शुक्लो घटः” इत्यादौ तु सर्वजनानुभवसिद्धसामानाधिकरण्यधीः तयोः अत्यन्ताभेदमत्यन्ताभेदस्य निराकृत्य भेदघटिताभेदरूपे तादात्म्ये एव पर्यवस्यति इति सामानाधिकरण्य-प्रतीतिबलमेव गुण-गुणिनोः जाति-जातिमतीय तादात्म्यं सिध्यति इति ॥ १०० ॥

देशान्तरसंयोगविभागाभ्यां क्रिया नाम अनुमेया एव, सा च न प्रत्यक्षा सूर्यक्रिया-वत् इति मतं निरासितुं सूत्रमवतारयति, अनुमेया क्रिया इति ।—तथा च, दूरत्वादि-दोषैः सूर्यादिक्रियायाः प्रत्यक्षासम्भवेऽपि निकटस्थस्य अत्रादः क्रिया प्रत्यक्षसिद्धेव

पुरुषे हृत्तेऽपि कर्मानुमोयत । ननु पुरुषकर्मणा संयोग-
विभागसिद्धौ किमर्थं हृत्ते कर्म स्वीकर्तव्यम् ? उत्पत्तौ भवेत्
एवम्, अव्यभिचारात् तु संयोगविभागाभ्यां हृत्ते कर्मानुमानं न
निवर्त्तते, किञ्च, अन्धकारे “भुजाग्रं मे कम्पते” इत्यादौ कम्प-
मात्रज्ञानं भ्रान्तिः । सूर्यक्रियाऽनुपलभ्यश्च अतिदूरादि-
दोषात् ॥ १०१ ॥

पञ्चभूतारब्धं शरीरमित्यत्राह,—

न पाञ्चभौतिकं शरीरं, बहूनामुपादाना-
योगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां—भिन्नजातीयानाम् । उपष्टम्भकत्वे तु चतुर्णां
निमित्तत्वम् अस्ति एव; तेन च पाञ्चभौतिकम् उच्यते
इति ॥ १०२ ॥

नास्ति सूक्ष्मशरीरं, प्रमाणाभावादित्यत्राह,—

न स्थूलमिति नियमः, आतिवाहिकस्यापि
विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥

मनसो निराश्रयस्य गत्यभावात् मरणे देहप्राप्तये मनसः
आश्रयो वक्तव्यः । स एव आतिवाहिकं सूक्ष्मशरीरम् इति ।

इति न क्षिप्रायाः प्रत्यक्षाविषयत्वमनं युक्तिसहं भवितुमर्हति । एतदेव प्रपञ्चयन्
वृत्तिकार आह—अन्वयेति ॥ १०१ ॥

शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वमिति मतं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, पाञ्चभौतिक-
मिति ।—तथा च, एकस्मिन्—अवशयिनि, बहूना—भिन्नजातीयानामित्यर्थः, उपा-
दानायोगात्—उपादानकारणत्वासम्भवात् इत्यर्थः । उपष्टम्भकत्वे—समवायिकारण-
त्वाभावात् सति कारणत्वे इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

सूक्ष्मशरीरं साधयितुं सूत्रमवतारयति—नास्तीति । सूत्रापरपर्यायाऽऽतिवाहिक-
सा—१८

श्रुतिरपि—“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलात् यमः” । पुरि
ख्यूलशरीरे श्रुते इति पुरुषः सूक्ष्मदेहः ॥ १०३ ॥

अप्राप्तप्रकाशकम इन्द्रियं, दूरे शब्दोपलम्भात् काचाभ्र-
स्फटिकान्तरोपलब्धेय इत्यत्राह,—

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणाम्, अप्राप्तेः सर्व-
प्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥

न अप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं यत्प्राप्तप्रकाशकत्वम् । श्रोत्रं
वृत्तिद्वारेण शब्देन सह सम्बध्यते । काचादयस्तु स्वच्छत्वात्
न चक्षुःप्रसारं प्रतिवध्नन्ति । दूरे च वृत्तिद्वारेण वस्तुग्रहणम् ।
यदि अप्राप्तेः न गृह्णाति, कुड्याव्यवहितवत् दूरत्वेन
अप्राप्तेः अविशेषात् अव्यवहितमपि न गृह्येत इति । अथ
अप्राप्तेरपि गृह्णाति, अविशेषात् जगदुदरवर्ति सर्वं गृह्णीयात्
इति ॥ १०४ ॥

यदि प्रसारि चक्षुः, तैजसं तर्हि इत्यत्राह,—

शरीरस्त्रीकारे श्रुतिरपि प्रमाणं वर्तते इत्याह—श्रुतिरपि । उदाहृतश्रुतौ पुरुष-
पदं व्याचष्टे—पुरि इति ॥ १०३ ॥

नेन्द्रियाणां प्राप्ताकारित्वनिश्चयः, चक्षुषलोकसत्त्वेन विषयदेशे गमनसम्भवेऽपि
श्रीवादेस्तदसम्भवात् ; किन्तु शब्द एव बोधितरङ्गन्यायेन कटन्वहीरकन्यायेन वा
श्रोत्रदेशं गतः श्रोत्रेण गृह्यते । गर्भेऽपि स्थाययप्राणदेशमागतौ प्राण्येन गृह्यते ।
एवमन्यथापि । “दूरं शब्दः” इत्यादिप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव, कारणशब्दावषयिणी वा
इति नैयायिकमतं दूषायत्तं सूत्रमवतारयति, अप्राप्तेरिति ।—अप्राप्तानां—विषयसम्बन्धानाम्
अप्राप्ताणां प्रकाशकत्वमिन्द्रियाणां न भवति, कुतः ? इत्यत्र आह, अप्राप्तेरिति—
असम्भवादिव्यर्थः । अथ व्यापकत्वादिन्द्रियाणाम् अस्त्वेव सम्बन्ध इति तत्राह,
अप्राप्तेरिति ।—तथा च, जगदुदरवर्ति सर्वमेव गृह्णीयुः, तत्रात् विश्वस्यः सम्बन्धः
आवश्यकः इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ १०४ ॥

तर्हि चक्षुषः प्रसारित्वेन तैजसत्वम् अस्तु, इति न्यायमतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति

न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुः, वृत्तितस्तत्-
सिद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजस इव अपसर्पणात्—दूरेऽपि प्रकाशकत्वात् तैजसम्
इति अभिमानः । वस्तुतस्तु वृत्तिद्वारेण सम्बन्धात् तत्सिद्धेः
प्रमेयमिहेः ॥ १०५ ॥

वृत्तेः अप्रत्यक्षत्वात् कथं वृत्तिसिद्धिः ? इत्यत्राह,—

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गात् वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

व्यक्तम् ॥ १०६ ॥

वृत्तिः किं दीपज्वाला इव भागरूपा ? गुणान्तरं वा ? इत्यत्र
आह,—

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः, सम्बन्धार्थं
सर्पतीति ॥ १०७ ॥

कार्यानुमेया वृत्तिः तत्त्वान्तरम् आहङ्कारिकम्, अनियतः
पदार्थः, यतः असम्बन्धस्य ज्ञानायोगात् तदर्थं सर्पति ।
तथा च—

“वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फुरिताक्षस्य यत्र च ।

अट्टष्ठानुग्रहात् तत्र सम्बन्धार्थावबोधिकाः ॥” १०७ ॥

—इतीति । अपसर्पणादित्यर्थार्थमाह—दूरेऽपि प्रकाशकत्वादिति । अन्वेवं चक्षुषः
अपसर्पणाभावे विषयेः सद्यः कथं सम्बन्धः भवेत् ? इत्यत्र आह, वस्तुतस्तु इति ।—
प्रमेयमिहेः,—चक्षुषा प्रमेयरूपादिज्ञानादित्यर्थः । तथा च, भोगानुकूलादृष्टप्रयुक्ता
इन्द्रियाणां वृत्तिरेव विषयेः सद्यः सम्बन्धः इति सिद्धान्तः ; अत एवोक्ते—“इत्यत्र
प्रसरद्रूपाः स्फुरिताक्षस्य यत्र च । अट्टष्ठानुग्रहात् तत्र सम्बन्धार्थावबोधिकाः ॥”
इति ॥ १०५ ॥

अन्वेवमपमूर्त्तत्वात् अप्रत्यक्षा वृत्तिः केन प्रमाथेन सिध्यति ? इत्यत्र आह, वृत्ते-
रिति ।—तथा च, अनुमानेनैव इन्द्रियाणां वृत्तिसिद्धिः इति भावः ॥ १०६ ॥

वृत्तिस्वरूपं बोधयितुं सूत्रसमवतारयति, वृत्तिरिति ।—तथा च, वृत्तिर्न इन्द्रियाणां

कथम् अमूर्त्तायाः वृत्तेः सर्पणक्रिया ? इत्यत्राह,—

न द्रव्ये नियमः, तद्द्यूगात् ॥ १०८ ॥

अनियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्ये एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र प्रमाणं दृश्यते तत्र अनुमन्यामहे । वृत्तौ च क्रिया दृष्टा, अन्यथा वस्तूपलम्भाभावात् ॥ १०८ ॥

देशभेदे भौतिकानि इन्द्रियाणि भविष्यन्ति, यथा वृश्चिक-दृष्टस्य देशभेदे मरणम्, इत्यत्राह,—

न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः ॥ १०९ ॥

स्वशरीरे एव व्याप्तिः गृहीता, आहङ्कारिकाणि इन्द्रियाणि ; तद्व्यभिचारे धूमोऽपि अग्निं व्यभिचरेत् ॥ १०९ ॥

पाञ्चभौतिकम् इति व्यपदेशे हेतुमाह,—

निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

भागः, गुणो वा, अपि तु विश्वव्यवसाहकारिकं तत्त्वम् । तदर्थं—विषयज्ञानार्थम् । सर्पति—तदाकारवृत्तिमनुभवति ॥ १०७ ॥

वृत्तेः सर्पणरूपतां विशदयितुं सूत्रमवतारयति, कथमिति ।—तथा च, साङ्ख्या-स्वावत् न नियतपदार्थवादिनः, यत्तु प्रामाणिकं, तदेव साङ्ख्यैरङ्गीक्रियते । इत्यत्र द्रव्यम् एव क्रियावत् इति नियमः न साङ्ख्यैः अभ्युपेयते, वद्विद्विषयप्रत्यक्षानुपपत्त्या आहङ्कारिके तत्त्वान्तरे वृत्तिरूपेऽपि सर्पणरूपक्रियाऽङ्गीकारे चल्पाभावात् इति तात्पर्यम् ॥ १०८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वं तत्तच्छरीरदेशावच्छिन्नत्वञ्च इति मतं दूषयितुं सूत्रमव-तारयति—देशभेदे इति । वृश्चिकदृष्टस्य—पुत्तिकादिशरीरस्य इत्यर्थः । देशभेदे—तत्तदवयवभावच्छेदे । मरणं—पैतन्यापसरणम् । अस्मदादिवदिति—यथा अस्मदादिदेहेषु इन्द्रियाणाम् आहङ्कारिकत्वम् अनुमानेन सिद्धं, तथा प्राणान्तरस्यापि इति ज्ञेयम् ॥ १०९ ॥

शरीरस्य एकेकभूतनामोपादानकत्वे पाञ्चभौतिकत्वप्रवादः कथं सिध्येत् ? इत्यतः सूत्रमवतारयति, पाञ्चभौतिकमिति ।—तथा च, शरीरस्य एकनामभूतोपा-

पञ्चोपादानता निर्षङ्गा, न निमित्तता ; तेन पाञ्च-
भौतिकम् इति व्यपदेशः ॥ ११० ॥

कति शरीरभेदाः ? इत्यत्र आह,—

ऊष्मजाण्डज-जरायुजोद्भिज्ज-सङ्कल्पज-सां-
सिद्धिकश्चेति न नियमः ॥ १११ ॥

ऊष्मजः,—दण्डशूकादिः । अण्डजाः,—पक्षिसर्पादयः ।
जरायुजः,—मनुष्यादिः । उद्भिज्जाः,—वृक्षादयः । सङ्कल्पजः,—
मन्वादिः । सांसिद्धिकः,—मन्त्रीषधादिसिद्धः । चत्वारि एव
इति न नियमः ॥ १११ ॥

देहे किं भूतं प्रधानम् ? इत्यत्राह,—

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यप-
देशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु इति बाहुल्येन, “सूर्यादिभौके तैजसं शरीरम्” इति
श्रुतेः । तत्रापि बहुतरपार्थिवावयवावष्टम्भकत्वम्, अल्पत्वे च
अनुप्रभोगात् । पूर्ववत् इति सर्वम् एव उक्तम् ॥ ११२ ॥

देहे प्राणदर्शनात् तस्य देहारम्भकत्वशङ्कामपनयति,—

न देहारम्भकस्य प्राणत्वम्, इन्द्रियशक्तित-
स्तत्सिद्धेः ॥ ११३ ॥

दानकत्वेऽपि अन्येषां भूतानां तन्निमित्तत्वम् इति तद्वशादेव तत्र पाञ्चभौतिकत्व-
व्यपदेशः ॥ ११० ॥

शरीरभेदान् प्रपञ्चयितुं सूत्रमवतारयति, कतीति ।—सुगमम् ॥ १११ ॥

देहविशेषे भूतविशेषप्राधान्यव्यवस्थापनाय सूत्रमवतारयति—देहं इति । सूत्रे
सर्वेषु इति पदं व्याचष्टे—बाहुल्येनेति । सर्वपदस्य लक्षणाया हेतुमाह—सूर्यादि-
भौके इति ॥ ११२ ॥

प्राणाख्यस्य वायोः देहारम्भकत्वशङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, देहे इति ।—

भौतिकवायोः देहारम्भकत्वं, न तु प्राणवायोः भौतिकत्वं,
“प्राणात् सर्वम् अजायत” इति श्रुतेः । यावद्देहभाविन्त्वे न च
आरम्भकत्वभ्रमः । सर्वेन्द्रियशक्त्या प्राणः धार्यते इति यावत्
इन्द्रियं, तावत् तस्मिन्निष्ठः प्राणधारणसिद्धिः ॥ ११३ ॥

देहे निष्पन्ने आत्माधिष्ठानम् ? आत्मन्यधिष्ठिते वा देह-
निष्पत्तिः ? इति निर्णयमाह,—

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणम्, अन्यथा
पूतिभावप्रसक्तोः ॥ ११४ ॥

स्फुटम् ॥ ११४ ॥

प्रधानमूलत्वात् शरीरस्य तद्द्वारेण एव अधिष्ठानं भवि-
ष्यति, इत्यत्राह,—

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिनैकान्तात् ॥ ११५ ॥

जडे भृत्ये अवलम्बिनी सर्वत्र स्वस्थितिः यथा, तथा जडस्य
प्रधानस्य अधिष्ठानान्न पूतिभावविरोधः ॥ ११५ ॥

ब्रह्मरूपनिरूपणाय अन्येषां तुल्यरूपमाह,—

समाधि-सुषुप्ति-मोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

तथा च, देहजनकस्य वायोः प्राणत्वं नास्तीति स्वीकृत्यते, सर्वेन्द्रियशक्तितः,—सर्वे-
न्द्रियशक्तिरूपेण, तस्मिन्निष्ठः,—प्राणधारणसिद्धेः इत्यर्थः ; अत एवोक्तं कारिकाकारिणः,
सामान्यस्वरूपवृत्तिः प्राणवायोः वायवः पञ्च इति ॥ ११३ ॥

देहस्य आत्माधिष्ठानरूपं किं स्वरूपम् ? इति निर्णयार्थं सूत्रमवतारयति—देहे
निष्पन्ने इति । अधिष्ठानात्—सम्बन्धविशेषात् । पूतिभावः,—दुर्गन्धिता ॥ ११४ ॥

पुरुषस्य भृत्यप्राथं प्रधानं, तद्द्वारेणैवास्मिन् शरीराधिष्ठानमस्तु, न तु स्वातन्त्र्येण,
इत्याह्वाहसमाधानाय सूत्रमवतारयति—प्रधानेति । प्रधानद्वारा पुरुषस्य अधिष्ठितिः
नैकान्तात्—व्यभिचारात्, सर्वत्र विद्यमानत्वादिति यावत् ॥ ११५ ॥

भोक्षदशायाम् आत्मनः स्वरूपप्रतिष्ठादपन्नस्वरूपत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति
—ब्रह्मति । समाधिः,—चतस्रश्चातावस्था । सुषुप्तिः,—समयस्यः । भोचः,—

ब्रह्मणा सह तुल्यरूपता, सर्वत्र वाङ्मासंवेदनात्, न तु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

ब्रह्मणः स्वरूपमाह,—

द्वयोः सवीजत्वम्, अन्यस्य तद्धतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः,—समाधि-सुषुप्त्योः । सवीजत्वं—संस्कारवत्त्वम् । अन्यस्य—मोक्षस्य । तद्धतिः,—वीजहानम् ॥ ११७ ॥

समाधि-सुषुप्त्योः दृष्टा निरुद्धवृत्तिकत्वात् कृतकत्वता, न तु मोक्षस्य, इत्यत्राह,—

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वात्, न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

त्रयस्यापि—मोक्षस्यापि । दृष्टत्वात्—शुन्यनुमानप्रतिपादनात्, कृतकत्वता ; न तु द्वौ—सुषुप्ति-समाधी ; सवीजत्वात् तयोः कृतकत्वता गौणी इति ॥ ११८ ॥

रागादीनां बन्धहेतुत्वात् किं वासनया ? इत्यत्र आह,—

विद्वेदकेवल्यम् । आसु च वस्त्रासु पुरुषस्य ब्रह्मरूपता हि बुद्धिभक्तिविलयतः तदीयोपाधिकपरिच्छेदापनमेव स्वस्वरूपे पृथक्तया च वस्थानम् इति सूत्रार्थः । न तु ब्रह्मरूपता इति तत्रौ ब्रह्मरूपता-पदं ब्रह्मणा तात्त्विकाभेदपरम् ; तथा च, ब्रह्मरूपता च न दुःखारंभेदमेव ॥ ११६ ॥

मोक्षदशायां समाधि-सुषुप्तिवैलक्षण्यं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—ब्रह्मण इति । तद्धतिः,—तस्य सवीजत्वस्य हानमित्यर्थः । संस्कारवत्त्वं—पुनर्दुःखप्रयोजकसंस्कारवत्त्वमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

मोक्षदशायां प्रसाद्याभावम् आश्रद्धा निराकर्णं सूत्रमवतारयति, समाधीति ।—यथा सुषुप्तिः प्रत्यक्षसिद्धा, यथा वा समाधिरागमसिद्धा, तथैव मोक्षोऽपि आश्रद्धासिद्धः ; तथापि, द्वौ—सुषुप्ति-समाधी, नात्यन्तपुरुषार्थो पुनः दुःखोत्पाददशनात् ; किन्तु मोक्ष एव अत्यन्तः पुरुषार्थः ; कारणनिष्ठ्या पुनः दुःखानुदयात् इति प्रतिपद्यतामर्थम् ॥ ११८ ॥

वासनाया बन्धहेतुत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—रागादीनामिति ।

वासनयाऽनर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि, न, निमित्तस्य प्रधानवाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

न दोषात् एव बन्धः इति वक्तव्यम् । वासनया अनर्थख्यापनम् अवश्यं कर्तव्यम् । दोषाणाम् एव निमित्तस्य प्रधानस्य मुक्तौ वाधकत्वं वक्तव्यम् ; मुख्यञ्च वासना इति ॥ ११९ ॥

इष्वादिक्षेपे वेगाख्यात् संस्कारात् कर्म, कर्मणा च संस्कारः, इति अनेके संस्काराः । तत् निषेधति,—

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तकः, न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदाः, बहुकल्पनाप्रसक्तेः १२० ॥

एकसंस्कारपक्षे इधोः निपातः इति उक्तम् । परिणामपक्षे च एकस्यैव मन्दतरादिपरिणामात् पातः इति बहुकल्पनायां गौरवम् इति ॥ १२० ॥

एकः विषयः, यतः एका बुद्धिः, सत् सत् इति प्रत्ययस्य अविशेषात् इत्यतः आह,—

न बार्ह्यबुद्धिनियमः ॥ १२१ ॥

यथा सर्दाति प्रत्ययः अबाधितः, तथा घटपटादिप्रत्ययो-

दोषयोगेऽपि—रागादिधोगेऽपि । वासनयैव अनर्थख्यापनं—सौन्दर्यासौन्दर्यज्ञानमित्यर्थः, कारणमिति शेषः । अतो न रागादेरेव बन्धोत्पत्तं, किन्तु निमित्तस्य—रागादेरेपि निमित्तस्य, वासनया इति यावत् । प्रधानवाधकत्वम्—अपवर्गप्रतिबन्धकत्वम् ; तथात् वासनोच्छेदे एव यतितत्त्वमिति सूत्राशयः ॥ ११९ ॥

प्रसङ्गेन 'इष्वादिक्षेपे अनेके एव संस्काराः उचितवः' इति मतं निरसितुं सूत्रमवतारयति—इष्वादिक्षेपे इति । बहुकल्पनाप्रसक्तेः,—अभावश्यकबहुकल्पनाप्रसक्तेरित्यर्थः । एकस्यैव—वेगाख्यसंस्कारस्य इत्यर्थः । पातः, इधोरिति शेषः ॥ १२० ॥

अनुष्ठानप्रतीतिविषयत्वात् सदैव एकं तत्त्वं, न घटपटादयः इति मतं निरसितुं सूत्रमवतारयति—एको विषय इति । सूत्रे नेति पदं सर्दाति प्रत्ययस्यैव प्रामाण्यमावनिषेधकम् ; यतः बाह्यविषयकबुद्धीर्नां प्रामाण्यव्यवस्था, अतः बुद्धिरेव प्रमाणम्

ऽपि । सदिति प्रत्ययश्च सामान्यविषयः ; तस्मात् न बाह्यबुद्धौ एकस्यैव इति नियमः ॥ १२१ ॥

पाञ्चभौतिकं जीवशरीरम् । कतिभूतारब्धं स्थावरम् ? इत्यत्र आह,—

वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुधादीना-
मपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

पूर्ववत् इति भोगायतनत्वात् पाञ्चभौतिकम् । भोगाय-
तनत्वञ्च जन्मान्तरीयक्रियाविशेषात्, “जीवात्मानः एव स्थाव-
राश्चयताम उपगच्छन्ति” इति श्रुतेः ॥ १२२ ॥

अत्र प्रमाणभूता स्मृतिरपि अस्तीत्याह,—

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

व्यक्तम् । तथा च—

“अभिवादितविप्रो य आशिषं न प्रयच्छति ।

श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कनिषेवितः ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिसृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥” १२३ ॥

वृक्षादीनां देहत्वे कर्माधिकारिता स्यादित्यतः आह,—

न देहमावृतः कर्माधिकारित्वं, वैशिष्ट्य-
श्रुतेः ॥ १२४ ॥

इति नाङ्गीकार्यमिति सूत्रतात्पर्यमवसेयम् । बाह्यबुद्धौ—‘घटः सन्’ ‘पटः सन्’
इत्यादिबुद्धौ । एकस्यैव—सदृशस्यैव इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

स्थावरशरीराणाम् उपदाननिर्णयस्य सूत्रमवतारयति—पाञ्चभौतिकमिति ॥ १२२ ॥

वृक्षादिशरीराणां भोगायतनत्वे स्मृतिरपि प्रमाणमस्ति इति दर्शयितुं सूत्रमवतार-
यति—अवेति ॥ १२३ ॥

वृक्षादीनां देहरूपत्वे कर्माधिकारप्रसङ्गः इति शब्दां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति,

जीवदेहाः अपि चाण्डालादयः न कर्माधिकारिणः, किं पुनः स्थावराः ? इति, विशिष्टदेहस्य कर्माधिकारित्वात् ॥१२४॥

देहभेदमाह,—

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-
भयदेहाः ॥ १२५ ॥

वीतरागाणां फलसत्यासेन कर्मकरणात् कर्मदेहः । पश्चा-
दीनाम् उपभोगदेहः । भोगिनां कर्माधिकारिणां कर्मोप-
भोगदेहः ॥ १२५ ॥

चतुर्थम अनधिकारिणं देहमाह,—

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२६ ॥

“विद्यादनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः” शाश्वतः । अनु-
शयिनः,—योगिनः । न किञ्चिदपि, सर्वानधिकारात् ॥१२६॥

नित्यां बुद्धिं निराकरोति,—

न बुद्ध्यादिनित्यत्वम्, आश्रयविशेषेऽपि वद्भि-
वत् ॥ १२७ ॥

व्याप्तिस्वरूपस्य व्यभिचारे सर्वत्र अनाश्वासः । तथा च,
आश्रयविशेषे चन्दनप्रभवस्य वक्त्रेः अनुष्णात्वम् ॥ १२७ ॥

वृषादीनामिति ।—तथा च, अर्थो समर्थः विद्वान् अपर्युक्त एव अधिकारी भवति,
न देहाभिमानिमात्रमिति तात्पर्यम् ॥ १२४ ॥

देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयितुं देहभेदव्यतिपादकं सूत्रमवतारयति—देह-
भेदमिति ॥ १२५ ॥

प्रकारान्तरं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—अनुशयिति । अनुशयः,—प्रारब्धकर्मशेषः,
सः अस्तीति अनुशयो तस्य—ज्ञानिनः इत्यर्थः, न किञ्चिदपि, कर्म इति शेषः ;
तथा च, प्रारब्धशेषमात्रं भुञ्जानो ज्ञानो न विधिनियमेषु अङ्गीक्रियते इति
भावः ॥ १२६ ॥

जीवसम्बन्धिषो ज्ञानेच्छाकृतयः यद्यपि अनित्याः, तथाऽपि ईश्वरे ताः नित्याः

दूषणान्तरमाह,—

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

ईश्वरस्य असत्त्वात्, आत्मनाञ्च धर्माभावात्, प्रकृति-
धर्माणां परिणामित्वात्, महदादीनाम् अनित्यत्वात् । न च
अनित्याश्रयाः धर्माः नित्याः भवितुमर्हन्ति, तस्मात् नित्य-
बुद्धेः आश्रयः नास्ति ॥ १२८ ॥

मणिमन्त्रौषधितपःप्रभावात् सिद्धिः दृष्टा, न तु योगसिद्धयः
दृष्टाः, इत्यत्राह,—

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः

॥ १२९ ॥

आणिमादिसिद्धि-कायव्यूह-परपुरप्रवेशादयः दृष्टाः, ते च
मन्त्रादिभ्यः क्षुद्रसिद्धिप्रदेभ्यः असम्भवन्तः योगमेव अवलम्बन्ते
इति न अपलपनीयाः ॥ १२९ ॥

पृथक् भूतानां चैतन्यादर्शनेऽपि संहताः शरीरभावम्
आपन्नाः चेतयिष्यन्ति इत्यत्राह,—

न भूतचैतन्यं प्रत्येकानुपलब्धेः सांहत्ये च
सांहत्ये च ॥ १३० ॥

यस्य स्वल्पा शक्तिः अस्ति, तस्य समुदायात् महाशक्तिः
जायते, यथा तन्तूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायात् गजबन्धन-

एव इति न्यायमतं प्रसङ्गेन दूषयितुं सूत्रमवतारयति—नित्यामिति । न्यातिस्वरूपस्य—
स्वदेहे एव सिद्धस्य, ज्ञानत्वादीनाम् अनित्यत्वव्याप्यत्वस्य इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अत्रैव दूषणान्तरमवतारयति—दूषणान्तरमिति ॥ १२८ ॥

योगानां सिद्धिहेतुत्वं नास्तीति मतं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—मणि-
मन्त्रेति ॥ १२९ ॥

पृथक् भूतानां चैतन्यादर्शनेऽपि देहाकारपरिणतेषु तेषु सम्भवत्येव चैतन्यमिति

शक्तिः दृश्यते, न तथा भूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं, येन सांख्ये चैतन्योद्भवः स्यात् । तथा संहतत्वाविशेषात् मृतदेह-
स्यापि चैतन्यप्रसङ्गः ; तस्मात् अन्यः एव चेतनः । उक्तमपि अर्थं
प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन व्यवहितम् इति स्मारितं, तेन न पुनरुक्तम् ।
सांख्ये च इति बोध्याऽध्यायपरिसमाप्ती ॥ १३० ॥

इति ऋषिसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ परपक्षनिर्णयाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सकलशास्त्रार्थं कथिते परपक्षनिर्जयानन्तरं तमेवायं
सङ्कलयत्य तन्त्रन्यायेन वक्तुं षष्ठाध्यायारम्भः ।

अस्यात्मा, नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

स्यष्टम् ॥ १ ॥

आर्वाकमतं निरसितुं सूत्रमवतारयति—पृथगिति । नन्वेतत् सूत्रं निष्प्रयोजनं,
प्रथमाध्याये एव सूत्रकृतेन भूतचेतन्यस्य निराकृतत्वात् इत्यत आह—उक्तमिति ॥ १३० ॥

इति ऋषिसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिटीकायाम् अमलाऽऽध्यायां

परपक्षनिर्णयाध्यायः पञ्चमः ।

अध्यायचतुष्टयेन समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय षष्ठाध्याये परपक्षनिराकरणेन
स्वमतं प्रमाद्य षष्ठेऽध्याये तत्र सारभूतं शास्त्रार्थं सङ्कलयन् उपसंहरति सूत्रकारः ।
उक्तानामेवावर्णानां विस्तरतः प्रतिपादने कृते बुभुक्षूनाम् अमन्दिग्धाविपर्यस्तदृढतरौ
निश्चयः उत्पद्यते इत्यतः सूत्रानिखननन्यायात् कृषिदशुक्तयुक्त्याद्युपन्यासाच्च नात्र
धीनरक्तं दीषाय इति विभावनीयम् । तन्त्रन्यायः,—विस्तरेण अर्थप्रतिपादनम् ।
तथा च, जानामीत्वेनं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्धः एव अस्ति, नापक्ष-
प्रमायाभावात् ॥ १ ॥

सामान्येन आत्मनि अविप्रतिपत्तेः विशेषनिरूपणाय आह,—

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

देहाभेदपक्षे बाल्यकौमारयीवनवाहकदेहभेदात् अनैकात्मत्वप्रसङ्गः, मृते देहनाशात् तस्य जन्मान्तरवैचित्र्यानुपपत्तिः । श्रुतिश्च,—

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति सर्वं न हि तस्य वेत्ता
तमाहुरग्रं पुरुषं पुराणम्” ॥ २ ॥

हेत्वन्तरमाह,—

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

“मम देहः” इति ज्ञानम् अस्ति, भेदे च षष्ठी श्रूयते । “स्थूलोऽहम्” इति सामानाधिकरण्यमस्ति इति चेन्न, देहे प्रत्युपभोगात् तन्निमित्तः अयं गौणः प्रत्ययः ॥ ३ ॥

“शिलापुत्रकस्य शरीरम्” इति अभेदेऽपि षष्ठीश्रुतेः न भेदः, इत्यत्राह,—

न, शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानवाधात् ॥ ४ ॥

सामान्येनेति ।—विशेषनिरूपणं—प्रकृत्यादभ्यो भिन्नत्वेन निर्धारणम् । सर्वं वैचित्र्यं व्याचष्टे, जन्मान्तरिति ।—तथा च, बाल्यकौमारयीवनवाहक्यभेदेन देहविनाशमग्न आत्मनोऽपि विनाशित्वे कृतनाशकृताभ्यात्मप्रसङ्गात् नात्मनः जन्मान्तरादिरूपं वैचित्र्यं भोगानुकूलं सिध्येत इति भावः । आत्मनो देहादिभिन्नलसाधिका श्रुतिमुदाहरति, श्रुतियोगेति ।—अनया सुखा पाणिपादादिगिराकारधेन आत्मनो देहादिभिन्नत्वं प्रतिपाद्य ततोऽप्यपादेन तस्य व्यप्रकाशकत्वं साध्यते ॥ २ ॥

आत्मनो देहादिभिन्नत्वे साधकान्तरं प्रदर्शयितुं सुखनवतारयति—हेत्वन्तरमिति । देहे प्रत्युपभोगादिति—देहावच्छेदेन आत्मनि सुखदःखाद्यनुभवीत्यपेक्षित्यर्थः ॥ ३ ॥

मम देहः इति व्यवहारः अभेदषष्ठाऽपि उपपद्यते इति शब्दां गिराकर्षुं

न, तत्र प्रत्यक्षेण एव अभेदप्रतीतिः षष्ठौ बाधिता इति
गौणः प्रयोगः । मुख्यसम्भवात् गौणः अत्र न अस्ति ॥ ४ ॥

सुखोत्कर्षात् कृतकृत्यता स्यात्, इत्यतः आह,—

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुखोत्कर्षस्यापि क्षयित्वात् न कृतकृत्यता । अत्यन्तदुःख-
निवृत्तिस्तु तथा, अपुनरावृत्तेः ॥ ५ ॥

सुखाभावस्यापि विद्यमानत्वादपुरुषार्थत्वम् इत्यत्राह,—

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य, न तथा सुखा-
दभिलाषः ॥ ६ ॥

सुखे दुःखस्य अवश्यम्भावात्, यदि सुखे सति दुःखम्
अवश्यं भवेत्, कः सुखम् अभिलषेत् ? तस्मात् दुःखबहुल-
त्वात् दुःखनिवृत्तिः एव पुरुषार्थः ॥ ६ ॥

सुखस्य हेयत्वमाह,—

कुत्रापि कोऽपि सुखी न ॥ ७ ॥

स्वयमेव चिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

सूत्रसवतारयति—शिलापुत्रकस्येति । मुख्यसम्भवात्—षष्ठ्याः भेदरूपमुख्यार्थपर-
त्वेनैवापपत्तेरित्यर्थः । अत्र—नम देह इत्यादिव्यले ॥ ४ ॥

भीक्ष्वरूपनिर्णयार्थं सूत्रसवतारयति—सुखेति । क्षयित्वात्—जन्यभावत्वेन विनाशि-
त्वादित्यर्थः । कृतकृत्यता—परमपुरुषार्थलाभः । तथा—कृतकृत्यता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवञ्चेत् सुखो सुखाभावस्य विद्यमानत्वेन न तत्र प्रवृत्तिः सम्भवतीति नतं दूष-
यितुं सूत्रसवतारयति—सुखाभावस्यापीति । दुःखबहुलत्वात्, संसारस्य इति शेषः ।
यथा सुखेऽपि दुःखावश्यम्भावात् द्वेषः, तथा दुःखेऽपि सुखादस्यात् लभ्यमानात्
अभिलाषो न, सुखं हि बहुतरदुःखविमिश्रितमिति न सुखे विवेकिनामभिलाषः इति
भावः ॥ ६ ॥

सङ्घम् ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षमेव वनितादीनां सुखहेतुत्वम् इत्यत्राह,—

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निश्चिपन्ते
विवेचकाः ॥ ८ ॥

सगादीनाम् अर्जने क्षयादौ च दुःखम् इति स्वसंवेदनमेव
प्रमाणम् इति ॥ ८ ॥

सुखमेव परमपुरुषार्थः, न तु अभावः, इत्यत्राह,—

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्नैवं,
द्वैषिध्यात् ॥ ९ ॥

रागिणां सुखं, वीतरागाणां दुःखाभावः इति ॥ ९ ॥

विशेषगुणोच्छ्रित्तिः मुक्तिः इत्यत्राह,—

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गादिश्रुतेः ॥ १० ॥

विशेषगुणनिषेधात् सामान्यगुणस्वीकारः ; तथा च
असङ्गादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १० ॥

यदि असङ्गः पुरुषः, कथं धर्मात् स्वर्गः, अधर्मात् नरकः ?
इत्यत्राह,—

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

प्रकृतिधर्मत्वेऽपि प्रकृतिपुरुषाविवेकात् तच्छायाऽऽपत्या
आत्मनः स्वर्गादिप्राप्तिरिति अभिमानः ॥ ११ ॥

नन्वस्तु दुःखमिच्छन्, तथाऽपि सुखमिति काम्यं भवेत् इत्येतत् मतं दूषयितुं
सूक्ष्मवतारयति—प्रत्यक्षमिति । प्रमाणमिति—सुखस्यापि दुःखमयत्वे इति भावः ॥ ८ ॥

सुखस्यैव पुरुषार्थत्वं लोके दृष्टं, न तु दुःखाभावस्य इति शङ्कां निराकर्तुं सूक्ष्म-
वतारयति, सुखमेवेति ।—तथा च, रागिणां सुखस्य पुरुषार्थत्वेऽपि वीतरागाणां
विवेकिणां दुःखाभाव एव परमपुरुषार्थः इति भावः ॥ ९ ॥

वैशेषिकसम्मतं मोक्षं निराकर्तुं सूक्ष्मवतारयति, विशेषेति ।—विशेषगुणोच्छ्रित्तिः
मुक्तिरिति पक्षे तु सामान्यगुणस्वीकारः आपत्तेर्देव, स च आत्मनः असङ्गत्वबोधिकाया
सुखा विरुद्धः इति भावः ॥ १० ॥

अविवेकः किं सादिः ? अनादिः वा ? इत्यत्राह,—

अनादिरविवेकः, अन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

यदि सादिः अविवेकः भवेत्, तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात्, तदुत्पत्तौ च बन्धः इति मुक्तस्य बन्धः इति एकः दोषः । अविवेकप्रागभावस्यापि विद्यमानत्वात् मुक्तिसिद्धौ अविवेकनाशार्थम् अनुष्ठानं व्यर्थम् इति द्वितीयः दोषः ॥ १२ ॥

अविवेकः अनादित्वात् किं नित्यः अनित्यः वा ? इत्यत्र आह,—

न नित्यः स्यादात्मवत्, अन्यथाऽनुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

नित्यो द्विधा, कूटस्थानित्यः आत्मा, परिणामिनित्या प्रकृतिः । न ह्यमपि अविवेकः, किन्तु अनित्य एव नाशात् । अन्यथा नित्यत्वे अनुच्छित्तिः । आत्मवत् इति उपलक्षणं, प्रकृतिवदित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

अविवेकनाशः केन ? इत्यत्राह,—

प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य, ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाशः इति ॥ १४ ॥

पुरुषस्य असङ्गत्वमेव अनुपपन्नमिति शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति, यदीति ।—सुगमम् ॥ ११ ॥

अविवेकस्वरूपं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति, अविवेक इति!—यदि अविवेकः सादिर्भवेत्, तर्हि तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात्, तदुत्पत्तौ च बन्धः, इति मुक्तस्य पुनर्वन्धापत्तिः एको दोषः । अविवेकाभावस्यापि विद्यमानत्वात् मुक्तिसिद्धौ अविवेकनाशार्थं यत्रो निरर्थकः सादिति द्वितीयो दोषः ॥ १२ ॥

अनादित्वेऽपि अविवेकस्य नित्यत्वम् ? अनित्यत्वं वा ? इति पुनः शङ्कायां समाधानं सूत्रमवतारयति, अविवेक इति ।—तथा च, अविवेकः आत्मवत् न कूटस्थानित्यः, नापि प्रकृतिवत् परिणामिनित्यः, अन्यथा नित्यत्वे अनुच्छित्तिः सादिति भावः ॥ १३ ॥

अविवेकनाशोपायं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति, अविवेकेति ।—सुगमम् ॥ १४ ॥

अत्र को नाशकः ? इत्यत्राह,—

अत्रापि प्रतिनियमः, अन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

अव्यभिचारात् विवेकः एव नाशकः इति ॥ १५ ॥

किम् अविवेकात् बहः आत्मा ? अथान्यदपि बन्धकारणम्
अस्ति ? इत्यत्राह,—

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

व्यक्तम् ॥ १६ ॥

मुक्तेः कार्यत्वात् नाशे पुनः बन्धः इत्यत्राह,—

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽपि, अनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

श्रुतिश्च “आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितः विवेक्तव्यः न पुनः
आवर्त्तते” इति । न्यायश्च “भावकार्यस्य नाशात्” दुःख-
निवृत्तिस्तु अभावरूपा इति ॥ १७ ॥

विपक्षे दोषमाह,—

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

विवेकः पुरुषार्थः ॥ १८ ॥

किं तत् नियतकारणम् ? इत्याशङ्क्यायां सूत्रमवतारयति, अवेति ।—आत्मा-
लोकधोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः अतिरजतादिषु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव याच्यः
इत्यर्थः । तथा च, श्रवण-मनन-निदिध्यासनरूपमेव कारणम् अविवेकनाशाय, न तु
असादीनि इति भावः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वामाविकल्पं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तं आरयितुं सूत्रमवतारयति—
किमिति । बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम् ॥ १६ ॥

मुक्तेरपि कार्यत्वेन विनाशापत्त्या पुनर्बन्धप्रसङ्गः इति शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमव-
तारयति—मुक्तेरिति । अत्र सूत्रे अवि-शब्देन विवेकख्यात्या मुक्तिः मसृञ्चीयते, उभय-
त्रापि अनावृत्तिश्रुतेः । भावकार्यस्यैव नाशप्रतिनियमः इति भावः ॥ १७ ॥

पुनरावृत्तौ दोषमुद्भावयितुं सूत्रमवतारयति । विपक्षे इति ।—अन्यथा मुक्तस्यापि
पुनर्बन्धे नीचस्य परमपुरुषार्थत्वाभावः छादित्वर्थः । विवेकः,—आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः,
कार्ये कारणीयपचारात् ॥ १८ ॥

दूषणान्तरमाह,—

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

संसारि-मुक्तयोः बन्धयोगाविशेषात् ॥ १९ ॥

व्याध्यादयो योगान्तरायाः ; तथा च पतञ्जलिः,—“व्याधि-
स्थानसंशयप्रमादान्ध्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालम्बभूमिकत्वानव-
स्थितत्वानि चित्तविच्छेपाः, ते अन्तरायाः । व्याधिः ज्वरादिः,
स्थानम् अकमण्यता, संशयः उभयकोटिस्थगुञ्जानं, प्रमादः
समाधौ अनवधानम्, आलस्यं कायगुरुत्वम्, अविरतिः विषय-
दृष्ट्या, भ्रान्तिदर्शनं मिथ्याज्ञानम्, अलम्बभूमिकत्वं समाधि-
भूमेः अलाभः, अनवस्थितत्वं लम्बभूमेः मनसि भ्रंशित्वम् ।
मुक्तौ किम् एषां ध्वंसमात्रम् ? धर्मान्तरप्राप्तिः वा ? इत्यत्राह,—

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ॥ २० ॥

धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वप्रचयः इति ॥ २० ॥

अभ्युपगम्याप्याह,—

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुं प्रकटयितुं सूत्रसवतारयति, दूषणान्तरमिति ।—भाविबन्धत्व-
साध्येन उभयोः मुक्त-बन्धयोः विशेषो न स्यात् ततश्च अपुरुषार्थत्वमिति सूत्र-
तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

मुक्तौ अन्तरायध्वंस एव ? उत धर्मान्तरप्राप्तिर्वा ? इति शङ्कायां समाधानस्त्वन्व-
तारयति—व्याध्यादय इति । एषां—व्याध्यादीनाम् । धर्मान्तरस्वीकारे दीपसाह,
धर्मान्तरमिति ।—तथा च, मुक्तौ अन्तरायध्वंस एव न परः, धर्मः इति शेषः ।
धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वव्याहृतिः इति भावः ॥ २० ॥

तत्राप्यविरोधः इति ।—इदं सूत्रं विप्रानभिप्रेत्या अन्धया व्याख्यातं, तदवस्था—
“नन्वेवं बन्ध-भीक्ष्योः निष्काले भीक्ष्ये पुरुषार्थताप्रतिपादकस्तुत्यादिविरोधः इत्याह,
तत्राप्यविरोध इति ।—तत्रापि—अन्तरायध्वंसस्य भीक्ष्यत्वेऽपि, पुरुषार्थत्वाविरोधः
इत्यर्थः । दुःखयोगविशेषादेव हि पुरुषे कल्पितौ, न तु दुःखभोगाऽपि । भोगश्च

भवतु धर्मयोगः, तथाऽपि न काचित् क्षतिः । मुक्तौ अना-
वृत्तिः उक्ता, सा धर्मान्तरयोगेऽपि अस्तीति ॥ २१ ॥

श्रवण-मनन-निदिध्यासनं किं सर्वपुरुषसाधारणं न वा ?
इत्यत्राह,—

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

त्रिविधास्तु अधिकारिणः सृष्टमध्याधिमात्राः । अधि-
मात्रव्य श्रवणमात्राश्रुतिः, मध्यमस्य हाभ्यां, मन्दस्य त्रिभिः ।
न सर्वं सर्वस्य ॥ २२ ॥

पक्षान्तरमाह,—

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

उत्तरेषां मन्दानां दाढ्यार्थं साधनत्रयम् उक्तम् । श्रुतिः
अपि—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासि-
तव्यश्च” [बृह० उप० २ अध्या० ४ ब्रा० ५ मन्त्रः] इति ॥२३॥

स्वस्तिकादीनां मध्ये किम् आसनम् अनुष्ठेयम् ? इत्यत्र
आह,—

स्थिरसुखमासनमिति, न नियमः ॥ २४ ॥

स्थैर्यार्थं सुखार्थञ्च आसनानुष्ठानं, तत् एव अस्तु व्यापक-
त्वात् इति ॥ २४ ॥

प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसम्बन्धः इत्यतः प्रातःबिम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिः यथार्थं एव पुरु-
षार्थः । स एव अन्तरायञ्चंसः । तादृशस्य भोक्तुः यथार्थं एव इति भावः ॥ २१ ॥

श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि सर्वैरेव कार्याणि इति न नियमः, इति प्रतिपादयितुं
सूत्रमवतारयति—श्रवणेति । सुगममन्यत् ॥ २२ ॥

एतदेष विप्रदयितुं सूत्रमवतारयति—पक्षान्तरमिति । उत्तरेषां—मन्दानां, मनन-
निदिध्यासने इति शेषः ॥ २३ ॥

आसनमनियतं दृष्टायत्वात्, इति प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—स्वस्तिकादीना-
मिति ॥ २४ ॥

एकाग्रतया विषयचिन्तनं ध्यानम् ? निर्विषयं वा मनः ध्यानम् ?
इत्यत्राह,—

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

समाधौ अत्र ध्यानशब्दः इति ॥ २५ ॥

वृत्तिनिरोधतुल्यत्वे सुषुप्ति-समाधौः कः विशेषः ? इत्यत्र
आह,—

उभयथाऽप्यविशेषश्चेन्नैवम्, उपरागनिरोधात्
विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागः विषयवासना, तन्निरोधः, समाधौ इति शेषः ॥ २६ ॥

निःसङ्गत्वात् आत्मनः उपरागाभावात् सर्वदा मुक्तिः,
इत्यत्र आह,—

निःसङ्गेऽप्युपरागः, अविवेकात् ॥ २७ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात् प्रकृत्युपरागेण आत्मोपरागः इति
अभिमानः ॥ २७ ॥

उपरागोऽपि न तात्त्विकः, इत्यत्राह,—

जपास्फटिकयोरिव नोपरागः, किन्त्वभि-
मानः ॥ २८ ॥

तयोः संसर्गात् उपरागः युक्तः । आत्मनस्तु असंसर्गात् न

समाधिस्वरूपं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—एकाग्रतयेति । अत्र—सूत्रे ॥ २५ ॥

सुषुप्तिः समाधौः विशेषं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति, प्रतीतिः—वृत्ति-
निरोधस्य उभयत्र तुल्यत्वेऽपि समाधौ उपरागाख्यविषयवासनानिरोधात् अत्र विशेषः
इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ २६ ॥

आत्मनः स्वतो निःसङ्गत्वेऽपि अभिमानिकं सङ्कलमस्ति, इति प्रतिपादयितुं
सूत्रमवतारयति—निःसङ्गत्वात् इति ॥ २७ ॥

कीदृक् उपरागः ? इति दर्शयितुं सूत्रमवतारयति, उपराग इति ।—तयोः हि

उपरागः, किन्तु अभिमानः, आत्मनि अहङ्काराध्यासात् उप-
रागाध्यासः ॥ २८ ॥

कथम् अभिमाननाशः ? इत्यत्राह,—

ध्यानधारणाऽभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

आदि-शब्दात् समाधिग्रहणम् ॥ २९ ॥

एकदेशमतम् उक्त्वा स्वमतम् आह,—

लय-विक्षेपयोर्व्यावृत्त्या इत्याचार्य्याः ॥ ३० ॥

लयः सुषुप्तिः, विक्षेपः जागरितं, तयोः व्यावृत्त्या अहं-
मानविनाशः ॥ ३० ॥

गुहादिस्थानेषु केषु ध्यानादयः कर्त्तव्याः ? इत्यत्राह,—

न स्थाननियमः, चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

यत्र चित्तप्रसादो न भवति, तत्र न कर्त्तव्यमनु-
ष्ठानम् ॥ ३१ ॥

अहङ्कारादीनाम् उपादानत्वम् अस्तु, कृतं प्रकृत्या, इत्यत्र
आह,—

जपाकृटिकयोः संसर्गात् उपरागो युक्तः, आत्मनस्तु असंसर्गात् उपरागः, किन्तु
अभिमान एव इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ २८ ॥

अभिमाननाशकारणं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—कथमिति । शौरमादिपदं
व्याचष्टे—आदि-शब्दादिति ॥ २९ ॥

समाधिं विना नाहम् इत्यभिमानविनाशः सम्भवति, इति स्वसिद्धान्तम् उपपादयितुं
सूत्रमवतारयति—एकदेशमतमिति । ततो जागरित-पदं स्वप्रख्यापि उपलक्ष्यम् ;
तथा च, आत्मनि अहङ्काराध्यासात् अभिमाननिवृत्तौ, नान्यथा इति
सूत्रतात्पर्यम् ॥ ३० ॥

ध्यानादीनां स्थानं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति, गुहादीति—तथा च, यत्रैव
चित्तप्रसादः तत्रैव ध्यानादिकमनुष्ठेयं, न नदीपुष्पिणादिनियमः ॥ ३१ ॥

प्रकृतेराद्योपादानता, अन्येषां कार्यत्व-
श्रुतेः ॥ ३२ ॥

अहङ्कारादीनां कार्यत्वश्रुतेः तेषाम् अपि कारणं प्रकृतिः
इति असक्तत्वावेदितम् ॥ ३२ ॥

प्रकृति-पुरुषयोः पूर्वकालभावित्वाविशेषात् कः कारणम् ?
इत्यत्राह,—

नित्यत्वेऽपि नात्मनः, योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वसंसर्गित्वे कारणयोग्यता, सा च आत्मनि न अस्ति
इति प्रकृतिः कारणम् ॥ ३३ ॥

आत्मनः चेत्तृत्वात् भीक्तृत्वादि युज्यते, न जडस्य प्रधा-
नस्य, इत्यत्राह,—

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

व्यक्तम् ॥ ३४ ॥

कार्यत्वश्रुतेरिति ।—प्रकृतेः महान्, महतः अहङ्कारः इत्यादि प्रागुपदेशितश्रुतेः
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रकृति-पुरुषयोः निषः कार्यकारणरूपतां प्रतिषेद्धुं सूत्रमवतारयति—प्रकृति-पुरु-
षधीरिति । योग्यत्वं व्याचष्टे, गुणवत्त्वसंसर्गित्वे इति ।—तथा च, गुणवत्त्वस्य संसर्गित्वस्य
च आत्मनि अभावात् न तस्य प्रकृतिप्रकृतिकारणत्वं सम्भवति इति भावः ॥ ३३ ॥

आत्मनः स्वतः एव कर्तृत्वं भीक्तृत्वञ्च भवतु, किं प्रकृत्युपरागेण ? इति मतं दूषयितुं
सूत्रमवतारयति, आत्मन इति ।—पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भाविताः, ते सर्वे
श्रुतिविरुद्धाः, इत्यतः तदभ्युपगन्तृणां कुतार्किं कायधर्मानाम् आत्मस्वरूपज्ञानं न भवति
इति सूत्रतात्पर्यम् । कुतर्कयुक्तम् अपसदः,—दृष्टा सभा इत्यर्थः, तत्र आत्मज्ञानं न
युक्तं श्रुतिविरोधात् इति अत्रार्थः । अत एव भीक्तृत्वमाचार्यैः,—“आत्मा कर्त्तादिरूपयेत्
मा आङ्गीः तर्हि मुक्तवान् । न हि स्वभाषी भावानां व्यावर्त्तितोऽप्यत्र रवेः ॥”
इति ॥ ३४ ॥

तन्मात्राणां महाभूतकार्यत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः कारण-
त्वम् ? इत्यत्राह,—

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिः, अणुवत् ॥ ३५ ॥

यथा घटादेः सृत्पिण्डकार्यत्वेऽपि पारम्पर्येण परमाण-
पादानत्वं, तथा अत्रापीति ॥ ३५ ॥

प्रकृतिः व्यापिका न वा ? इत्यत्राह,—

सर्वत्र कार्य्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

स्यष्टम् ॥ ३६ ॥

विपक्षे टीषमाह,—

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिः, अणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिः क्रिया, तदुद्योगः यस्य अस्ति तत् अव्यापकम् । प्रकृतेः
गतिमत्त्वे कार्य्यत्वं परमाणुवत्, न तु आद्यकारणता ॥ ३७ ॥

प्रकृतेः उपादानत्वे द्रव्यस्य उपादानत्वात् तदन्तर्भावः
स्यात्, इत्यत्र आह,—

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य, न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रकृतेरेव मूलकारणत्वं व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति, तन्मात्राणामिति ।—महा-
भूतकार्य्यत्वेति—महाभूतानि—आकाशादीनि, कार्य्याणि येषां तद्भारः महाभूतकार्य्यत्वं,
तस्य दर्शनात्—अनुमानात् इत्यर्थः । तथाऽत्रापि—तत्रैव प्रधानेऽपि इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

प्रधानस्य व्यापकत्वं व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति, प्रकृतिरिति ।—अव्यवस्थया
सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् इति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

गतियोगे इति ।—ननु परिच्छिन्नत्वपक्षेऽपि यत्र कार्य्यमुत्पद्यते, तत्रैव प्रकृतिः
गच्छति इति वक्तव्यम्, एवं सति प्रकृतेः विभुत्वं न उपपद्यते, तथा च, गतिप्रयोजका-
विभुत्वयोगे प्रकृतेः अणूनामिव कार्य्यत्वं स्यात् इति सूत्रतात्पर्य्यम् । अणूनाञ्च कार्य्यत्वे
पराक्रान्तमन्वय इति इह विरस्यते ॥ ३७ ॥

उपादानत्वं पृथिव्यादिजवद्व्याप्तमन्वयेन व्याप्तम् ; तदभावात् न प्रकृतेरुपा-
दानत्वसम्भवः, इति शब्दां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—प्रकृतेरिति । प्रसिद्धेति ।—

प्रसिद्धद्रव्येभ्यः अधिकं प्रधानम्, अनियतत्वात् पदार्थस्य ।
उपादानकारणता च न समवायिकारणता, किन्तु प्रधानता,
वैशिष्टिकसमवायस्य अनभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

प्रकृतिः किं गुणात्मिका ? गुणधर्मिणौ वा ? अत्राह,—
सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं, तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

तादात्म्यात् ॥ ३९ ॥

उपभोगार्थं प्रवृत्तिः दृष्टा, न तु जडस्य उपभोगः, इत्यत्र
आह,—

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्य, उष्ट्र-
कुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

ज्ञतव्याख्यानम् एतत् तृतीये अध्याये “प्रधान” इत्यादि-
सूत्रे ॥ ४० ॥

प्रकृतेः एकत्वात् कथं सृष्टिवैचित्र्यम् ? इत्यत्राह,—

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

उपादानाभेदेऽपि निमित्तभेदेन भेदः, यथा सुवर्णाभेदेऽपि
सुकुटशैवेयकादिभेदः ॥ ४१ ॥

प्रसिद्धेभ्यः नवद्रव्येभ्यः प्रधानस्य आधिक्यम्—अतिरिक्तद्रव्यत्वम् इति नवेन द्रव्याणि इति
नियमः नास्तीकार्यं इत्यर्थः । स्वमते उपादानकारणतां निरूपयति, उपादान-
कारणतेति ।—प्रधानता—अन्यतन्कार्यावस्था इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

प्रकृतेः गुणात्मकत्वम् ? गुणधर्मत्वं वा ? इति निरूपयितुं सूत्रमवतारयति,
प्रकृतिरिति ।—तथा च, सत्त्वादयः न प्रकृतिधर्माः, किन्तु सत्त्वरजस्तमोरूपा एव
प्रकृतिः इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ३९ ॥

प्रकृतेः उपभोगाभावेऽपि परार्थम् एव सृष्टोः प्रवृत्तिः इति तृतीयेऽध्याये अज्ञानमपि
अर्थे दृढयितुं सूत्रमवतारयति—उपभोगार्थमिति ॥ ४० ॥

प्रकृतेरेकत्वेऽपि सृष्टिवैचित्र्यं प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयति—प्रकृतेरिति । उपा-

कथं सृष्टिप्रलयौ ? इत्यत्राह,—

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

साम्यात् प्रकृतेः सदृशपरिणामात् प्रलयः । वैषम्यात् प्रकृतेः महदादिभावेन विसदृशपरिणामात् सृष्टिः ॥ ४२ ॥

प्रलयमाह,—

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य, लोकवत् ॥ ४३ ॥

यथा लोकः बन्धमोक्षार्थं यतते, मुक्तबन्धस्य कृतार्थत्वात् उदास्ते, तथा प्रधानमपि ॥ ४३ ॥

व्यापकत्वात् प्रकृति-पुरुषयोः सम्बन्धः अस्ति एव, इति मोक्षे अपि भोगप्रसङ्गः, इत्यत्राह,—

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगः, निमित्ता-
भावात् ॥ ४४ ॥

भवेत् एवं, यदि अन्यस्य प्रधानस्य उपसर्पणमात्रं उप-
भोगनिमित्तं स्यात् । न चैवं, किन्तु उपभोग्यनिमित्तः
उपभोगः ; स च मोक्षे नास्तौति ॥ ४४ ॥

दानेति ।—उपादानस्य प्रकृतेरभेदेऽपि निमित्तभेदेन स्वयन्मानप्राप्तिमुख-
दुःखाद्यनुकूलकर्मवैचित्र्येण इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सृष्टिप्रलययोः कारणे निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—कथमिति ॥ ४२ ॥

विमुक्तेति ।—विमुक्तबोधात्—विमुक्तोऽयमिति बोधादिव इत्यर्थः ; मुक्तं प्रति
प्रधानस्य न सृष्टिप्रवृत्तः । लोकवदिति ।—लोके हि कश्चित् कर्त्वात् बन्धमोक्षार्थं
यतते, जाते च मोक्षे उदास्ते इति दृष्टं, तथा प्रधानम इति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

मोक्षेऽपि भोगप्रसङ्गं निराकर्तुं एवमुक्त्यापयति—व्यापकत्वादिति । उपभोग्य-
निमित्त इति—उपभोग्यानि—स्वकर्मोपायानि सुखदुःखानि इत्यर्थः, यानि
निमित्तानि यस्य च तथा ॥ ४४ ॥

एकः एव आत्मा । तथा च,—

“एकमेव परं ब्रह्म सत्यमन्यद्विकल्पितम् ।

को मोहः ? कस्तदा शोकः ? एकत्वमनुपश्यतः” ॥

एतत् अपाकरोति,—

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

एतत् प्रथमाध्याये जन्मादिसूत्रे वर्णितम् । तथा च,—

“अजामिकां लोहितशुक्लकणां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां मरुपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” ॥ ४५ ॥

उपाधिभेदात् नानात्वं भविष्यति, इत्यत्राह,—

उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ । उपाधिमिथ्यात्वे कुतः भेदसिद्धिः ?

सत्यत्वे तु तेन एव पुनः द्वैतम् ॥ ४६ ॥

दूषणान्तरमाह,—

द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

सत्यासत्याभ्याम् । सत्यत्वे अद्वैतसिद्धान्तहानिः । असत्यत्वे

कुतः नानात्वव्यवस्थाः ? ॥ ४७ ॥

प्रसङ्गाद्भेदवादिनां मतं निराकर्तुं स्वमुक्त्यापयति—एक एवेति । एतत्—
पुरुषबहुत्वम् ॥ ४५ ॥

उपाधिभेदादेव पुरुषनालात्वव्यवहारः इति मतं निराकर्तुं स्वमुक्त्यापयति,
उपाधिभेदादिति—उपाधिश्चेत् स्वीक्रियते, तर्हि उपाधिसिद्ध्या एव पुनरद्वैतसङ्घः
इति सूत्राशयः ॥ ४६ ॥

उपाधिकभेदपक्षे दूषणान्तरमवतारयति—दूषणान्तरमिति । सत्यासत्याभ्याम्
इत्यत्र—सत्यासत्याभ्याम् इत्यर्थो ज्ञेयः ; तथा च, उपाधेः सत्यत्वे अद्वैतभीषकप्रमाण-
विरोधः, उपाधेः असत्यत्वे तु तत्र भेदाव्यवस्थापकत्वेन भेदस्याद्वैतप्रत्यक्षाद्विरोधः ॥ ४७ ॥

न अद्वैतश्रुतिविरोधः द्वैतज्ञानिः च, इत्यत्राह,—

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरञ्च, साधका-
भावात् ॥ ४८ ॥

अद्वैतश्रुतेः सामान्यपरत्वात् प्रशंसापरत्वात् वा अन्यार्थत्वे
न विरोधः । उपाधिसत्यत्वे च न द्वैतज्ञानिः, इति न अस्ति
विरोधः; तस्मात् न पूर्वम् आत्मैकत्वं, न उत्तरञ्च श्रुति-
विरोधः । अद्वैतत्वे प्रमाणासत्त्वात् न तत्सिद्धिः इति भिन्नः
अस्ति इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न प्रमाणाभावः, स्वप्रकाशम् एव प्रमाणम् अस्ति, इत्यत्र
आह,—

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

व्यक्तम् ॥ ४९ ॥

दूषणान्तरमाह,—

जडव्यावृत्तौ जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

जडात् अन्यः चिद्रूपः जडं प्रकाशयति; जडव्यावृत्त-
त्वेन प्रकाशरूपत्वं, न तु प्रकाशधर्मत्वम् उक्तम्; अत एव
“स एष नेति नेति” इति उच्यते, न तु विधिमुखतया इति ।

स्वमते तु नाथं दीपः इति दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—नाहेतेति । न विरोधः,—
न भेदपादिसत्यप्रमाणविरोधः । भिन्नः अस्ति इति—जीवानां तिथेः भेदः
अस्तीति भावः ॥ ४९ ॥

आत्मैकत्वे स्वप्रकाशं ज्ञानमेव प्रमाणम् इति मतं दूषयितुं सूत्रमवतारयति,
नेति ।—अद्वैतं कथं सिध्येत् ? अनात्मना ? अत्मना वा ? तत्र नाद्यः, जडत्वात् ;
अन्ते तु प्रकाशत्व प्रकाशकत्वयोः विरोधः इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ४९ ॥

एतदेव मतं दूषयितुं सूत्रान्तरमवतारयति—दूषणान्तरमिति । जडव्यावृत्तत्वेन
इति ।—तथा च, आत्मनः प्रकाशरूपत्वं जडभिन्नत्वमेव, न तु प्रकाशरूपः कश्चन धर्मः,
आत्मनि अङ्गीक्रियते इति शेषः । अत एव—आत्मनो जडव्यावृत्तत्वरूपप्रकाशादेव ।

अथ अलौकिकप्रकाशरूपत्वम् ; तत्र व्याप्तिग्रहणाभावात्
दृष्टान्ताभावः । अथ योगिगम्यं तत् ; असम्प्रज्ञातयोगिनः
ज्ञानचेष्टाभावात् लिङ्गं न अस्ति । सम्प्रज्ञातयोगिनः च वचन-
चेष्टादि लिङ्गं, तेन च लौकिकः एव अर्थः अनुमीयते ; न च सः
अपि अनुभवरूपं चैतन्यं प्रतिपादयितुं शक्नोति । तथा च,—

“इच्छुचीरगुडादौनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथाऽपि न तदाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते” ॥

एवम् अचेतनव्यावृत्तत्वात् चेतनः इति उच्यते, न तु
चित्तिसमवायः चैतन्यरूपत्वं वा, असम्प्रज्ञातावस्थायां निरुद्ध-
वृत्तित्वेन अपि “अलौकिकचैतन्यम्” इति व्यवहारान्यथा-
सिद्धेः । सम्प्रज्ञातावस्थायां तु वृत्तिज्ञानेन एव “चैतन्यम्” इति
व्यपदेशः । एवं दुःखनिवृत्तौ आनन्दरूपत्वम् इति प्रयोगः ।
यदि भावात्मकम् आनन्दरूपत्वं, तत् किं सुखमात्रे प्रयोगः ?
तथा सत्यज्ञातस्य सुखस्य अदर्शनात् सुखं, तज्ज्ञानं, ज्ञाता च
इति कुतः । अद्वैतम् ? अथ सुखविशेषे आनन्दव्यपदेशः ।
सुखञ्च चैतन्यरूपञ्च इति न दृष्टम्, अविवेचकानाम् एव
एतत् । विवेचकास्तु एवं मन्यन्ते, दृष्टेन एव व्यावृत्तिरूप-
त्वेन उपपत्तौ अदृष्टालौकिककल्पना गुर्वी इति । यदि चैतन्यं
न स्यात्, वस्तुर्वेदनम् एव न स्यात् । मा एवम् ; यथा

न तु विधिमुखतया इति—इदमित्यम् इत्यादिरूपे च इत्यर्थः । तत्र—आत्मनः अलौकिक-
प्रकाशरूपत्वे इत्यर्थः । व्याप्तिग्रहणाभावात् इत्यत्र अलौकिकतया इति भावः ।
अलौकिकप्रकाशरूपतायां योगिनस्यत्वं निराकर्तुं विचारमुत्थापयति—अथेति ।
असम्प्रज्ञातावस्थायां—स्वप्नसमाधी इत्यर्थः । इतिज्ञानेन एव—विवेचकाकारणः स्वरूप-
परिचामेन एव । एवम् आत्मनः आनन्दरूपत्वमपि न सुखरूपत्वं, किन्तु दुःखनिवृत्त्या
योग्यकारिकम् इति व्यवस्थापयितुं विचारमुत्थापयति—एवमिति । अविवेचकानां—
मूढानाम् । एतत्—सुखचैतन्ययोः एकत्वम् इत्यर्थः । आत्मनः प्रकाशरूपत्वात्वावे
जगदान्यप्रसङ्गः इति मतं निराकर्तुं विचारमुत्थापयति—यदीति । एकत्वमेव

अलावुर्वणुतन्तूनां तथाविधसंयोगविशेषः शब्दकारणं, न तु
त्रयाणां संयोगात् अतिरिक्तं किञ्चिदस्ति, तथा पाञ्चभौति-
कत्वाविशेषेऽपि जन्तुरूपेण परिणतानां पिच्छानां तथा-
विधात् सम्बन्धात् चैतन्यम् इति । प्रकाशत्वे च आत्मनोऽपि
अंशत्वेन जडत्वम् इति ॥ ५० ॥

एवञ्च स्वप्रकाशश्रुतिः बाधिता स्यात्, इत्यत्राह,—

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय, तत्-
सिद्धेः ॥ ५१ ॥

जडस्य त्रिगुणात्मकत्वेन रागहेतुत्वात् प्रमाणादयश्च
त्रिगुणत्वेन हेयाः इति । रागोच्छ्रित्तिस्य कर्तव्या इति । तस्मिन्नेः
स्वप्रकाशश्रुतेः अन्यथासिद्धेः ॥ ५१ ॥

जगतः मिथ्यात्वात् कथम् अन्यथासिद्धिः ? इत्यत्राह,—

जगत्सत्यत्वम् अदृष्टकारणजन्यत्वाद्बाधका-
भावात् ॥ ५२ ॥

दृष्टकारणजन्यं यथा पीतशङ्खज्ञानम् । बाधकञ्च “नेदं
रजतम्” इति ज्ञानम् ; न च इदं तथा, प्रकृत्यादौनाम् अदृष्ट-
त्वात् । “नेदं जगतम्” इति प्रत्ययाभावात् बाधकञ्च नास्ति ।
सङ्घेपात् जगत् उच्यते—ऊर्ध्वे भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यम्
इति । अधः महातल-रमातल-तनातल-पाताल-सुतल-वितला-

आत्मनः प्रकाशत्व प्रकाशकत्वं चेदङ्गीक्रियते, तदा प्रकाशांशे तस्मै जडत्वम् आपते-
देव इत्याह—प्रकाशत्वे च इति ॥ ५० ॥

मन्ववम आत्मनः स्वप्रकाशत्वबीधिका श्रुतिः बाधेत, इति शङ्कां निराकर्तुं
सूत्रमवतारयति—एवञ्चेति ॥ ५१ ॥

जगतो मिथ्यात्वमपि प्रमादविकल्पम् इति व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति—जगत
इति । न चेदं तथेति—इदं जगद्विषयकं ज्ञानं जगदा न दृष्टकारणजन्यम्
इत्यर्थः । दृष्टकारणजन्यं हि पीतः शङ्खः इत्यादि ज्ञानं शङ्खे न पीतः इत्यादि

तलाः इति । मध्ये जम्बुद्वीपः ; तन्मध्ये सुमेरुः ; तत्पूर्वादि-
 चतुर्दिक्षु मन्दर-गन्धमादन-विपुल-सुपार्श्वनामानः विष्टम्भ-
 पर्वताः । मेरुदक्षिणे भारतवर्ष-हिमालयपर्वत-किम्बुरुषवर्ष-हेम-
 कूटपर्वत-ह्यारवर्ष-निषधपर्वताः । मेरोः उत्तरे कुरुवर्ष-शृङ्गि-
 पर्वत-हिरण्यकवर्ष-श्वेतपर्वत-रम्यकवर्ष-नीलपर्वताः । मेरुपूर्वं
 भद्राश्ववर्ष-माख्यवत्पर्वतः । मेरुपश्चिमे केतुमालवर्ष-गन्धमादन-
 पर्वतः । मेरोः अधः इलावृतवर्षः । लक्षयोजनः जम्बुद्वीपः ।
 तद्दृष्टेनेन तत्तुल्यः लवणसमुद्रः । तद्दृष्टेनेन तद्द्विगुणः श्राक-
 द्वीपः । तद्दृष्टेनेन तत्तुल्यः इक्षुरससमुद्रः । तद्दृष्टेनेन तद्-
 द्विगुणः कुशद्वीपः । तद्दृष्टेनेन तत्तुल्यः सुरासमुद्रः । तद्दृष्टेनेन
 तद्द्विगुणः क्रीचद्वीपः । तद्दृष्टेनेन तत्तुल्यः घृतसमुद्रः ।
 तद्दृष्टेनेन तद्द्विगुणः शाल्मालिद्वीपः । तद्दृष्टेनेन तत्तुल्यः
 दधिसमुद्रः । तद्दृष्टेनेन तद्द्विगुणः प्लवद्वीपः । तद्दृष्टेनेन
 तत्तुल्यः दुग्धसमुद्रः । तद्दृष्टेनेन तद्द्विगुणः पुष्करद्वीपः ।
 तद्दृष्टेनेन तत्तुल्यः स्वादूढकसमुद्रः । लोकालोत्पर्व-दृष्टेनेन
 ब्रह्माण्डकटाक्षेन सर्वतः परिवृतं जगदिति ॥ ५२ ॥

पूर्वोक्तमपि शिष्यहिततया पुनः प्रतिपादयति,—

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तरं च पूर्वम् एव दूषितम् ॥ ५३ ॥

“अहं करोमि” इति प्रत्यक्षात् किम् अहङ्कारः कर्ता ? अथ
 अहङ्कारशब्देन आत्मा उच्यते, सः एव कर्ता ? इत्यत्राह,—

अहङ्कारः कर्ता, न पुरुषः ॥ ५४ ॥

ज्ञानवाच्यं लोके दृष्टम् ; प्रपञ्चज्ञानञ्च तु दुष्टकारणत्वत्वाभावेन न वाच्यत्वम् इति
 सूत्रतात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

उक्तमपि सत्कार्यसिद्धान्तं हृदतरप्रत्यक्षोत्पादनाय शिष्याणां पुनः आरभितुं
 सूत्रमुत्पादयति—पूर्वोक्तमपि इति ॥ ५३ ॥

पुरुषस्य अपरिणामित्वात् । कृति-चैतन्ययोः सामानाधिकरण्यं च “वृक्षः तिष्ठति” इत्यादौ व्यभिचरति ॥ ५४ ॥

एककर्मक्षयेऽपि यावद्देहभावित्वात् कर्मणः अपरापर-कर्मोत्पत्तौ अनिमोक्षः, इत्यत्राह,—

चिदवसाना भुक्तिः, तत्कर्माजितत्वात् ॥ ५५ ॥

अविवेकात् कर्माजनं, तेन च भुक्तिः इति । चिदवसाना—आत्मज्ञानावसाना । विवेकोत्पत्तौ क्व अपरकर्माजनम् ? तदभावात् क्व उपभोगः ? कृतकर्मणः ज्ञानात् एव नाशः । तथा च,—

“यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा” इति ॥ ५५ ॥

सातिशयत्वात् चन्द्रादिलोकप्राप्तिः एव पुरुषार्थः भविष्यति, इत्यत्राह,—

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिः निमित्तसम्भवात् ॥ ५६ ॥

आदिशब्दात् ब्रह्मलोकादयो आह्याः ॥ ५६ ०

अहङ्कारस्यैव कर्मत्वं नात्मनः इति प्रतिपादयितुं सूत्रमाह—अहङ्कार इति । कृति-चैतन्ययोः सामानाधिकरण्यं सूत्रमाणमपि न सर्वत्र अव्यभिचारि इति दर्शयति—कृतिचैतन्ययोरिति ॥ ५४ ॥

विवेकख्यात्पुनरपि कर्मोत्पत्त्या पुनर्वन्धप्रसङ्गं निराकर्तुं सूत्रमुत्पापयति—एकेति । चित्त—देहादिज्ञानम्, अवसानम्—अवधिः यस्याः ; तथा च, यावत् देहाभिमानः तावत् भोगः इत्यर्थः । तदिति—प्रारब्धं कर्म लक्ष्यते, बुद्धिस्थानम् । “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विभोक्त्येऽद्य सम्यक्त्ये” [क्वान्दो० उप० ६ अध्या० १४ खण्ड० २ मन्त्रः] इत्यादि श्रुतेः ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धकर्मफलभोगः आवश्यकः इति भावः ॥ ५५ ॥

चन्द्रादिलोकप्राप्तेः अपरमपुरुषार्थत्वं व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति—सातिशय-त्वादिति । निमित्तम्—अविवेकादि ; तथा च, अनुत्पन्नविवेकख्यातेः ब्रह्मलोकादपि पुनरावृत्तिश्रवणात् न तत्र परमपुरुषार्थत्वं सम्भवति इति भावः ॥ ५६ ॥

गुरुपसन्नस्य शब्दश्रवणात् एव मोक्षः भविष्यति इति किं मननादिना ? इत्यत्राह,—

लोकस्य नोपदेशात्तत्सिद्धिः, पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तम् एव उक्तम् । मन्दानां न श्रवणमात्रात् मुक्तिः, किन्तु मननादिना । अनेन यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा ध्यान-समाधयः उपलक्षणीयाः ॥ ५७ ॥

कथं तर्हि उपदेशमात्रात् मुक्तिः श्रूयते ? इत्यत्राह,—

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

प्रथमभावित्वात् श्रवणस्य पारम्पर्येण कारणत्वसिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

यथा च व्यापकत्वात् प्रकृतेः जगत्कारणत्वम्, एवं व्यापकत्वात् आत्मनः सर्वदेशे उपभोगप्रसङ्गः, इत्यत्राह,—

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युप्राधियोगाद्भोगदेश-
काललाभः, व्योमवत् ॥ ५९ ॥

यथा घटाद्युप्राधियोगात् घटे गच्छति “घटाकाशं गच्छति” इति ज्ञानं, तथा देहावच्छेदेन तद्गत्या आत्मगतिः इति । कर्मवशात् यत्र देशे उपभोगः, तत्र देहगमनात् आत्मनः भोगलाभः । यदि आत्मा व्यापकः चिद्रूपः, सर्वदा सर्वत्र सर्वार्थेषु समकालं ज्ञानं प्रसज्येत, न च एवं दृश्यते ; तन्न । भवेत्

श्रवणानन्तरं मननादेरुपयोगं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति—गुरुपसन्नस्येति । लोकस्य—मन्दाधिकारिणः, उपदेशात्—श्रवणमात्रात् इत्यर्थः, न मुक्तिः, किन्तु पूर्वे यथोक्तं तथा एतत् इति बोध्यम् । मनन-निदिध्यासने अपेक्षिते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तर्हि श्रुत्या मुच्यते इति कथमुपपद्यते ? तदुपपत्तये पारम्पर्येण इति सूत्रमवतारयति—कथमिति । तत्सिद्धौ—श्रवणमात्रसिद्धौ, या इयं विमुक्तिश्रुतिः, सा पारम्पर्येण उत्तमाधिकारिबिषया वा इत्यवसेयम् ॥ ५८ ॥

प्रकृतिवत् आत्मनोऽपि व्यापकतया सर्वदेशसम्बन्धेन सर्वत्रैव उपभोगप्रसङ्गः

एवं, यदि आत्मा व्यापकस्वरूपेण वृत्तिज्ञानं जनयति, न च एवं, किन्तु देहादिपरिच्छिन्नः एव । यथा सूर्यः प्रकाश-स्वभावोऽपि मेरोः दक्षिणस्थः न उत्तरभागं प्रकाशयति, उत्तरस्थः न दक्षिणभागम्, अव्यापकत्वात् । यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्टदेहादिसङ्घातः नीरजस्तमस्को व्यापको भवति, न तदा वृत्तिज्ञानं जनयति अविकारित्वात्, किन्तु स्वयमेव जगत्प्रकाशस्वरूपः । यथा च आकाशं व्यापकं प्रादेशिकधूमादिसम्बन्धेन न मलिनं भवति, किन्तु घटावच्छिन्नं सत् घटाद्युदरवर्ति सर्वं मलिनम् इति अनुमन्यते । तत्र अपि न आकाशं मलिनं, तस्य लेपाभावात्, किन्तु अविवेचकानां मिथ्याऽभिमानमात्रं, घटभङ्गे तथा अदर्शनात् । तथा आत्मा व्यापकः, न अस्य धर्मादिसम्बन्धः, नापि ज्ञानं, किन्तु शरीरावच्छेदेन मरुद्वह्नियोगवत् जीवसम्बन्धेन मनो-योगात् जीवात्मा इति उच्यते । मनसा अविनाभूता प्रकृतिः इति प्राकृतधर्माधर्मज्ञानाज्ञानसुखदुःखद्वयहृद्वारेन्द्रिय-तद्विषयजन्मादिमान् इव लक्ष्यते । सात्त्विकांशेन प्रकृतेः स्वच्छ-त्वात् तत्प्रतिविम्बतः आत्मा प्रकृतिकर्तृत्वादिकम् आत्मनि अभिमन्यते । मिथ्याऽभिमानोऽपि प्रकृतिप्रतिविम्बते आत्मनि, न तु आत्मनि, यथा निष्कम्पोऽपि चन्द्रः जलप्रतिविम्बतः जलकम्पात् कम्पते इति मिथ्याप्रत्ययः ; यथा वा मुखं निर्मल-मपि मलिनदर्शने प्रतिविम्बतं मलिनम् इति अभिमन्यते ।

इति प्रज्ञा निराकर्तृ सुवसवतारयति—यथा चेति । सुवायंसु—व्यापकत्वेऽपि आत्मनः उपाधियोगात्—देहादियोगात् भोगदेश-कारणयोगः,—गच्छति घटादी यथा व्योम गच्छतीव, तथा आत्माऽपि देहादियोगात् गच्छतीवेति निमित्तदशकाकसम्बन्धो उपभोगभाक् भवति, कुतः ? गतिश्रुतेः,—“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः” इत्यादेः इत्यर्थः । इती जीवसम्बन्धेन—बुद्धिइती प्रतिबिम्बितविदाभासरूपेण इत्यर्थः, तथा

विवेचकास्तु कैवल्यदाश्रयः प्रात्मनोऽपरिणामात् असङ्गत्वाच्च कर्त्तृत्वादिकं मिथ्या इति पश्यन्ति । यदा तु ध्यानपरिपाक-
वशात् वासनाङ्गासक्रमेण मनोलयात् वासनानाशात् देहभङ्गे
अन्यदेहानुत्पादः, तदा जीवात्मनोऽपि परमात्मना सह एकत्वेन
व्यापकत्वात् क्व धर्माधर्मयोगः ? कर्त्तृत्वादिकं वा ? किन्तु
अवाग्वीचरत्वे अपरीक्षबोधानन्दरूपत्वम् इति भण्यते, अन्यथा
प्रतिपादयितुम् अशक्यत्वात् इति ॥ ५८ ॥

देहोत्पत्तेः पूर्वं निराश्रयत्वात् अधिष्ठानासम्भवात्
उत्पत्त्यनन्तरम् आत्मा अधिष्ठानम्, इत्यत्राह,—

अनधिष्ठितस्य पूतिभावयोगान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

व्यापकस्य नित्यस्य पूर्वपञ्चाङ्गावायोगात् देहोत्पत्तिसम-
कालमेव अधिष्ठानात् न तत्सिद्धिः न अनधिष्ठानसिद्धिः, ततश्च
न पूतिभावः इति ॥ ६० ॥

अदृष्टवशात् एव पूतिभावो न भविष्यति, इत्यत्राह,—

अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवात्,
जलादिवदङ्कुरे ॥ ६१ ॥

निराश्रयस्य अदृष्टस्य असामर्थ्यात् देहासम्बद्धत्वेन न
कार्य्यकरणं, यथा जलस्य न अङ्कुरजनकत्वम् । आदिशब्दात्
अग्नेग्रहणम् ॥ ६१ ॥

५, आत्मना जीवत्वम् औपाधिकम् इति ज्ञेयम् । आत्मनः कर्त्तृत्वादिषु
आभिमानिकमेव इत्यत आह—सात्त्विकांशेन इति । ॥ ५८ ॥

देहादौ आत्माधिष्ठानमेव उत्पात्तः, न तु उत्पत्त्यनन्तरम् आत्माधिष्ठानम्, इति
व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति—देहोत्पत्तेः इति । ततश्च—आत्माधिष्ठानादेव
इत्यर्थः ॥ ६० ॥

आत्माधिष्ठानेनेव पूतिभावाभावः, नादृष्टवशात् इति व्यवस्थापयितुं सूत्रमव-
तारयति—अदृष्टवशादेवेति । जलस्य—जीवानाश्रितस्य इति भावः ॥ ६१ ॥

किमाश्रया धर्मादयः कार्यजनकाः ? इत्यत्राह,—
निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

निर्गुणत्वात् आत्मनः तद्धर्मत्वासम्भवात् एते धर्मादयः
अहङ्कारधर्माः । कार्यकारणयोः अमेदात् बुद्धिधर्मा एव अह-
ङ्कारधर्माः इत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

किमात्मनः स्वरूपेण जीवत्वम् ? अन्यथा वा ? इत्यत्राह,—
विशिष्टस्य जीवत्वम्, अन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

स्वरूपेण जीवत्वे कर्त्तृत्वात् भोक्तृत्वात् कौटस्थ्यज्ञानिः,
अन्वयव्यतिरेकाच्च । देहावच्छेदेन वार्याग्नसंयोगात् इन्द्रिय-
संयोगेन विशिष्टस्य जीवत्वम् ॥ ६३ ॥

ऐश्वर्यशानित्वात् जीवात्मा एव ईश्वरः, स एव जगत् निर्मा-
स्यति ; तथा च—“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्वारूढानि मायया” ॥ इत्यत्राह,—

अहङ्कारकर्त्तृधीना कार्यसिद्धिः, नेश्वरा-
धीना, प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

प्रमाणाभावात् इति जगदुपादानज्ञानाभावात् ; अव्याप-
कत्वात् अनैश्वरकल्पनाऽपि स्यात् ॥ ६४ ॥

धर्मादीनाम आश्रयं निरूपयितुं सूत्रमवतारयति—किमाश्रया इति । निर्गुण-
त्वात् आत्मनः, तदसम्भवात्—तस्मिन् असम्भवात्, एते—धर्मादयः, अहङ्कार-
धर्माः,—कार्यकारणधीरमेदात् बुद्धिधर्मा एव अहङ्कारधर्मस्यैव सूत्रे निर्दिष्टा इति
ज्ञेयम् ॥ ६२ ॥

आत्मनाम औपाधिकमेव जीवत्वम् इति व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति,
किमात्मनः इति ।—स्वरूपेण—उपाध्यनुपहिततया इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

जीवव्यतिरेकस्य ईश्वरस्य जगत्कर्त्तृत्वम् इति मतं निराकर्त्तुं सूत्रमवतारयति,
ऐश्वर्येति ।—तथा च, जगत्सृष्टौ न जीवः, नापि ईश्वरः कारणं, प्रकृतिरेव महदाद्या-
कारेण जगद्रूपेण परिणमते इति सूत्रात्पत्त्यम् ॥ ६४ ॥

कार्यत्वात् चेतनकार्यत्वम् अपि अनैकान्तिकम्, इत्याह,—

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवत् अकर्तृकत्वात् । तस्यापि सकर्तृकत्वे अदृष्टो-
द्भूत्यन्तरस्य सङ्कारित्वं, तस्याः तस्याः अपि अन्यस्याः इति
अनवस्था । सादित्वाच्च संसारस्य नानादितापरिहारः ॥ ६५ ॥

अहङ्कारस्य कारणत्वे किं महान्तं प्रति अपि कारणत्वम् ?
इत्यत्राह,—

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

न स्वस्य कारणं कार्यं भवति ॥ ६६ ॥

स्त्रीया प्रकृतिः, स्वामी पुरुषः, तयोः सम्बन्धः किं
स्वाभाविकः ? अन्यनिमित्तको वा ? स्वाभाविकत्वे स्वभावस्य
अनपायात् अनिर्मात्तः, इत्यत्राह,—

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादिः,

बीजाङ्कुरवन् ॥ ६७ ॥

प्रकृतः इति उपलक्षणं, पुरुषस्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । कर्मणश्च
स्वस्वामिसम्बन्धकारणत्वे, विवेकात् कर्मक्षये स्वस्वामिभाव-
सम्बन्धाभावात् मुक्तिः । अनित्यस्य सादित्वेन नानादितापरि-
हारः, नित्यस्य पुनरस्तौति अनादिरित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

तदेतत् महं द्रष्टव्यं सुवचनतारयति—कार्यत्वादिति । न दृष्टः कर्ता यस्य
तस्य चित्तदुरादेः, उद्भूतः,—उत्पात्तः तस्मान्नैव, समानत्वं चेतनकर्तृभावस्य,
चित्तदुरादो हि न चेतनः कर्ता अस्ति अनुपलब्धेः, तथा तन्मात्रेष्वपि ज्ञेयम् इति
स्वाधेः ॥ ६५ ॥

आहङ्कारस्य मूलकारणत्वं, किन्तु प्रकृतेरेव, इति व्यवस्थापयितुं सूत्रमवतारयति—
अहङ्कारस्येति ॥ ६६ ॥

प्रकृतिपुरुषयोः सृष्टिप्रयोजकसम्बन्धविशेषं निरूपयितुं सुवचनतारयति—कीवा
इति । नित्यस्य पुनः अनादिताः अस्वेव इत्याह—नित्यस्येति ॥ ६७ ॥

मतान्तरमाह,—

अविवेकनिमित्तको वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

स्वस्वामिभावः इत्यनुवर्त्तते ॥ ६८ ॥

एकदेशमतमाह,—

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दना-
चार्य्यः ॥ ६९ ॥

लयनात् लिङ्गम् इति सूक्ष्मम् आतिवाहिकशरीरम् ।
यावत् स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरस्य गमनमस्ति, तावत् स्वस्वामि-
सम्बन्धात् बहः इत्युच्यते ॥ ६९ ॥

समतमाह,—

यद्वा तद्वा, तदुच्छ्रित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छ्रित्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

यद्वा तद्वा इति कर्मक्षयात् वा ज्ञानात् वा अन्यतः वा इति,

अत्रैव विषये पञ्चशिखमतं प्रतिपादयितुं स्वप्नवतारयति—मतान्तरमिति ।
अविवेकनिमित्तकः इति बहुव्रीहिः । स्वस्वामिभाष इति विशेष्यपदं सूत्रे अष्ट्या-
चार्य्यम् ॥ ६८ ॥

अत्रैव सनन्दनाचार्य्यमतमवतारयति—एकदेशमतमिति । लिङ्गशब्दस्य व्युत्पत्ति-
माह, लयनादिति—लयनमत्र पुनराविर्भाववृद्धता चम्यक्तावस्था इति ज्ञेयम् ।
आतिवाहिकमिति लिङ्गशरीरस्यैव नामान्तरं—“तरुषथादेव गृह्णाति शरीरमाति-
वाहिकम् । केवलं तन्मनुष्याणां नाम्बेवान्तु कदाचन ॥” इति स्मृत्युक्तमातिवाहिकं
शरीरं पुनरन्वदेव, प्रकृते तु न तस्य यदर्थं, “केवलं तन्मनुष्याणाम्” इत्युक्तेः । अतिशयेन
आत्मानं वाहयति संसारबन्धम् इति व्युत्पत्त्या आतिवाहिकपदं स्वस्वामिभाषाव्याख्यबन्ध-
परं, तन्मन्वन्वित्तेन सूक्ष्मशरीरमपि आतिवाहिकपदेन प्रतिपाद्यते इति न काऽप्यनुप-
पत्तिः । तथा च, यावत् स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरं वर्त्तते, तात्रदेव प्रकृतिपुरुषधीः
स्वस्वामिभावसम्बन्धः इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

समाप्तिपूर्वमवतारयति—समतमिति । यद्वा तद्वा इति—पञ्चशिखाचार्य्यस्य

स्वस्वामिसम्बन्धोच्छ्रित्या संसारोच्छ्रित्तिः पुरुषार्थः । तदुच्छ्रित्तिः
पुरुषार्थः इति वीष्णाऽध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ७० ॥

एष सत्कार्यसिद्धान्तः पूर्वमेव निरूपितः ।

तन्मतः प्रतिपाद्यत्वाच्च हि स्वात् पुनरुक्तता ॥

वृत्तिः कृताऽनिरुद्धेन साङ्ख्यसूत्रस्य धीमता ।

मूढसत्त्वविवेकाय आत्मनश्च विमुक्तये ॥

इति कापिलसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रोपनिषदोऽध्यायः ।

वा सनन्दनाचार्यस्य वा मतं यथा तथा वा भवतु, नाम प्रयोजनभावात् तदुक्तानुक्तत्व-
परोक्षाऽवसरोऽपि स्वस्वामिसम्बन्धोच्छ्रित्या एव संसारोच्छ्रित्तिः सत्त्वयते
इत्ययमर्थः सिध्यत्येव इति वीष्णाभिप्रायो वेदितव्यः ॥ ७० ॥

वृत्तेर्व्याख्याऽनिरुद्धस्य कृता शास्त्रानुसारतः ।

विप्रप्रमथनाथेन सर्वदाऽस्तु सतां मुदे ॥

इति कापिलसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिटीकायाम् अमलाऽऽख्यायां षष्ठोऽध्यायः ।

